

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
ВƏ
ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мазгалмәр мәъмуәси)

Икинчи бурахылыш

АЗƏРБАЈЧАН
МƏКТƏБИ
журналына глāvə

Бакы — 1962

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ ВƏ ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мəгалəлэр мəчмуəси)

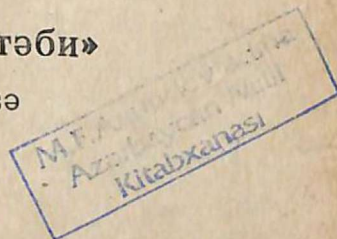
Икинчи (34-чү) бурахылыш

2857

«Азəрбајчан мəктəби»

журналына əлавə

Бакы—1962

**АЗЭРБАЙҶАН ХАЛҒЫНЫН БӨҮК ШАИРИ,
КӨРКЭМЛИ САТИРИК МИРЭЭ ЭЛЭКБЭР САБИРИН
АНАДАН ОЛМАСЫНЫН 100 ИЛЛИЈИ**

МҮНДЭРИЧАТ

Сәһ.

Көркәмли шәхсләр М. Ә. Сабир һаггында	3
Халгымызын бөүк шаири	5
С. Һүсејнов — Сејид Әзим вә Сабир	11
А. Заманов — Көз јашларындан доған күлүш	18
Р. Мәһәррәмова—Сабирин әсәрләриндә сатирик ифадә формалары	29
Ф. Сејидов — «ҺопҺопнамә»нин вәзни	40
Әли Мирзәјев — VII синифдә М. Ә. Сабирин «Нәдамәт вә шика- јәт» сатирасынын тәдрисинә даир	50
А. Бабајев — Лухары синифләрдә бәдни образларын тәһлили јол- лары һаггында	61
Һ. Балыјев — Јарадычы јазылардакы үслуб сәһвләринин арадан галдырылмасында шакирдләрин фәаллашдырылмасы тәчрүбәсиндән	72
Ә. Ширинов — Китаб бәһсинин тәдрисиндә шакирдләрин фәаллы- гыны инкишаф етдирмәк тәчрүбәсиндән	83
К. Гәйрәманов — Бөүк ингилабчы-демократ, философ, јазычы (А. И. Кертсенин анадан олмасынын 150 иллији мунәсибәти илә)	87
Б. А. Әһмәдов — Нитг инкишафы диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр	95
Һ. Мейдијев — Мүбтәданын тәдриси тәчрүбәсиндән	106
Ј. Гарабағлы — Әдәбијат дәрсликләринин кејфијјәтини јакшы- лашдыраг	109
Јени китаблар	117

«Сабир әсримизин ән мүгтәдир вә хоштәб шаирләриндән биридир. Онун сабигдә бә'зи мүстәар адлар илә имзаланмыш абидар, хошмәзмун вә мозун кәламлары охучулары бир јандан күлдүрүб, бир јандан ағладырды».

Ф. Көчәрли.

«Сабир көһнә ше'рләрлә јени ше'рләр арасында бир әср-лик гәдәр учурум ачды».

«Еј мүчәссәм дүјғу, еј үлви бәшәр,
Еј чамурлуг ичрә дүшмүш саф зәр,
Тә'ну лә'н ејләрсә һәр надан сәнә,
Ја мүсаид олмаса дөвран сәнә,
Гәм јемә, тәхфиф вер аламына,
Аз чәкәр һејкәл јапарлар намына».

А. Сәһһәт.

«Сабир фәһлә вә кәндли синфинин аға вә мүлкәдар зүл-мү алтында чәкдији мәшәггәтләри әјани вә чанлы шәкилдә көстәрән шаирдир».

Н. Нәриманов.

«Сабирин һансы мәнзүмәсини алырсынынз алынынз, о, си-зин үчүн тарихи бир сәнәддир. О, елә бир сәнәддир ки, 1906—1911-чи илләрдәки халгымызын әһвали-руһијјәси, ичтиман һә-јаты, дүшүнчәси тамамилә онда нәзәримизә чарпачагдыр. Са-бир шаирлији, сәнәткарлығы халгын интибаһы уғрунда ча-лышмагдан, ону гәфләт јухусундан ајылтмагдан ибарәт бил-мишдир».

С. Һүсејн.

«Һәчвләри илә халг һәјатыны јүнкүлләшдириб, тәһзиби-әхлаға хидмәт едәчәк бир һәчви анчаг Сабир јарада билмиш, мәһнәкәнәвислијин јени дөврү анчаг Сабирдән башламышдыр».

М. С. Орлубади.

«Сабир, о күнлери кәтирмә јада,
Дүнја унутмамыш сәни дүнјада...»

С. Вурғун.

«Сабир философдур, мүрәббидир, ингилабчыдыр,—һамы-
сында да сәминидир».

Ј. В. Чәмәнзәминли.

«Заманында һеч бир шаир өзүнү бөјүк Сабир гәдәр хал-
га севдирмәмишдир».

А. Шаиг.

«...Әлли ил бундан әввәл Сабир кими бир әдиб биздә зү-
һур етсә иди, јазылары индики кими халг тәрәфиндән гәбул
едилсә иди, биз әлли ил габаг дүшмүш олардыг».

Ағәлибәј Насеһ.

«Сабир јени әдәбијјатымызын рәһбәри, ачы-ачы күлүш-
ләри илә өз халгыны ојадан бир шаир иди».

М. Һачински.

«Фикир вә мәсләкиндә сабит олан шаиримиз Сабир бир
дәгигә дурмајыб, дирилијимизин һәр бучағыны ишыгландыр-
магда вә јатмышлары ојатмагда иди».

Т. Шаһбази.

«Сабир өз ше'рләринин бириндә јазырды:

Јансын иранлыларын архасы, јанды чијәрим!

Белә дерләр ки, гојуб тәхти гачыб тачи-сәрим,

Сығышыб консула хағанлары иранлыларын!..

Нәзәрә алынмалыдыр ки, бу ше'р Тифлиسدә чаризмин жан-
дарм үсули-идарәсинин һөкм сүрдүјү бир шәраитдә чап едил-
мишдир. Бурадан өзү-өзлүјүндә ајдын олур ки, Иран азадхаһ-
ларынын мүбаризәсинә вә иранлыларын шәрәфинин горун-
масына Гафгаз зијалылары нә гәдәр бөјүк рәғбәт бәслә-
мишләр

С. Ч. Пишәвәри.

«...Биз Түркијә вәтәнпәрвәрләри, биз Түркијә һәгиги де-
мократлары, биз Түркијә коммунистләри Сабири севирик, Са-
бирә еһтирам бәсләјирик, шаирләримиз, сатирикләримиз, ја-
зычыларымыз Сабири өз усталарындан бири һесаб едирләр».

Назим Һикмәт.

«...Сабирин әсәрләри о гәдәр садә, рәван, хәлги, адиланә
вә горхмаз руһдадыр ки, азадлыг севән һәр бир инсанын үрә-
јинә јол тапыр».

Ә. Лаһути.

ХАЛГЫМЫЗЫН БӨЈҮК ШАИРИ

М. Ә. Сабир Азәрбајҗан халгынын јетишдирдији бөјүк
бир гүввә вә јүксәк бир тәб' иди. О кәләчәји јахшы көрән
зәкалы бир көзә, һәссас бир гәлбә малик халг шаири иди.
Сабир чар һөкүмәтинин әсарәти алтында инләјән севимли
халгыны чәһаләт вә авамлыг кирдабындан хилас етмәк үчүн
бүтүн варлығы илә чарпышан ингилабчы-демократ бир јазы-
чы вә мисилсиз сөз устады иди.

М. Ә. Сабир өз илһамыны јашадығы мүһитин кәскин
синфи мүбаризәси нәтичәсиндә мејдана чыхмыш фәһлә һәрә-
катындан, халг азадлығы уғрундакы мүбаризә идејаларын-
дан алырды. О, пролетариатын апардығы кәскин синфи мү-
баризәјә бөјүк е'тимадла гошулуш вә халг азадлығы уғрун-
да јорулмадан мүбаризә апармышдыр.

Азәрбајҗан әдәбијјатында өзүнә мәхсус бир из бурах-
мыш Сабир, өз гијмәтли вә чох нәфис әсәрләри илә әдәбијја-
тымызын хәзинәсини надир инчиләрлә зинәтләндирмишдир.
Азәрбајҗан халгы Сабириң әсәрләрини севә-севә охумуш, һә-
мишә она бөјүк хәлмәт вә сәминијјәт бәсләмишдир. Сабирин
«Һоһопнамә»си халгын ән артыг севдији бир китабдыр; чүн-
ки халг онда ајинә кими һәјатын һәр тәрәфини көрә билмиш-
дир.

Чәһаләт вә истибад зүлмүнүн пәнчәси алтында әзил-
мәкдә олан халгын һүгугуну мүдафиә едиб, онун гапалы көз-
ләрини ачмаг истәјән Сабир, бу чәһаләтдән истифадә едән
хан, бәј, молла, тачир вә мүфтәхорларла кәскин мүбаризә
апармыш, өз ити гәләми илә онларын үзләриндәки маскалары
чырыб атмышдыр. Беләликлә, о, халгын чанына, малына са-
һиб олан јыртычыларын мүлкәдар, бәј, хан, тачир, чар мә'-
мурлары вә с.-нин һәгиги сифәтинин бүтүн чиркинлији илә
мејдана чыхармышдыр.

М. Ә. Сабир әтрафындакы һагсызлығы, молла, хан, бәј,
вә башга түфәјлиләрин халгын башына кәтирдији мүсбәти,
фәһлә вә кәндлиләрә едилән зүлм вә әдаләтсизлији көрәрәк,
«һаг сөзү» демәјә башлајыр. Бу заман Сабириң кәскин әсәр-
ләриндән наразы вә рәнчидә олан мүстабидләр шаири һәдә-
ләјиб сусмаға мәчбур етмәк вә утандырмаг истәјирләр ки, бу-
ну да Сабир бачармыр.

«Дерләр утан, һеч кәсә бир сөз демә!
Һаг сөзү деркән, утана билмәрәм»

чүнки:

«Нейләмәли көз көрүр ағлым кәсир,
Мән күнәши көйдә дана билмәрәм».

М. Ә. Сабирин әсәрләриндә дилкир оланлар, өз тәләб-
ләриндә давам едиб, шаири касибчылыгдан гоҗмаг вә ханә-
нишин етмәк истәҗирләр ки, бир даһа о, евдән баҗыра чыхыб,
әтрафдакы һадисәләри көрмәсин:

— «Дерләр отур евдә, недим касибәм,
Кәсб еләмәзсәм, газана билмәрәм».

Сабир билирди ки, дүшмәнләрини разы салмагдан өтрү,
дүшүнмәмәк, ганмамаг лазымдыр ки, бу да онун әлиндән
кәлмирди.

— «Мән белә әсрары гана билмирәм,
Ганмаз олуб да дајана билмирәм».

Сабирин јаздыгларына һәрб е'лан едәнләрин ганмамаг
тәләбләринә гаршы о, һеч чүр разы олмаҗыб «үзр» истәҗирди:

«Көрмә!—Баш үстә, јумарам көзләрим.
Динмә!—Мүтиәм, кәсәрәм сөзләрим.
Бир сөз ешитмә!—Гулағым бағларам.
Күлмә!—Пәкеј, шамү сәһәр ағларам.
Ганма!—Бачармам! Мәни мә'зур тут,
Бојләчә тәклифи-мәһалы унут!».

Чүнки Сабир үчүн ганмамаг әсла мүмкүн дејилди:
«Габиле-имканмы олур ганмамаг?
Мәчмәри-нар ичрә олуб јанмамаг?!».

Лакин Сабирин кәскин гәләмини ғырмаг истәјән кәсләр,
өз мәнһус фикирләриндән дашырмаҗараг она әзијјәт етмәјә
башламышлар. Бу заман Сабир һисс едирди ки, чәһаләт ју-
хусунда јатан халгының ојанмасы үчүн һәлә сүбһ ачылма-
мыш вә әсил азадлыг вахты кәлиб чатмамышдыр:

— «Ојлә билирдим ки, дәхи сүбһ олуб,
Мүрғи-сәһәртәк бир ағыз банладым.
Сәнк шикәст ејләди балу бәрим,
Банламаның һасилини анладым».

Шүбһәсиздир ки, мүбариз вә горхмаз шаир олан М. Ә.
Сабир көрдүкләрини, бу гәдәр әдаләтсизлик вә зүлмү јазма-
ја билмәзди; Чүнки о, бејүк шаирди вә вәзифәсини дә көзәл
билирди:

— «Шаирәм чүнки вәзифәм будур, әш'ар јазым,
Көрдүјүм никү бәди ејләјим изһар јазым».

Сабир күндән-күнә дүшмәнләриниң артмасына бахмаҗа-
раг, ишини, тутдуғу јолу давам етдирир вә она «көзләрини
бәрәлдәнләрә» дејир:

— «Һәлә көрдүкләримин дөртдә бирин јазмајырам».

Шаир һәлә көрдүју һисс вә гәбаһәтли һәрәкәтләрин «дөртдә
бирин» јазмадығы һалда, онун «әлини тутуб» јазмаға гоҗма-
јанлара дејирди:

— «Кәлирәм јазмаға бир кәлмә, тутурсан әлими,
Горхурам ја, нә үчүн? Чүнки, кәсирсән дилими»
Һалбуки:

«Сән әкәр сөз верәсән, горхма, ғыл әһвалы рөгәм,
Вәзһи-һалын јазыларса зили-зил, бәми-бәм»
О вахт:

«Ојлә бир һала дүшәрсән ки, түкүн биз-биз олар».

М. Ә. Сабир һәгигәти сөјләјәркән өзүнә бир чох дүшмән
газанмаға башлајыр вә:

— «Јашадыгча чохалды дүшмәнимиз,
Нә едәк? Доғру сөјләди дилимиз» — дејә, гејд едир.

М. Ә. Сабирин биринчи дүшмәни тәәссүб, јә'ни көһнә вә
мәнфи адәтләрә кор-коранә вә ипадла тәрәфдар олмаг иди.
Сабир бүтүн һисс әмәлләрин ондан (һәмин тәәссүбдән) чых-
дығына инанырды. О, дәрин вә гара бир тәәссүб ичиндә гал-
мыш чаһил вә бәдбәхт халгының һалына ачыјырды. М. Ә.
Сабир халгы һәмин тәәссүб мәнкәнәсиндә сахлајан заһидләрә
гаршы мејдан охујур вә онлары чәсарәтлә ифша едирди:

— «Заһид! Кәл сојунаг бир кәрә палтарымызы,
Чыхараг заһирә батиндәки инкарымызы;
Пишкәһү нәзәри-халга тутаг варымызы,
Көрүб онлар дәхи тәһиг еләсиң карымызы,
Бәлкә илләрчә јатанлар бир ојансын, а балам!»

М. Ә. Сабир һәр бир шеји көрдүју вә дујдуғу кәми кәс-
тәрмәјә чалымыш вә һеч бир шеји дәјишдирмәјә, јахуд мүба-
лиғәли тәрзәдә аилатмаға мејл кәстәрмәмишиди. Онун үчүн
мүһүм олан шејин ифадә едилмәсиндә әсәс чәһәт мә'надыр.
Онун үчүн мә'на биринчи дәрәчәдә мүһүмдүр. Сабир һәмин
мә'наны бәзәкли кәлмәләр, аһәнкли мисралар, рәнкарәнк хә-
јалларла дејил, јандырыб-јахычы, батычы, руһа нүфуз еди-
чи тә'риз вә кинајәләрлә гејд етмишиди. Елә бу хүсусијјәтләр
рә көрә дә М. Ә. Сабир чох дәрин санчан вә руһа ишләјәчәк
дәрәчәдә нүфузулу бир ингилабчы-сатирик шаирди. Мисал
олмаг үчүн онун «Горхурам» сатирик ше'рини алаг. Бурада

о, дунянын эн горхунч шејлерини кестеререк, бунлардан эе-
ла горхмадыгыны сөјлөдүкдөн сонра:

— «Бу күреји-эрзидэ мэн мүхтасэр,
Мүхталиф элван көрүрэм горхмурам,
Лејки, бу горхмазлыг илэ доғрусу
Ај дадаш! Валлаһи, биллаһи, таллаһи!

Һарда мүсөлман көрүрэм, горхурам»—дејэ,
нэ гөдөр гүввөтлө бир сатира вэ тэ'риз ишлэтмишдир.

Беләликлө, бир тәрәфдән, М. Ә. Сабирин һәгигәти олду-
ғу кими јаздыгыны, дикәр тәрәфдән дә һәгигәтдән горхан,
һаг сөздән зәрәр көзләјәнләрин Сабирин гәләмини гырмаг,
сәсини батырмаг истәдикләрини көрүрүк. Мүбариз шаири-
миз, үзәринә јағмагдә олан тә'нәләр вэ она едилән эзижәтләр
гаршысында, һәгигәтән гочаман бир даға бәнзәјир.

«Сејли-тән ојлә тәмәввүчлө алыб дөврү бәрим,
Бәнзәрәм бир гочаман даға ки, дәрјада дурам».

М. Ә. Сабир мүбаризә мејданында тәк олса да о, гәм ет-
мирди вэ билирди ки, мәрәмә дүнјада һәмишә јашајачагдыр.

«Нә гәм, угратса да бир күн мәни әфнајә заман,
Мән кедәрсәмсә мәрәмим јенә аләмдә дурам».

М. Ә. Сабирин әсәрләриндән нүмунә вэ мисал кәтирджи-
миз бу парчалар, шаирин һансы шәраит ичәрисиндә јашајыб
чалышдыгыны ајдын кестәрирди. Бу шәраит олдуғча ағыр вэ
олдуғча зилләтлө иди. Белә бир мүнһтдә Сабирин мәрданә
мүбаризә апармасы, халг гаршысында онун бөјүклүјүнү да-
һа да артырыр.

М. Ә. Сабир чошгун тәб'ли, сәмими бир сәнәткар вэ бөјүк
бир халг шаиридир. Сабирин хүсусијјәт вэ мәзијјәти онун
халг шаири олмасында, бүтүн гүввәт вэ илһамларыны халг
һәјатындан алмасындадыр. Онун дили, халгынын дили, үс-
луб вэ ифадәси, халгынын үслуб вэ ифадәси, јаратдыгы аләм,
тәсвир етдији мүнһт, јашајыш исә халг һәјатынын чанлы шә-
килләридир.

М. Ә. Сабир ејни заманда, көзәл мүәллим, бачарыглы
тәрбијәчи вэ бөјүк маарифпәрвәр бир инсан иди. О, Азәрбај-
җанда халг маарифи вэ мәдәнијјәтинин инкишафында чох бө-
јүк рол ојнамышдыр. М. Ә. Сабир халг арасында кениш ја-
јылмыш динә, авамлыға, чәһаләтә, савадсызлыға, буржуа әх-
лағына гаршы кәскин мүбаризә апармышдыр. О, елм вэ тәр-
бијәни инсан үчүн әзиз олан мирасдан—өвладдан да үстүн
тутурду:

«...Һәрчәнд ки, дүнјада оғул вариси-әбдир,
Ән хејирли мирас вәли елмү әдәбдир».

М. Ә. Сабир халгы елмә вэ мәдәнијјәтә дә'вәт етмәклә
бәрәбәр, бу сәһәдә она мане оланлара гаршы чидди мүбаризә
апармышдыр. Һәмин мәгсәдлә о, буржуа-милләтчиләрин
сијасәтинин ифша едән: «Гач ат басды!», «Милләт шәргиси»,
«Нә ишим вар?» кими кәскин ше'рләр јазмышдыр.

М. Ә. Сабир өз дөврүндә халг маарифинин дүшдүјү ағыр
вәзијјәтә, бу вәзијјәти јарадан истисмарчылар гурулушу әлеј-
һинә чыхмағы гаршысында мәгсәд гојмушду. О, халг маари-
финин вэ мәктәбләрин ағыр вәзијјәтинин кестәрмәк мәгсәди
илә:

«Оху, тәһсил илэ әһрази-һурријјәт гылар инсан...
Бу сөз пәк доғрудур, амма һаны мәктәб, һаны үрфан?
Галыркән өлкәмиз мәктәбсизин, өвладымыз надан,
Хәјали-хамә дүшмә, билмә бу күн шад олур аләм!
Бу икән вә'зимиз чох чәкмәдән бәрбад олур аләм!»—

дејә, өлкәдә мәктәбин, үрфанын олмадыгыны, ушагларын на-
дан галдыгыны кестәрирди.

М. Ә. Сабир көһнәпәрәст валидејиләрин мәктәбә, елмә
зидд олан мүнәсибәтләрини тәсвир едәрәк, онлары шиддәтлә
тәнгидә тутурду:

«...Мәктәбдә кедиб дәрәс охујанлары көрүрсән,
Нитги чәкиләң тазә чаванлары көрүрсән,
Гәт'и гурујуб чисмдә ганлары көрүрсән,
Арифсән, өзүн јахшы-јаманлары көрүрсән,
Гыјма ки, кедиб фикрини хам ејләсин оғлун!
Өмрүн гәми-елми илә тамам ејләсин оғлун!»

Сабир авам, чаһил ата-аналарын охумаг һәвәскары олан
өвладларына гаршы һүчумларыны тәсвир едәрәк, ушагла-
рын охумасы үчүн шәраит јарадылмасыны тәләб едирди. О,
«Оғлум» адлы ше'риндә феодал-патриархал аиләдә ушагла-
рын тә'лим-тәрбијә ишләринин пула гурбан едилдијини бәдиһи
сурәтдә тәсвир едәрәк:

«Бунча охудун јорул да бары,
Бир дөфә бурах бу зәһримары.
Пул галмады, бахмышам һесаба,
Кетди гәләмә, кағыз-китаба.
...Биһудә ишә нә хәрч едирсән?
Бу көнлүмү һәрчү мәрч едирсән...»

М. Ә. Сабир мүфтәхорлуғ, башгасынын һесабына јаша-
маг, халгы истисмар етмәк, тәнбәллик, әмәјә һәгарәтлә бах-
маг кими мәнфи һаллары кәскин тәнгид етмишдир. Сабир,

ушагларда эмәжә һөрмәт вә мәнәббәт һисси тәрбијә едилмә-
сини лазым билирди. О, «Ата вә ана һөрмәти» адлы ше'рин-
дә эмәжә мәнәббәт, тәнбәллијә нифрәт һисси јарадылмасыны
тәблиғ едирди:

«...Ким ки, гејрәтлә зәһмәтә алышар,
Кәсби-үрфанә рузү шәб чалышар:
Зәһмәти мајеји-сәадәт олар,
Јашадыгча һәмишә раһәт олар.

Ким ки, тәнбәллијә мәнәббәт едәр,
Даим әјләнчәләрлә үлфәт едәр,
Кечирәр вахтыны чәһаләт илә.
Бүтүн өмрү кечәр сәфаләт илә...»

М. Ә. Сабирин ушаглар үчүн јаздыгы «Чүтчү» ше'риндә
әмәјин ичтимаи фәјдасы, эмәжә мәнәббәт вә һөрмәт һисси
тәблиғ едилмишдир. Јахуд, онун «Гарынча» адлы ше'риндә
ушагларын чәтин вә ағыр ишләрә алышдырылмасыны тәләб
едир, гејрәтлә ишә јанашмағын инсана чәсарәт вә гүввәт вер-
дијини көстәрир:

«Еј оғул! Мурдән көтүр ибрәт,
Кет ағыр ишдә ишлә, гејрәт елә,
...Кишиләр һиммәти дағы гопарыр,
Киши ол, дағ гопар һәмијјәт илә».

Бу ил мај ајында халғ өз истәкли вә әзиз шаириниң ана-
дан олмасынын 100 иллијини тәнтәнә илә бајрам едәчәкдир.
Бөјүк әмәлләр уғрунда, азадлығ, демократија вә халғлар
достлуғу уғрунда мәрдиқклә мубаризә апаран севимли ша-
иримизин бу тарихи күнүнү, Азәрбајҗан халғы илә бирлиқдә
бүтүн гардаш совет халғлары да бајрам едәчәкләр. Бу бөјүк
бајрам күнләриндә Азәрбајҗан дили вә әдәбијјаты мүәллим-
ләримизин ән әсас вәзифәси, кәнчлијимизи М. Ә. Сабирин
зәнкин әдәби ирен илә, онун бөјүк сәнәт уғрунда апардығы
мубаризәләрлә јахындан таныш етмәк олмадыдыр. Бу мөг-
сәдлә мәктәбләримиздә М. Ә. Сабирин јарадычылығына һәср
олунмуш кечәләр, ашағы синиф шакирдләри үчүн исә сәһәр-
чикләр кечирилмәлидир ки, бурада да әсас иш, шүбһәсиз,
дил вә әдәбијјат мүәллимләринин үзәринә дүшәчәкдир.

Әзиз мүәллимләр, халғымызын бөјүк шаири М. Ә. Сабирин
анадан олмасы күнүнүн 100 иллијини һөрмәт вә ләјагәт-
лә гаршылајағ.

Садыг ГҮСЕЈНОВ,
филологи елмләр намизәди.

СЕЈИД ӘЗИМ ВӘ САБИР

Сабирин гајнар булаг кими чошан илһамыны, фитри ис-
те'дадыны һамыдан әввәл һисс едән, көрән вә онун кәләчәјин
бөјүк шаири олачағы һаггында илк дәфә сөз дејән Сејид Әзим
Ширвани олмушдур. Сабир һәлә кәнч јашларында икән она
көндәрдији бир гәзәлиндә Сејид Әзим өзүнүн сабир тәләбәсинә
мүрачизәт илә кәләчәкдә «билирәм, фитнеји-дәвран», «мәһи-
табан олачагсан»—дејә јазмышдыр. Марағлы будур ки, Сабир
дә мүәллиминин бу гәзәлини чавабсыз гојмамыш вә онун «Сән
пиричаһан-дидисән, еј Сәјјиди-сәркар» мисрасы илә башланан
чаваб мәнзүмәси һәм дә бир әсил ше'р нүмунәси кими чох гүв-
вәтли чыхмышдыр. Сабирин шаирлиқ истә'дады бир даһа Се-
јид Әзими һејран гојмуш вә бу мүнәсибәтлә о, Сабирә јазмыш-
дыр: «Нурн-дидәм Сабир! Гәзәлимин биринә јаздығын мәлиһ
вә ширин чаваб чох хошума кәлди. Һазырда башга бир шејә
күманым олмадығындан, һәмин китабы («Низаминин «Хәмсә»-
сини—С. Һ.) сәнә... көндәрирәм. Јадикар-устаданә олмағ
шәрти илә гәбул едәсиниз вә шаирлиқдә тәрәгги етмәниниз
арзу едирәм».

Көрүндүјү кими, илк әдәби мүнәсипәтијјәт үчүн Низами-
нин «Хәмсә»сини һәдијјә етмәклә Сабирин биринчи дәфә мүнә-
сипәтләндирмағ да Сејид Әзимә нәсиб олмушдур. Бу дедикләри-
миз, әлбәттә, тәсадүфи олмајыб, мүнәсипәт вә дәлилләрлә
дә бағлыдыр.

Мәлумдур ки, илк тәһсилини моллахананда алыб фалагга-
нын ачысыны дадан вә фәрәһсиз бөјүјән Әләкбәр 12 јашында
икән Сејид Әзимин јени үсулда ачығы мәктәбә кетмишдир.
Сабир бу мәктәбдә өзүнү бир шакирд кими сәрбәст һисс едир-
ди вә онун һәртәрафли икнишаф етмәси үчүн имканлар вар
иди. Үмумијјәтлә, бу барәдә Нуха шаирләриндән Һачы Баба
әфәнди Мәһдизадәнин сөһбәтини јахшы хатырлајаң 65 јашлы
оғлу Мәһди Бабајев белә нәғл едир: Атам данышарды ки, мән
Сабирлә бирлиқдә Сејид Әзимин мәктәбиндә охујардығ. Сејид

Эзим чох назырчаваб, хошсөһбөт бир мүәллим иди. О өзүнүн ишша етдији ширин вә мараглы мәнзүмәләри илә бизи һејраи гојар, бизи охумаға һәвәсләндирәрди. Ушагларла рәфтарында чох мүләјим вә гајыкеш олдуғу үчүн, биз Сејид Эзимә һөр-мәт едәр, ону бир мүәллим—ата кими чох севәрдик.¹

Сабир бу мәктәбдә чох јахшы инкишаф едирди. О, өзүнүн ше'р демәк габилијәти вә исте'дады илә һәлә илк күнләрдән мүәллиминин нәзәрини чәлб етди. Сејид Эзим дә тәләбәсин-дәки исте'дады дүзкүн истигамәтләндирмәк үчүн әлиндән кә-ләни әсиркәмәди, Сабирин тә'лим-тәрбијәси илә хүсуси мәш-ғул олду. Шүбһә јохдур ки, Сабир Сејид Эзимин мәктәбиндә охудуғу илләрдә һәм өзүнүн илк гәләм тәчрүбәләри олмуш, һәм дә классикләрдән бәдһи тәрчүмәләр етмишдир. Лакин о күнләрдән јадикар оларағ јалныз бир нүмунә кәлиб бизә чат-мышдыр. О да «Күлүстан»дан мә'лум парчадыр.

Мә'лумдур ки, Сејид Эзим тәләбәләринә тәкчә өз әсәрлә-рини охумагла кифајәтләnmәз, онлара һәм өзүнүн Шәрг өлкә-ләринә сәјаһәтиндән сөһбәтләр едәр, һәм дә ән фәал әмәкдашы олдуғу «Әкинчи» (1875—1877) гәзетиндә чыхан мараглы әһ-балатлардан данышарды. Чох ола билсин ки, Сабирин һәлә кәнч јашларында Јахын Шәргә сәјаһәтә чыхмасы фикринә Се-јид Эзимин бу барәдәки сөһбәтләри тәкан вермиш, онун «Әкин-чи» гәзети илә танышлығы да мүәллиминин васитәсилә олмуш-дур. Чүнки «Әкинчи»дә раст кәлдијимиз бә'зи ифадәләр, сон-ралар М. Ә. Сабирин јарадычылығында әсас мөвзулардан би-ри кими өз әксини тапмышдыр. Мисал үчүн, Һ. Зәрдаби «Әкин-чи»нин 1875-чи ил 5-чи нөмрәсиндә чыхан мөгаләсиндә јазыр-ды: «Һәр вилајәтин гәзети кәрәк ол вилајәтин ајинәси олсун», јахуд һәмин гәзетин 1876-чы ил 9-чу нөмрәсиндә Әһсәнүл Гәваидин реалист поезијанын әлејһдарларына гаршы јазды-ғы чаваб мөгаләсинин бир јериндә охујуруғ: «Мәни һәчв ичү-радән горхутмушдуз, мән ајинә кимијәм, һәр кәс мәндә өз ча-малыны кәрәр...».

Сабир дә сонралар тазијанәләринин бириндә:

«Шаирәм, әсримин ајинәсијәм,

Мәндә һәр кәс кәрәр өз гаш-көзүнү»,

Јахуд «Нә јазым» ше'риндә:

«...Нижә бәс бојлә бәрәлдирсән, а гаре, көзүнү,

¹ Хатирәнин әлјазмасы һәмин мөгалә мүәллифиндәдир.

Јохса бу ајинәдә әјри көрүрсән өзүнү?»
— дејә јазырды.

Сабир Сејид Эзим мәктәбинә ики илә јахын бир мүддәт давам етди. Тәһсилдән јарымчығ ајрылан вә хырда алверә мәчбур едилән Сабир нәинки ше'р јазмагдан әл чәкди, әксинә, о бир күн дә ше'рсиз јашамады, севимли мүәллим Сејид Эзим илә әлагәсини кәсмәди. Сабир мүәллим илә көрүшүр вә он-дан чох истифадә едирди. Мүәллимлә тәләбә арасында баш вермиш бир әһвалаты јазычы Сејид Нүсәјн М. Ә. Сабир әсәр-ләринин 1934-чү ил нәшринә јаздығы мүгәддимәсиндә чох көзәл бир шәкилдә хүләсә етмишдир. Бу фактда мараглы чә-һәт одур ки, Сабир бир шаир кими имтаһана чәкилдији заман өзүнү итирмәмиш, бәдаһәтән ше'р дејәрәк өз шаирлик габилиј-јәтини көстәрмиш вә мүәллим тәрәфиндән тәгдир едилмиш-дир. Һәм дә бу һадисә Сејид Эзим чох севиндирмиш вә је-тишдирмәси олдуғу шаир-тәләбәси илә фәхр етмишдир.

Ф. Көчәрлинин дә дедији кими «Сејид Эзимин дәстпәр-вәрдәси олан Сабир» нәинки дүнјәви елмләр, реалист поезија-нын сирләри һаггында илк билији мүәллиминдән алмыш, һәм дә о, Сејид Эзимин кечдији чох мә'налы һәјат вә рәнкарәнк ја-радычылығы јолуну дәриндән өјрәнмишдир.

Һәр шејдән әввәл гејд етмәлијик ки, Сејид Эзимин өз тә-ләбәси үзәриндә чәкдији зәһмәт һәдәрә кетмәмиш, Сабир ХХ әср реалист Азәрбајчан ше'риндә сатирик үслубун баниси ол-мушдур. Сабир ејни заманда гәдршүнас шаир иди. О өз дөв-рүндәки поезијанын фөвгүндә дурдуғу заман белә өз мүәлли-мини унутмамыш вә ону һәмишә ифтихарла јад етмишдир. О, Хагани, Низами, Зүлфәгар Ширвани, Һ. Зәрдаби, Сәид Үн-сизадә вә башгалары илә јанашы мүәллим Сејид Эзими дә кениш халг күтләләринә даһа јахындан танытдырмағы вә бу мөгсәдлә дә онларын јубилејләрини кечирмәји вачиб һесаб едирди. Сабирин јашадығы бу нәчиб арзулар онун «Вагәәји-јубилејкаранә» адлы ше'риндә өз әксини тапмышдыр. Сабир-дә классик ирсә гүввәтли шәкилдә өзүнү көстәрән мәнәббәт вә мејлин әсасы, шүбһәсиз ки, һәлә Сејид Эзимин көзәл тә'лим-тәрбијәси нәтичәсиндә јаранмышдыр.

М. Ә. Сабир дә ичтимаи һәјата атылдығы заман мүәлли-ми кими һәрәкәт етмиш вә Шамахыда «Үмид» адлы мәктәб ачарағ кәләчәк нәслин тә'лим-тәрбијә иши илә чидди мәшғул олмушдур.

Мә'лумдур ки, Сејид Әзим ичтимаи һајатда баш верән һәр чүр мәдәни һадисәни тез һисс етмиш вә она вахтында өз мүнәсибәтини билдирмишдир. О, 1875-чи илдә «Әкинчи»нин, 1879-чу илдә «Зија»нын нәшрә башламасыны севинчлә гаршыламыш вә һәмин гәзетләрин наһир-редакторларынын бу көзәл тәшәббүсләрини жүксәк гижәтләндирмишдир. Хүсүсилә маарифпәрвәр һ. Зәрдабијә һәср етдији ше'рләриндә мүүллиф ону «Гафгаз халгларынын һејирхаһы» адландырмышдыр. Сабир дә белә олмушдур. 1902-чи ил Шамаһы зәлзәләсиндән зәрәр чәкәнләрә һ. Зәрдабинин тәшәббүсү илә едилән јардым Сабир тәрәфиндән бөјүк ифтихар һисси илә гаршыланмыш вә һ. Зәрдаби халгын бөјүк оғлу кими тәгдир едилмишдир. Тәсадүфи дејил ки, Сабир һ. Зәрдабинин вәфатыны (1907) да дәрин бир һүзнлә гаршыламышдыр. Бу мүнәсибәтлә јаздығы ше'риндә мүүллиф һ. Зәрдабинин өлүмүнү халг үчүн, маариф вә мәдәнијјәт үчүн бөјүк итки һесап етмишдир. Марағлы будур ки, М. Ә. Сабир һәмин ше'рдә Сејид Әзими дә хатырлајараг јазмышдыр:

Һәсәним, шимди гыл беһиштә хурам,
Онда Сејид Әзимә сөјлә сәлам.
Кеј мәһин шаири-бәдин-кәлам
Бир хәбәр тутмасын вәтәндәнми?..

Ону да хатырлағмалыјыг ки, истәр Сејид Әзимин, истәрсә дә М. Ә. Сабирин һ. Зәрдабијә һәср етдикләри ше'рләрдә һәм мәзмун, һәм дә ифадә јахынлығы вардыр.

Јарадычылығда да Сабир вахты илә мүүллиминин гәләмә алдығы бә'зи мөвзулары јенидән ишләмиш вә ону мұасир зәманәнин тәләби нөгтеји-нәзәриндән мә'наландырмышдыр.

Доғрудур, маариф, елм, мәдәнијјәт, мәктәб вә с. мөвзулар истәр Сејид Әзимин, истәрсә дә Сабирин јарадычылығында хүсүси јер тутур; лакин һәмин мәсәләләрин ишләнмәси һәр ики сәнәткарда башга-башгадыр. Јә'ни һәр ики шаирин өзүнә мәхсүс јарадычылығ хүсүсијјәти, үслубу, ифадә формасы вардыр. Буну ајдын тәсәввүр етмәк үчүн ашағыдакы мисаллара диғгәт едәк.

Сејид Әзим јазыр:

«Милләтин гејрәтин чәкән јохдур,
Тохми-хошбәхтлик экән јохдур».
«Ејби өртән рәфиғ көвдәндир,
Ону сән дуест саһма, дүшмәндир»,
«Мәсти-лајә'гил олма, һүшјар ол,
Халгын евзаына хәбәрдар ол».
«Еј оғул, вар чаһанда чох мөлла,

Күзәрәни үчүн едир говға.
Гејрәти-милләти бәһанә гылыр,
Күндә халг ичрә јүз фәсанә гылыр».
«Чә'фәр, еј нури-дидеји-Сејид!
Гөнчеји-нөврәсидеји-Сејид
Үләма һағгыны риәјәт гыл
Әһли-елмә һәмишә һөрмәт гыл...
Елм бир нур, чәһл зүлтәдир
Чәһл дузәхдир, елм чәһнәтдир» вә с.

Сабирдә исә охујуруг:

«Милләт нечә тарач олур олсун, нә ишим вар?!
Дүшмәнләрә мөһтач олур олсун, нә ишим вар?!
«Еј нури-дучешмим, охумағдан һезәр ејлә,
Саләһ вәләд ол кәл!

Ат мин, һүнәр өјрәш, мәни дә бәхтәвәр ејлә,
Ишдә бәләд ол кәл!»

«Көр милләтинин дәрдини, ахтарма дөвасын,
Әл чәкмә јетимин башына, кәсмә сәдасын...».
«Тәрпәнмә, амандыр, бала, гәфләтдән ајылма!
Ачма көзүнү, хаби-чәһаләтдән ајылма!»,
«Мәктәбдир ады, лејк һәғигәтдә гәфәсдир...»

«Һәр нә дүз версән, вер оғул, борчуну вермә тамам,
Һәр нә алсан, ал, амандыр, алма касыбдан салам?
Һәр јерә кәлсән, кәл, амма кәлмә дәрсә, мәктәбә,
Һәр кәсә ујсан, уј, амма ујма динә, мөзһәбә».
«Бир милләтә ким, сиз оласыз һадидү һами,
Батсын јерә, ја рәб, белә милләт, учителләр!»
«Ах!.. Нечә кеф чәкмәли әјјам иди,
Онда ки, өвлади-вәтән хам иди!».

«Разыјам оғлум кедә гәбрә, нә ки, мәктәбә...» вә с.

Ајры-ајры ше'рләрдән кәтирилән бу мисралардан да көрүндүјү кими, әкәр Сејид Әзимин дөврүндә шаир һәр чүр мәнфи һадисәјә нифрәтини, мүнәсибәтини билдирмәк үчүн ја өзү, јахуд да јаратдығы гәһрәман данышырса, Сабир ше'риндә әксинә. Сејид Әзим дөврүндә чох гүввәтли олуб инди өлүмләрини һисс едән мүртәчеләр зүлмәти әридән вә кәләчәјин јолларыны ајдылашдыран ингилаб ишығыны боғмағ үчүн онуң әтрафында гарға-гузғун кими улашырлар. Бир дә Сабирин јазыб јаратдығы илләр пролетар ингилаблары дөврү иди. Сејид Әзимин «Әкинчи вә хан» ше'риндә тәһгир едилән кәндли, јахуд «Мүчтәһидин тәһсилдән гајытмасы» сатирасындакы мөвһуматла алдадылан халг күтләләри Сабир дөврүндә артыг ајағга галхмыш, азадлығ вә демократија тәләб едирди. Сејид Әзим-

дә өзүнү дартан, бурнунун учундан узагы көрмөжөн, халгын «ганыны шишәжә» тутан бәј Сабирин «Тәрәнеји-әсиланә» ше'риндә исә белә данышырды: «Белә иди адәт әввәл бәјә јалварарды касыб», «Нүчабәләри көрәндә ајага дурарды касыб...»; «Дәјишиб заманә инди, доланыб бүтүн үмурат», «Ајағы чарыхлылар да кәлиб истәјир мүсават» вә с. Чох тәбнидир ки, белә бир вәзијјәтдә һакимијјәтләрини итирмәк тәһлүкәси кечирән истисмарчы һаким даирәләр һәр чүр ријакарлыг, бошбоғазлыг етмәли идиләр. Сабирин дә усталыгы мәнз Сејид Әзимин долајысы илә рүсвај етмәк истәдији чәмијјәтин һәмин гара гүввәләрини бүтүн ејбәчәрлији илә мејдана чыхармасында, онларын сатирик портретләрини маһир бир рәссам кими јаратмасындадыр.

Мә'лумдур ки, М. Ф. Ахундовун мәсләһәти илә Һ. Зәрдаби «Әкинчи» гәзетиндә ајры-ајры јерләрдә пул чәм едиб мәктәб ачмаг мәгәсәдини изләјән бир мөгалә дәрч етмишиди. Бу тәшәббүсә гошуланлардан бири дә Сејид Әзим олмушдур. О, Шамаһыда мәктәб ачмагла әлағәдар көрүлән тәдбир вә онун нәтичәсини Һ. Зәрдабијә көндәрдији мәнзум мәктубунда хүләсә етмишиди. О, әввәлчә сөз вериб сонра сөзүндән гачанларын дилиндән һәмин мәктубда Һ. Зәрдабијә јазырды:

Дедиләр: «Нејлирик биз ушголаны,
Һәр нә төвр илә олса ел доланы.
Нә үчүн биз верәк бу барәдә пул,
Бизә бундан нә хејр олур мәнсул.

Сабир дә Шамаһыда баш вермиш белә һадисәләри гәләмә алмышдыр. Бурада Сејид Әзимин Һ. Зәрдабијә нишан вердији һәмин типләр даһа сәрт, даһа ачыг данышырлар:

«Бунлар кечәр, инди дүшүб ел башга һавајә,
Пул истәнилир мәктәб ачылсын фүгарәјә.
...Дәхли мәнә нә елм охуја милләт ушағы?!
Тәһсили-кәмалат едә ја үммәт ушағы?!»

Јахуд:

«Сахларыг һөрмәти-исламы, даһа доғру десәк,
Ачмарыг мәктәбә һәркиз дә чибиштанымызы!»
«Гојма, балам, оғлуну сән ушгула,
Горхусу вар, ахыры кафир ола!» вә и. а.

Әлбәттә, белә мүгајисәләр үчүн һәм Сејид Әзимин, һәм дә Сабирин јарадычылығы чохлу материал верир. Пулун феодал-мүлкәдар вә капитализм чәмијјәтиндә ојнадыгы иртичачы ролу, рүшвәтхорлуғу, дини мөвһуматы, һабелә Шамаһы бәјләрини ифша едән, јахуд Шамаһыда 1859 вә 1902-чи илләрдә ол-

муш зәлзәләнин халгын һәјатында төрәтдији дәншәт вә ачы нәтичәләри үмумиләшдирән әсәрләр һәр ики шаирин јарадычылығында ејни сәсләшән, бир-биринә чох јахын олан мөвзулардандыр. Лакин башга мөвзуларда олдуғу кими, бурада да фәргләндиричи чәһәт, әсасән, һәр ики сәнәткарын мүхтәлиф јарадычылыг үслубуна малик олмасыдыр. Сабир бә'зән Сејид Әзимә мәнхус ифадә вә тәркибләрдән фәјдаланыр, бә'зән дә форманы ондан алыб өз үслубуна салыр, сатиралашдырыр. Мисал үчүн, Сејид Әзимин «Еј гәмин бу дили-мәнһуна сәфа» мисрасы илә башланан тәркиббәндиндәки мөвзуну Сабир «Сонија, еј дилбәри-пакизә-әда!» мисрасы илә һәмин формада башланан ше'риндә сатираја чевирмишиди.

Әввәлән, Сејид Әзимин 7 бәнддән ибарәт олан һәмин ше'ринә Сабир 3 бәнд дә артырмышдыр.

Икинчиси, әкәр Сејид Әзимин әсәриндәки ашыг севкилинә мәнһәббәтини, сәдагәтини, онун вүсәлы илә сәадәтә чатачағыны чох сәмими бир шәкилдә билдирисә, Сабирдә әксинәдир. Сабирин тәсвир етдији ашыг мәнһәббәтдә сахтакардыр. Бурада о, өз чиркин мәгәсәдинә чатмаг үчүн «һөрмәтини», «мәлыны, сәрвәтини», «әһлини, күлфәтини», «гөвмүнү, милләтини», «чүмлә һејсијјәтини», «мүхтәсәр гејрәтини» атан симасыз бир шәхс кими ифша олунур. Мә'лумдур ки, бу сатирасында Сабир Авропаја гачыб бир мүддәт орада әјјашлыгла мәнһәгүл олмуш Иран шаһы Мәһәммәдәлијә ишарә етмишиди.

Сабирлә әлағәдар сөјләнән хатирәләрдән мә'лум олдуғу кими, М. Ә. Сабир Сејид Әзими һәм бир мүәллим, һәм дә бөјүк бир сәнәткар кими севмиш, ону өмрүнүн сонунадәк өзүнә устад сајмышдыр. Мүәллим илә тәләбә арасында јаранан бу мәнһәббәт һеч дә бир шаир кими Сабири өз устадыны садәчә олараг тәқрар етмәјә апарыб чыхартмамышдыр. Әксинә, бу мәнһәббәт М. Ә. Сабири сәнәтдә орижинал јол тутмаға руһландырмышдыр. Ч. Мәммәдгулузадәнин дә дедији кими, М. Ә. Сабир һеч кәсә ошмајајан, бәлкә дә башгаларына гүввәтли тә'сир көстәрән өлмәз бир сәнәткар вә сөз устасыдыр.

2857

2857
M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Аббас ЗАМАНОВ.

КӨЗ JAШЛАРЫНДАН ДОҒАН КҮЛҮШ

Сабирин җарадычылыг талеји мұасирлеринден неч бирине бэнзмир. Сабир 1905-чи илэ кими тэхминэн отуз иллик җарадычылыг җолу кечмиш, лакин Азербайчан әдәбијјаты тарихиндә неч бир из бураха билмәмишди. Бу мүддәттә о, схоластик әдәбијјатын тәсири алтында гәзәл, гәсидә, мәрсијә, нөвһә җазан вә җалныз вәтәни Шамахи шәһәриндә танынан бир шаир иди. 1905-чи иләдәк Сабирин мәтбуатда җалныз бирчә шәри дәрч едилмишди.

Шүкр лиллаһ ки, афитаби-сүхән

Шәрги-мә'надан олду чөһрәнүма,—

бејти илә башланан бу шәри о, Тифлисдә заманын танынмыш журналисти Мәммәдаға Шаһтахтынын чыхардыгы «Шәрги-Рус» гәзетинин нәшри мұнасибәти илә җазмышды. Услуг, мәфкурә вә бәдии чәһәтдән неч дә гүввәтли олмајан һәмин шәр гәзәттә «Әләкбәр Таһирзадә» имзасы илә дәрч едилмишди. Редаксија шәрин башында белә бир гејд вермишди: «Шамахиы Әли Әзимов бәрәдәримизин идәрәминзә хејрхаһанә мәктубунун ләффиндәки «Сабир» тәхәллүслү бир шаирин кәламыдыр».

Бу гејддән дә көрүнүр ки, Сабир о заман бир шаир кими Шамахыдан кәнарда таныјан јох имиш.

Азербайчан әдәбијјатынын инкишафына јени истигамәт вәрән 1905-чи ил рус ингилабы Сабирин схоластик әдәбијјатын тәсириндән хилас етди, онун дахилиндә олан потенциал гүввәни ојадыб гаршысында кениш җарадычылыг үфүгләри ачды. Бир ил кечмәди ки, «Молла Нәсрәддин» журналынын сәһифәләриндә дәрч олунуб јајылан әсәрләри илә о, бүтүн Азербайчанда, Гафгазда вә Јахын Шәрг өлкәләриндә мәшһур олду. Бир ил әввәл неч кәсин танымадыгы Сабирин шәрләрини инди Бакыда вә Јереванда, Газанда вә Ашгабадда, Дашкәнддә вә Сәмәргәнддә, Тәбриздә вә Теһранда, Истамбулда вә Кәләтәдә охучулар сәбирсизликлә көзләјирдиләр.

1905-чи илдән 1911-чи илә кими давам едән вур-тут алты иллик җарадычылыгы илә Сабир мұасири вә досту шаир Аббас Сәһһәтин дедији кими, Азербайчан әдәбијјаты тарихиндә «...әзим бир ингилаб вүчүда кәтирди». Бу ингилаб нәдән ибарәтдир? А. Сәһһәт бу суала белә чаваб вермишдир: «Сабир кәһнә шәрләр илә јени шәрләр арасында бир әсрлик гәдәр учурум ачды ки, бир даһа кери дөнүб дә о учуруму атланмаға кимсәдә чүр'әт вә чәсарәт галмады».

А. Сәһһәтин образлы шәкилдә дедији бу фикри мұстәгим шәкилдә белә мә'наландырмаг олар: Сабирин беш-алты илин мүддәтиндә Азербайчан әдәбијјаты тарихиндә көрдүјү иш бүтүн бир әсрдә көрүлән ишә бәрәбәрдир. Сабирин бу гыса мүддәттә көрдүјү иши онун хәләфләри олан шаирләр бүтөв бир әсрин мүддәтиндә көрә билмәмишләр.

Сабирин 1903-чү илдә «Шәрги-Рус» гәзетиндә чыхан илк шәри неч кәсин диггәтини чәлб етмәмишди. Лакин онун 1905-чи илдә «Һәјәт» гәзетиндә дәрч едилән икинчи мәтбу әсәри—мәшһур «Бејнәлмиләл» шәри дәрһал кениш охүчү күтләләринин диггәтини чәлб етди. Бу шәр 1905-чи илдән сонра Азербайчан әдәбијјатында башланан јени инкишафын прологу олду.

Өз зәманәсиндә һәгиги бејнәлмиләлчилик һимни кими сәсләнән бу шәриндә Сабир, ингилаби һәрәкәты җатырмаг үчүн чаризмин Азербайчан вә ермәни халгларынын арасына салдыгы милли гырғыны «фитнеји-иблиси-мәл'ун» адландыраг сијаси чәһәтдән дүзкүн мә'наландырды, һәр ики халгы бирлијә, гардашылыға чағырды. Беләликлә, о заман, һәр ики халгын тарихиндә дәһшәтли һадисәләр баш вердији бир дөврдә зәһмәткеш күтләләрин милли гырғына гаршы е'тираз әсәни бәдии әдәбијјата кәтирән илк азербайчанлы шаир Сабир олду.

Тэхминән бир ил сонра, 1906-чы илин апрел ајындан нәшрә башлајан «Молла Нәсрәддин» журналы илә Сабир гүдрәтли сатирик бир шаир кими танынды. Сабирин «Молла Нәсрәддин» журналынын сәһифәләриндә дәрч олунан һәр бир сатирасы мурәккәб ичтиман һадисәләрлә долу зәманәнин әкс сәдасы иди, халгыны өз гуртулушу уғрунда мұбаризәјә чағыран чәсарәтли бир вәтәндашын кур сәси иди. Халг, халгын дәрди, хошбәхтлији, ону азад көрмәк арзусу Сабир сатирасынын әсасыны тәшкил едир. «Јашасын шәһријари-һүрријјәт!» мисрасы Сабирин 1905-чи ил ингилабындан сонракы бүтүн ја-

радычылыгы үчүн епиграф сајыла билер. О, азадлыгы, инсанлыгын ажрылмас кејфијјети һесап едир:

Ким ки, инсаны севәр ашиги һүрријјет олур,
Бәли, һүрријјет олан јердә дә инсанлыг олур.

Мә'лумдур ки, «писи пис, әјрини әјри, дүзү һәмвар» јазан Сабир заһирдә белә етмирди, јә'ни нәјин пис, нәјин әјри, нәјин дүз олдуғуну мүстәгим мә'нада демирди. Огуз иллик бир ахтарышдан сонра о, белә бир гәнаәтә кәлмишди ки, чәһаләт аләминин күтләшдирдији шүүрлары ојатмаг, һәрәкәтә кәтирмәк үчүн моизә вә нәсиһәт артыг кара кәлмир, ширин гәфләт јухусуна даланлары ојатмаг үчүн онлара күлмәк, онлары күлдүрмәк, гыдыгламаг лазымдыр ки, диксиниб ајылсынлар, көзләрини ачыб кәрнәшдикдә исә бәрк санчмаг лазымдыр ки, бир даһа јухуја кетмәсинләр. Буну онун бөјүк сәләфи М. Ф. Ахундов вәсијјәт етмишди. О, демишди: «Пис вә чиркин адәтләри инсанын тәбиәтиндән истәнза вә мәсхәрәдән башга һеч бир шеј һопарыб чыхара билмәз».

Әмрүнүн сон илләриндә бөјүк мүәллиминин вәсијјәтинә әмәл едәрәк сатира вә јумору өз јарадычылыгы үчүн башлыча үслуб сечән Сабир кимә күлүр, нәјә күлүр вә нечә күлүр? Бу суаллара чаваб вермәк о гәдәр дә асан дејилдир. Чүнки чәһаләтин тунд гаранлығына гәрг олмуш көһнә аләмин елә бир үфунәтли саһәси јохдур ки, Сабир сатирасынын мәрмиләри ора дүшмәсин. Шаирин јазыб јаратдыгы дөврдә ичтиман һәјатын елә бир кушәси јохдур ки, Сабири ачы күлүшләри ора нүфуз етмәмиш олсун.

Будур, Сабир «Әһвал-пүрсанлыг, јахуд гонушма» адлы сатирасында «әсрин сәсинә сәс вермәјән» ики чаһили мәһшәр ајағына чәкмишдир. Бөјүк тәләш ичәрисиндә «әһвал-пүрсанлыг» едән бу ики әбләһи дәһшәт бүрүмүшдүр. Она көрә ки, гоншулары һачы Әһмәд гәзет охујур, Кәрим «Молла Нәсрәддин» алыр, һачы Чәфәрин, оғлу Вәли ушағыны «ушголаја» гојуб... Сәмәд ондан да ирәли кедәрәк гардашыны «унверсетә» көндәрмәк үчүн дам-дашыны сатыб, Бәдәл рөвзәханын үзүнә гајыдыб, Мирзә Мәнафын пәдәри Гәфәр шүбһәли кәсләрлә—«јени мәкәтәбчиләрлә данышыб».. онларын һамысы, «дини-иманы даныб, јолдан азыблар, бабыдырлар», һәр бир мүсәлманын борчу бу кафирләрә лә'нәт, нифрәт јағдырмагдыр.

Санки Сабир кәнарда дајаныб онларын бу чәфәнк данышыгларына гулаг асыр, ачы-ачы күлүр, сонра исә үзүнү онлара тутуб үрәк ағрысы илә дејир:

Дурма, јыхыл јат һәлә, Фаһрат киши!
Әсри көрүб галма белә мат, киши!
Инди олуб јорғаны үч гат, киши!
Саггалыны бир-ики јырғат, киши!
Чәк башына јорғаныны, јат, киши!

Лакин Сабир ахирәт дүнјасы ешги илә јашајан бу ики һәпәндиң дүшдүјү фәһиләли вәзијјәтә күлмәклә кифәјәтләнмир, белә гәнаәтә кәлир ки, Фаһрат кишини бу күлүнч вәзијјәтә салан гара гүввәләрин маскасыны јыртмадан ону ојатмаг мүмкүн дејил. Одур ки, шаир гара гүввәләри бир-бир мәһшәр ајағына чәкир.

Сабирә көрә бу гара гүввәләрин бири, бәлкә дә биринчиси «Чәһл тәгазасы олан дин» вә буну әлләриндә алвер вәситәси едән түфәјли дин хадимләридир:

Аллаһу пејғәмбәр имам,
Һәм дә зијарәткәһ тамам
Моллаја мал олмуш балам.

Одур ки, шаир зәһмәткеш халгы чәһәннәм горхусу, чәһнәт, һури, гылман вә'ди илә дүјмаг, дүшүнмәк габилијјәтиндән мәһрум едиб үчгәт јорғанын алтына салан ахуцлара, моллалара күлүр вә күлә-күлә дә онларын маскасыны јыртур:

Вә'з ејләдијим һәдјөвү әһсандан анчаг,
Үмдә гәрәзим кисәвү һәмјаным үчүндүр.

Шаир күлмәклә кифәјәтләнмир, мәтләби ајдынлашдырмаг үчүн өз үслубуна зидд кедәрәк, мүстәгил иттиһама кечир:

Алданмарам ки, доғрудур ајинин еј әму!
Кәссин мәни, һәгиги исә динин, еј әму!
Иманыма гәсәмлә чапырсан чәмаәти,
Гулдурчулуг түфәнкимидир динин, еј әму!

Сонра шаир јорғаныны башына чәкиб хорулту илә јатан авамын башга дүшмәнләринә һүчум едир. Зәһмәткеш халгын ганыны вә илијини соран вәһши истисмарчыны мәһшәр ајағына чәкиб, сөзү онун өзүнә верир. Будур, саһибкар үзүнү фәһләјә тутуб дејир:

Фә'лә, мәнә бир сөјлә, нәдән һөрмәтин олсун?
Ахыр нә сәбәб сөз демәјә гүдрәтин олсун?
Әл чәк, бала, дөвләтлиләрә хидмәтин олсун,
Аз-чоһ сәнә вердикләринә миннәтин олсун!
Бу чәрхи-фәләк тәрсинә дөвран едир инди,
Фә'лә дә өзүн дахили-инсан едир инди.

Дөвләтли, амандыр, өзүнү салма бәләјә,
Фә'лә сөзү һагг олса да бахма о сәдајә,

Јол вермә нәфәс чәкмәјә һәркиз фүгәрајә
Өз шә'нини пуч ејләмә һәр бисәрү пајә!
Бу чәрхи-фәләк тәрсинә дөвран едир инди,
Фә'лә дә өзүн дахили-инсан едир инди.

Ачы истәһза илә долу олан бу мисралары охудугча көзү-мүзүн габағында күлүнч бир сима чанланыр. О, һәм ловға, һәм рәһмсиз, һәм дә горхағдыр. Биз она һәм гәһ-гәһә илә күлүр, һәм дә интәһасыз нифрәт бәсләјирик. Елә шаир дә әсәрини јазаркән бу мәгсәди күдмүшдүр.

Сонра шаир мәрһәмәт, инсаф кими бәшәри һиссләрдән бү-түнлүклә мәрһум олан башга бирисини—мүлкәдары мәрһшәр ајағына чәкиб сөзү она верир. О да кәндчи илә ејни дил илә данышыр:

Мәзлумлуг едиб башлама фәрјадә, әкинчи!
Гојма өзүнү түлкүлүјә, адә, әкинчи!
Алды долу әлдән сәрү саманыны, нејлим?
Јаинки чәјирткә једи бостаныны, нејлим?
Вердин кечән ил борчуна јорғаныны, нејлим?
Ол инди палаз сатмаға амадә, әкинчи!
Лал ол, а балам, башлама фәрјадә әкинчи!

Санки шаир бу заман кәнарда дуруб бу ачы мәнзәрәни сәјр едир вә үзүнү бу рәһмсиз ағанын гуллуғунда дајанан мүт'и кәндчијә тутуб гәзәблә дејир: «Ағандакы бычаға бах, о тиги-абидары көр».

Чәһаләттин гаранлығы нә гәдәр түнд олса да ачы күлүшә лајиг һәдәфләрин һеч бири Сабирин көзүндән јайынмыр. О, «Мә'шәри-наси төһмәт едән, өзләринин исә фәһмү зәкасы ол-мајан, чәридәни долдурмағ үчүн мәтләби узадан» гәзетчијә, «һағсыза һағлы дејиб күнаһа батан» вәкилә, «дәрди тәшхис етмәјиб, гөвм-аграбаны ағладан» һәкимә, «бүлбүлә, ешгә, күлә даир јалан фырладан» шаирә күлүр; «һәләл илә һарамы бир-биринә гатан» тачирә, «үммәтин пулу алыб көзләрини тсладан» рөвзәхана, «мин-мин јалан данышан» дәрвишә, «рузу шәб һағ-һағ дејиб чамаеты ојнадан» софијә күлүр; үсу-ли-чәдид мәктәбинә фитнә-фәсад очағы кими бахан чаһилә, һәјатын мә'насыны јемәкдә, јатмағда вә бир дә кор-коранә ибадәт етмәкдә билән мә'мин мүсәлманә, әринин китаб охума-сында дарыхан авам гадына күлүр. Өзү дә охучулары әј-ләндирмәк үчүн јох, кәдәрләндирмәк, дүшүндүрмәк үчүн кү-лүр. Бу күлүш ачы вә амансыз олса да нә шаири, нә дә онун охучусуну бәдбинләшдирмир. Зира шаир инаныр ки, «һәләлик милләттин истә'дады гарышығдыр», лакин «заман нәһрә кими чалхаландығча» истә'дадлар саф-чүрүк олачағ,

милләт ајылыб өз таләјинин сүканыны идарә етмәји бачара-чағдыр.

Сабир күлүшүнүн вүс'әти өлчүјә кәлмәз. Сабирин күлү-шү нә бөјүк-кичик, нә милли мәһдудийјәт, нә дә чографи сәр-һәд таныјыр.

Шаир рус—јапон мұһарибәсиндә өлкәни мәғлубийјәтә уғрадан әлиганлы Николајдан тутмуш, Ираны һәррача гојуб сатан күтбәјин Мәһәммәдәли шаһа, дүнјаны ган чанағына че-вирән Вилһелмдән тутмуш зәһмәткеш түрк халгынын гәзәбин-дән башыны көтүрүб Салоник галасына гачан чәллад Сул-тан Әбдүлһәмидә, «фәһләнин өзүнү дахили-инсан етмәсин-дән» ваһимәјә дүшән, әкинчинин фәрјадыны ешитмәк истәмә-јән түфәјлиләрәдәк давам едән бүтүн гара гүввәләрә күлүр. Бу заман онун күлүшү даһа сарсыдычы, өлдүрүчү характер дашыјыр, даһа бөјүк ичтимай әһәмијјәт кәсб едир. Бу заман онун күлүшүнүн һәр гәһгәһәсиндән гәзәб, кин вә нифрәт алов-лары јағыр.

Дүнјанын бөјүк сөз устәдларындан бири олан Мак Твен демишдир ки, «Анчағ һәјат һәгигәти әсасында јаранан јумор јашамаға габилдир. Охучуну күлдүрмәк олар, лакин бу күлү-шүн әсасыны инсанлара севки тәшкил етмирсә, о, мә'насыз күлүшдүр».

Сабирин күлүшү она көрә јашајыр вә севилә-севилә оху-нур ки, о, әсил һәјат поезијасыдыр, «әсрин ајинәсидир». Сабир мәһведичи тәнгидә тутдуғу һәдәфләрин һеч бирини ујдурма-мышдыр, онлары өз көзләри илә көрмүш, онларын шәхән ча-һиди олмушдур. Сабирин күлүш һәдәфләринин һамысы ча-ирин јашадығы мұһитин ачы мәһсулудур.

Сабирин «һопһопнамә»си заманын сынағларындан алы-ачығ чыхмыш, бөјүк бир һәгигәт китабыдыр. 1905—1911-чи илләр Азәрбајчанын бүтүн мүсбәт, мәнфи, гүввәтли вә зәиф чәһәтләри бу китабда һәјат һәгигәтләринә там ујғун оларағ әкс етдирилмишдир. Бу һәгигәт китабы она көрә өз тәрәвәти-ни итирмир ки, о, гуманист шаирин өз вәтәнинә, өз халгына, еј-ни дәрәчәдә бүтүн инсанлыға бәсләдији сонсуз мәһәббәтин-дән доғмушдур.

Сабирин мәтбуатда кедән кизли имзалары ичәрсиндә биз «Ағлар күләјән» сөзүнә дә раст кәлирик. Шаир бу тәхәл-лүсү әбәс јерә ишләтмәмишдир. Бу тәхәллүс онун сатирасы-нын руһуну ифадә едир. Азәрбајчанын мүасир истә'дадлы ша-ирләриндән Микајыл Мүшфиг Сабирә һәср етдији бир шә'рин-дә чоғ һағлы оларағ демишдир:

О күлдү-ағлады, ағлады-күлдү;

Күлүшү һычгырды, фәрјады күлдү.

Бәли, еләдир. Сабир күлә-күлә ағлајыр, ағлаја-ағлаја күлүр, онун гәһгәһәләриндән көз јашлары фәрјад, көз јашларындан ачы гәһгәһә доғур.

Сабирин елә сатиралары вардыр ки, адам онлары сакит охуја билмир, бу сатиралардакы јаныглы күлүш охучунун һиссинә, дујғусуна, әсәбләринә дәһшәтли бир фачнә кими тә-сир едир.

Јохсул бир кәндлинин дүшдүјү ачыначаглы вәзијјәти бә-дди сөзүн үрәкләрә нүфуз едән күчү илә тәсвир едән бу мис-ралар бөјүк бир фачијә бәрәбәрди:

Јетәркән залимин зүлмү сәнә дөврү гәзадан бил,

Чатаркән амилин зәчри, ону сәјри-сәмадан бил,

Өзүн өз ичзинә баис олуркән масәвадан бил,

Бу мәш'умијјәти биканәдән көр, ашинадан бил.

Әзил, памал ол, ахтарма буна бир чарә, сәбр ејлә!

Бәләји-фәгрә дүшдүн, рази ол, бичарә, сәбр ејлә!

☆

Фәгәт бир иш дә көрмәк истәр исән көр мүсәлман тәк,

Тәһәммүл ејлә чөври-мүлкәдарә, ишлә һејван тәк,

Чалыш, әк, бич, апарсын бөј, евин галсын дәјирман тәк,

Ајылма, һаггыны ганма, хәбәрдар олма инсан тәк.

Дарылма, инчимә, таб ејлә һәр азарә сәбр ејлә!

Бәләји-фәгрә дүшдүн, рази ол, бичарә, сәбр ејлә!

Бу, көз јашлары илә исладылмыш күлүш дејилми? Бу күлүшүн архасында јохсул кәндлинин мү'тилијинә гәзәбләнән шаирин һычгырыглары, үрәк чырпынтылары дујулмурму? О, чаныны дининә тутуб үздә күлсә дә, ичәридә од тутуб јаныр, шадлығындан јох, һирсиндән, гәзәбиндән күлүр.

Вәтәнин дәрдриндән кәдәрләнән, һәмвәтәнләринин чә-һаләтиндән, авамлығындан, хүсусән мү'тилијиндән гәзәбләнән Сабир ејни сатирада бә'зән күлүшдән лирикаја, фәрјада, бә'зән исә лирикадан сатираја, күлүшә кечир. «Мән белә әс-рары гана билмирәм» мисрасы илә башланан ше'рин ашағы-дакы сәтирләринә диггәт едәк:

Ахтаһана, дағда дана бөјүдү,

Мән бөјүк оллам һачана, билмирәм.

Бу мисралары охудугда көзүмүзүн гаршысында шәрг әталәтинин кәмәндә салдығы гафил бир шәхс чанланыр, за-ман дәјишилдји, һәјат һәр күн, һәр саат инкишаф етдији вахтда бу гафил шәхс јериндән тәрпәнмир, атылан топлар онун гулағынын дибиндән милчәк вызылтысы кими өтүб ке-чир.

Лакин бу сәтирләрин ардынча кәлән мисралар исә тама-милә башга мә'на ифадә едир:

Дерләр утан, һеч кәсә бир сөз демә—

Һаг сөзү деркән утана билмирәм...

Нејләмәли, көз көрүр, әглим кәсир,

Мән күнәши көјдә дана билмирәм.

Көрүндүјү кими ејни ше'рин башга мисраларында исә өз мүнһитинә сығышмајан шаирин субъектив һиссләри, е'тираз вә фәрјадлары сон дәрәчә тә'сирли олан лирик бојаларла ве-рилмишдир.

«Нејләрдин, илаһи» сатирасында исә биз бунун әксини көрүрүк. Мәзлумларын көз јашларындан јаранан дәрјалары көрүб фәрјад голаран Сабир бурада јаныглы лирик мисра-лардан сонра көзләнилмәдән сатираја кечир:

Тачирләримиз сонјалара бәнд олачагмыш,

Бәдбәхт түкәзбанлары нејләрдин, илаһи!?

Бу көзләнилмәз кечидләр ондан доғур ки, Сабир гәзәб-ләниб тәнгид һәдәфинин үзәринә шиддәтли һүчума кечдији вахт онун инчә шаир гәлби риггәтә кәлир, заваллы инсанла-рын мә'руз галдығы фачиәләрдән кәдәрә гапылыб фәрјад го-пардығы заман мүртәчеләрин гаршысында өзүнү сындырма-маг үчүн охучунун, көзләмәдији һалда, гәһгәһә илә күлүб. Бә'зән исә гәһгәһә илә күлдүјү вахт дахилиндәки дәрдрләр гөвр едир, о, бу заман көзләнилмәдән һычгырыр, фәрјад го-парыр.

Сабир күлүшүнүн сәчијјәси бүтүн сатираларда ејни ха-рактер дашымыр, тәнгид һәдәфинин вәзијјәтинә ујғун ола-раг, күлүшүн сәчијјәси дә дәјишир. Мәсәлән, 1909-чу илин ијул ајында Мәһәммәдәли шаһ Гачар өз әһдини позуб би-ринчи Иран чәчлисини снлаһ күчү илә говдуғу вахт Сабир ону сонсуз гәзәб вә нифрәтлә гамчылајырды:

Арсланлар бојнуна салдырдығын зәнчирләр,

Намәвәрләр гәтлинә чәкдирдијин шәмширләр,

Атәши-гәһрү гәзәблә јахдығын тә'мирләр,

Вәсфә шајандыр, һәгигәт, үмдә фикрин мәрһәмәт...

Үмми-хаган оғлу, бу гејрәт һалал олсун сәнә!

Вердијин мәшрутеји-милләт һалал олсун сәнә!

Лакин һәмнин илин ијул ајында мәшрутәчиләр өз сыра-ларыны мөһкәмләдиб әкс һүчума кечдиләр, иртичанын гул-дур дәрәстәләри мәғлубијјәтә уғрады, Мәһәммәдәли шаһ гачыб чар консулханасына сығындығы вахт, Сабирин бу мүнәси-

бәтлә јаздығы сатирада артыг кәдәрдән доған кин, тәлаш,
нифрәт јох, севинчдән доған ачы истенза вә күләш вардыр:
Јансын иранлыларын архасы, јанды чижәрим!

О јетим Мәмдәлидән вар, јенә бир пис хәбәрим,
Белә дерләр ки, гојуб тахты гачыб тачи-сәрим,
Сығыныб консула хаганлары иранлыларын,
Дәрһәгигәт пис имиш гавлары иранлыларын!

Сабирин јазыб јаратдығы дөврүн ичтимаи-сијаси шәран-
ти илә таныш олмајан охучу дејә биләр ки, ахы бу гәдәр дә
тәнгид олар? Бәли, олар. Чәһаләт вә мөвһуматын, зүлм вә
истисмарын һөкм сүрдүјү, әтрафы чиркинликләр бүрүдүјү
бир заманда чәсур бир вәтәндаш олан шаир анчаг белә һәрә-
кәт етмәли иди. Мәшһур рус тәнгидчиси Н. Д. Добролјубов
демишдир: «Рәзаләтләри бир-бир кезә сохмаг, охучуну һәр
аддымда тәғиб вә нараһат етмәк, она динчлик вермәмәк ла-
зымдыр; иши о јерә кәтирмәк лазымдыр ки, бүтүн бу һәдсиз
чиркинликләр охучунун зәһләсини төксүн, нәһәјәт, о, гәтиј-
јәтлә јериндән сычрајыб, чылғын бир сәслә десин ки: «доғру-
дан да, ахы, бу нә зиндандыр ки, мән дүшмүшәм? Өлмәк ки,
бундан јахшыдыр! Даһа мән бу бәјундуругда јашамаг истә-
мирәм!»

Сабир мәнз белә бир мәгсәд күдүрдү, онун сатирасынын
јүксәк естетик мәнасы да бундан ибарәтдир.

Сабир мүасирләри олан бәзи узагкөрмәјән и. рләр
кими иллүзијалара, бош вәдләрә алданмырды. О, мүрәккәб
ичтимаи-сијаси һадисәләрдән чох усталыгла баш чықаран
һәссас бир сәнәткардыр. 1906-чы илдә Русияда биринчи дөв-
ләт Думасы јарандығы вахт либерал мәрбуат Думаны «јека-
нә азадлыг үмиди» кими гәләмә вериб, һүрријәт уғрунда
кедән мүбаризәләрин бајрағына чевирмишди. Сабир бу за-
ман Думаны «һавада ојнашан гара булудлара», халғын ба-
шынын үстүнү «чулғајан думана» бәнзәдиб онун чаризм тә-
рәфиндән удурулмуш јени бир һилә олдуғуну ачыб көстә-
рirdи.

1907-чи илдә Иран мәшрутәчиләри сәдри-ә'зәм Әтабәки
гәтл едикдә о заманын бир сыра мүһәррирләри бу һадисәни
Иран ингилабынын гәти гәләбәси кими гижмәтләндирәрәк
мәшрутәчиләри тәбрик едирдиләр. Лакин Сабир һәмин һа-
дисәјә там башга гижмәт верди. О, мәшрутәчиләри ловғала-
ныб архајынлашмамаға чағырыр, Әтабәкин гәтлини белә гиж-
мәтләндирirdи:

Кирәм Әтабәк өлдү дә, топу түфәнкиниз һаны?
Бәһри-әмиг һәрбдә кәштији-чәнкиниз һаны?

Әски һамамдыр, әски тас, бәс јени рәнкиниз һаны?
Динмә, дәнйшма, јат балам, сән дејән олмајыб һәлә!

Арха су долмајыб һәлә!
Көһнә идарәниз дурур,
Рәнки дә солмајыб һәлә?

1908-чи илдә Түркијәдә «гануни-әсаси» верилмәси хәбә-
рини бир чохлары вәчдлә гаршыладағы заман Сабир «Ос-
манлылар, алданмајын аллаһы севәрсиз» әсәрини јазды. Бу
сатирасы илә о, республика үсули-идарәси уғрунда мүбаризә
едән түрк ингилабчыларына мүрачнәтлә дејirdи:

Османлылар, алданмајын, аллаһы севәрсиз!
Иранлы кими јатмајын, аллаһы севәрсиз!
Әввәлчә верирләр сизә һүрријәти-әфкар,
Јә'ни данышыб фикринизи ејләјин изһар;
Вәтта ки, данышдыз, вүзәра олду хәбәрлар,
Мүтләг көрәчәкләр ки, чибишданә зәрәр вар,
Һәр фәнн илә олса говачаглар сизи начар,
Чүнки бу јығынчагда олур һаггыныз инкар,
Јахшы буду топланмајын, аллаһы севәрсиз!
Иранлы кими јатмајын, аллаһы севәрсиз!

О заман һадисәләр Сабирин габагчадан хәбәр вердији ки-
ми инкишаф етди. Тарих Сабирин узагкөрән мүтәфәккир бир
шаир олдуғуну сүбүт етди.

Сатира Сабир јарадычылығынын әсас үслубуну тәшкил
етсә дә, о, охучулары илә башлыча олараг мәсхәрә, кинајә
вә истенза илә, долајы ифадәләрлә дәрдләшсә дә, јери кәлдик-
чә поезијанын мүстәгим дилиндән дә истифадә едир. Сатира-
ларында олдуғу кими чидди шәрләриндә дә Сабир өз охучу-
суну јүксәк бәшәри дүјәуларла јашамаға, вәтәнпәрвәр олма-
ға чағырыр. Сабирә көрә вәтәнпәрвәр олмаг — вәтәнин инки-
шафы, рифаһы, халғын сәадәти вә тәрәггиси јолунда һәр чүр
шәхси фәдакарлыға һазыр олмаг демәкдир:

Кишиләр һиммәти дағы гопарыр,
Киши ол, дағ гопар һәмийјәт илә.
Вәтән уғрунда, милләт ешгиндә
Бәзли-чан ет хүлуси-нијјәт илә.
Иш апар, баш кедәрсә гој кетсин,
Ад галыр, бәс дејилми, милләт илә?

Сабирин гәһрәмәнлыг рәшадәтинә бәрәбәр олан һәјаты,
јарадычылыг чәсарәти буна ән јахшы, ән парлаг нүмунә де-
јилми? Сабир һәр шәјдән әввәл чәсур бир вәтәндашдыр. Вә-

тэндашлыг борчу онун үчүн һәр шейдән жүксәкдир. Нә мүр-тәчеләрин јағдырдығы күфрләр, нә тәһдидләр, нә дә бүтүн һәјаты боју кабус кими ону тә'гиб едән мадди сыхынты Са-бирин әзмини сындыра билмәди. О, һәр чүр мәһрумијјәтә мәрдликлә синә кәрир, өлүмүндән белә горхмурду. Дүшмән-ләринин һәдәләри дә Сабири сарсыда билмирди, чүнки ша-ир онларын затына бәләд иди:

Сахта бир хәтти-хам илә мәнә кағыз јазыб,
Еј мәни тәһдид едән мин дурлу тә'кидат илә!

Бөјлә «Хортдан кәлди, дур, гач!» сөзләрин

кет тифлә де,

Затыны Сабир таныркән горхмаз өвһамат илә!

Елә хошбәхт сәнәткарлар вардыр ки, заман кечдикчә он-лар кәнчләшир, бир-бирини әвәз едән илләр онларын сәнәти-нә јени руһ, јени тәрәвәт верир. Мирзә Әләкбәр Сабир мәһз белә хошбәхт сәнәткарлардандыр. Сүр'әтлә өтән илләр ону даһа да жүксәлдир, онун дәрјалар гәдәр дәрин, дағ чешмәлә-ри кими шәффаф, халгын зәкасы гәдәр мә'налы сәнәти кет-дикчә кәнчләшир, охүчүларын ағлына, шүуруна һөкм едир, онлар бу өлмәз сөз устадынын сәнәтинә даһа чоһ, даһа дәр-риндән мәфтун олулар.

Рәһилә МӘҺӘРРӘМОВА.

САБИРИН ӘСӘРЛӘРИНДӘ САТИРИК ИФАДӘ ФОРМАЛАРЫ

Һәр бир сатирик јазычы үслубу илә әлағадар олараг мү-вафиг ифадә васитәләринә мүрачиәт едир. Сатирик әсәрдә мәнфи һадисәләр вә типләр бүтүн кәскинлији илә үзә чыха-рылыб ифша олунур. Бурада күлүш әсас мүбаризә силһәи кими көтүрүлүр, мәһз бу васитә илә ифша һәдәфи, мүбаризә апарылан тип сатира атәшинә тутулур. Демәли, һәр бир са-тирик әсәрин әсасында күлүш дурур.

Сатиранын әсасыны тәшкил едән күлүш васитәләри мүх-тәлифдир. Бунлардан ән кениш истифадә олунаны кинајәдир. Кинајә инчә кизли күлүш демәкдир. Кинајә мәнтиги зиддиј-јәтләрдән, контрастардан истифадәдә јараныр. Һәр һансы бир мәнфи һадисәјә, јахуд типә она јарашмајан, зидд олан кејфијјәтләри вермәк кинајә доғурур. Кинајә илк бахышда нәзәрә чарпмајан, лакин ән кәскин өлдүрүчү, ифшаедичи бир силһәдир.

XX әсрин биринчи јарысындан башлајараг, Молла Нәс-рәддин әдәби мәктәби вә орада иштирак едән габагчыл јазы-чыларымыз, капитализм дүнјасынын мәнфи типләрини ифша етмәкдә, халгы азадлыға чыхармаг үчүн апардыглары мүба-ризәдә кинајәни әсас ифадә васитәси сечмишдиләр.

Кәскин сатирик ше'рләри илә «Молла Нәсрәддин» жур-налында чыхыш едән Сабир бу әдәби мәктәбин үслубу илә сых бағлы иди. Одур ки, Сабирин сатираларында кинајәдән — мәнфи һадисәләри мүсбәт планда вермәк үсулундан, кениш истифадә олунмушдур. Белә нитгдә данышыг адәтән мүсбәт планда кедир, јазычы бунун әкс, мәнфи мә'нада баша дүшү-ләчәјини нәзәрдә тутур. Бу чүмләләрдә фикир мүстәгим, бир-баша верилмир, сөзләр, ифадәләр мөчази мә'нада икибашлы ишләнир. Ше'рин мәзмүнүндән, ифадәнин гурулушундан ај-дын олур ки, шаир тәсвир етдији һадисәјә, јахуд типә истәһза едир, күлүр. Сабир, тамамилә ајдын тәсәввүр едилән мүсбәт һадисәләри о гәдәр усталыгла, инчә кинајә илә мәнфи план-да вермишдир ки, охучу һеч бир чәтнинлик чәкмәдән бунлар-

дакы ачы күлүшү дүја билир. Сабирин үслубу, дили халга жахын олдуғу үчүн, онун бүтүн ејһам вә үстүөртүлү дејилмиш фикирләри баша дүшүлүрдү.

Кинајә, истехза ејһамла ишләнмиш сөзләр, ифадәләр Сабирин үслубунда башлыча чәһәти тәшкил едир. Кинајә садә данышыг дили ән'әнәсинә хас олан типик бир хүсусијјәтдир. Халг ифадәләринин, аталар сөзүнүн чохусу кинајә, ејһамла дејилмишдир. Сабирин кениш истифаде етдији кинајә, ејһамла дејилмиш сөзләр исә онун нитгини даһа чанлы, халга даһа жахын етмишдир. Сөзләрин кинајәли шәкилдә ишләдилмәси нитги зәнкинләшдирир, онун семантик әсасыны мүхтәлифләшдирир, беләликлә дә јазычыны вә охучуну сөзүн мәчәзи вә чох мә'налылығы әтрафында дүшүндүрмәјә вадар едир. Кинајәли, ејһамлы нитг јазычыны дилдән даһа актив вә јарадычы шәкилдә истифаде етмәјә сөвг едир. Кинајә вә ејһамла ишләнмиш нитгдә јазычы сөзләрин башга мә'на инчәликләрини ахтармаға мәчбур олур, ејни заманда охучунун да зәһиндә һәмин мә'налары јаратмаға мәчбур едир. Чүнки кинајә илә ишләнмиш чүмләләрдә сөзләрин мә'налары бир гәдәр мүрәккәбләшир, онлар бирбаша лексик мә'наларында ишләнмиш. Бурада сөзләрин мәчәзи мә'налары даһа гүввәтли олур. Јазычынын үмуми фикирләриндән, ифадәсиндәки манерасындан ејһамла, истехза илә дејилмиш сөзүн әсил мә'насыны мүәјјәнләшдирмәк олур.

Сабирин үслубу үчүн ән гијмәтли чәһәтләрдән бири кинајәли, ејһамлы нитгдән бөјүк усталыгла, сәнәткарлыгла истифаде етмәси вә бунлары охучулара асанлыгла чатдыра билмәсидир. Сабир бүтүн јарадычылығы бөјү чалышмышдыр ки, онун кинајә илә, ејһамла дедији фикри ајдың олсун, охучу ону чәтинлик чәкмәдән баша дүшә билсин. Сабир бүтүн сатирик ше'рләринин кәскин, сәрраст, образлы олмасына чәһд етмиш вә дилини һәмишә халга жахынлашдырмышдыр. О, бүтүн ше'рләрини халг руһунда јазмышдыр.

Сабирин сатирик ше'рләриндә она мәхсус сәчијјәви кинајәли сөзләр мүһүм јер тутур. Бу сөзләрин икинчи, мәчәзи мә'налары өн плана чәкилмиш вә бунлардан әсас лексик ваһидләр кими истифаде едилмишдир. Сабирин бөјүклүјү орасындадыр ки, дилимиздәки ән ади вә нейтрал дил ваһидләриндән өз мәгсәдинә ујғун олараг истәдији шәкилдә истифаде етмәји бачармышдыр. Башга сөзлә десәк, Сабирин сатираларында сөзләр семантик вә үслубу вәзифәсинә көрә јени мә'наларда ишләнмиш кинајә лексиконунә чеврилмишди. Белә сөзләрдән Сабирин ше'рләриндә ән чох јайылышы «јатмаг»

(јухламаг, хаб етмәк) фе'лидир. Јатмаг фе'линин лексик мә'насы ајдыңдыр. Сабир бунун чох заман мәчәзи мә'насындан, һәм дә кинајә илә истифаде етмишдир. Сабирдәки «јатмаг» онун дөврүндә динин тә'сири илә керидә галмыш мүсәлман аләминин ајылмадығына (мәчәзи мә'нада), керидә галмағына ишарә етмәк мәгсәди илә ишләнмишдир. Мәсәлән,

Етсә дә аләм һамысы зәлзәлә,
Аләми кәр тутса да јүз вәлвәлә,
Кет јухуја, дурма а гардаш һәлә¹ (107)
Дурма, јыхыл јат һәлә Фаһрат киши!
Инди олуб јорғанын үч гат, киши!
Раһәти јатмагда ганыбсан белә,
Тез көтүрүб тирјақыны ат киши! (135)
Инди дәхи һәшрә гәдәр бәрк јатын,
Хаб көрүб шад олун, иранлылар!
Гүссәдән азад олун иранлылар! (213) вә с.

Бу нүмунәләрдә тәсдиг билдирән хаб ет, јухла, јат фе'лләри шаир тәрәфиндән һәгиги мә'насында дејил, кинајә илә ишләнмишдир. Одур ки, бунларын һамысыны инкар формасында баша дүшмәк ләзымдыр вә Сабир мүсбәт планда вердији бу сөзләрин мәнфи, әксинә баша дүшүләчәјини нәзәрдә тутуб белә ишләтмишдир. Бу ше'рләри илә о, мүсәлман аләминин керидә галдығыны көстәрмәклә бәрабәр, һәм дә онун гәфләт јухусундан ајылыб јени дүнјаја ачыг көзлә бахмасыны тәблиғ етмишдир.

Гејд етдијимиз кими, фикрин мүәммалы, ејһамлы, кинајә илә ифаде олунмасынын әсасында сөзләрин чохмә'налылығы дурур. Умумијјәтлә дилдәки сөзләрин әксәријјәти чохмә'налыдыр. Сөзүн конкрет мәтн ичәрисиндә ишләдилмәси онун чохмә'налылығыны арадан галдырыр вә мә'насыны мүәјјәнләшдирир. Демәли, дилдә олан сөзләрин мә'насы мәтндә кеңишләнир, артыр, онлар јени мә'на инчәликләри газанырлар, беләликлә дә сөзләрдә субъектив чаларлыглар јараныр.

Бәдин әсәрләрдә ишләнмиш сөзләри мәтндән ајырыб мә'наландырмаг доғру олмаз. Чүнки һәр бир јазычы дилдәки сөзләрдән мөвзу вә әсәринин мәзмунундан асылы олараг мүхтәлиф шәкилдә истифаде едир. Сөзүн мә'налылығы, тә'сирли-

¹ Мағаләнин јазылмасы үчүн М. Ә. Сабирин 1948-чи илдә чап едилмиш әсәрләри (М. Ә. Сабир. «Һопһопнамә», Бақы, 1948) әсас көтүрүлмүшдүр. Мисалларын јанында мө'тәризә ичәрисиндә верилмиш рәгәмләр, һәмин китабын сәнифәләрини көстәрир.

лији, кәскинлији јалпыз конкрет әсәр дахилиндә мүәјјәнләшмиш олур. Бу чәһәтдән Сабирин сатирик ше'рләриндә ишләнмиш сөzlәр даһа сәчијјәвидир. Тәкликдә конкрет лексик мәнасы олан сөз вә ифадәләр онун әсәрләриндә јени-јени мәналар газанмышлар. Белә сөzlәрин бир гисми лексик мәнасыны заһирән сахласа да онларда Сабирә мәхсус јени мәналар тапмаг мүмкүндүр. Бурада кинајә, ејһамла ишләнмиш сөzlәри хүсуси гејд етмәк лазымдыр.

Сабир сөzlәрин мүхтәлиф үслуби вариантларындан истифадә етмиш, чох вахт мәчази мәналары өн плана чәкмишдир. Мәсәлән, «Тәһсили-елм» ше'риндә елмә, мәктәбә нифрәт едән надан типин дилиндә «чобан» сөзү мәчази мәнада белә ишләнмишдир: «Хош ол кәсә ким, вел доланыб, дағда чобандыр». Мәтндән көрүнүр ки, шаир бу сөзү, мәчази—һеч бир ишлә мәшғул олмајыб авара доланан мәнасында ишләтмишдир. Ону да гејд едәк ки, Сабир «чобан» сөзүнүн халг арасындакы мәчази мәнасыны дејил (халг арасында «чобан» сөзү мәчази мәнада авам, саја, һәрәкәтиндә бир гәдәр кобуд доланан адам һаггында ишләдилер) мәгсәдинә ујғун олараг, башга мәна чаларлығы илә ишләтмишдир.

Јахуд башга ше'риндә мәктәбә олан мәнфи мүнәсибәтини билдирмәк үчүн «гәфәс» сөзүнүн мәчази мәнасындан истифадә едәрәк јазыр: «Мәктәбдир ады лејк һәигәтдә гәфәсдир» (21). Бу сөзүн һәгиги мәнасы мәлүмдүр. Мәчази мәнада үрәк дарыхдырычы јер халг арасында гәфәс адланыр. Сабир елмин, билијин гәдрини, гијмәтини билмәән надан типин психолокијасыны өз сөзү илә ашкара чыхарыр. Бу типләр мәктәбдәки тәдриси чансыхычы бир иш һесаб етдикләри үчүн, ораны гәфәс һесаб едилрәр. «Доғрусу мәктәб демәк кушеји-зиндан имиш!» мисрасындакы «зиндан» сөзү һаггында да ејни фикри демәк олар. «Нохта» сөзүнүн дә халг арасында ишләнән мәчази мәнасындан истифадә едилмишдир. Мәсәлән, «Вур башына нохданы, бу мәхлугә, сәвабы» (73), «Бүтүн мөвһүмүнү тәсдиг едәјдин! Башында нохта, ардынча кедәјдин!» (169). Көрүндүјү кими, Сабир «нохта» сөзүнә кәскин сатирик рәнк вермишдир. Бу сөзү о халгы авам, ганмаз һесаб едиб ону нохталајан, дәрсини сојан моллалары, руһани тәбәгәни ифша едиб кәскин сатира атәшинә тутмаг үчүн ишләтмишдир. Һәмин ше'риндә Сабир моллалара мүрачиәт едәрәк јазыр:

Чых мәнбәрә, заһирдә оху нәгл китабы,
Бугданы вур анбара, елә мејл шәрабы.
Вур башына нохданы, бу мәхлугә сәвабы,

Аја нә ишин вар јазыб ајати-һичабы?

Бу сөzlәри инсан јазыб инсанә, а молла!

Нохта јараныб фиргеји-һејванә, а молла! (73)

Көрүндүјү кими бөјүк сәнәткар «нохта» сөзүнүн мәчази мәнасындан мәһарәтлә истифадә едир, ше'ринин сонунда исә онун һәгиги мәнасыны көстәрир.

Сабир бәзән сөзүн ејни заманда ики, һәм һәгиги лексик, һәм дә мәчази мәнасындан истифадә едир. Башга сөzlә де-сәк, сөzlәри икибашлы ишләдир ки, бу да ејһамлы, кинајәли нигт үчүн характерик чәһәтдир. Јухарыда нүмүнә кәтирдимиз јатмаг, јухламаг, хаб етмәк, ајылмаг икибашлы мәна дашыјыр. Бу мәналардан бири һәмин фе'лләрин әсил лексик, икинчиси исә мәчази мәнасыдыр ки, шаирин кинајәси икинчи мәчази мәна илә ифадә олунмушдур. Сабир «Ат башыны бәсдәри раһәтдән ајылма», «Чәк башына јорғаныны, никбәтдән ајылма», «Дөнмә о јана-бу јана, хаб ет», «Инди бир аз да динчәл, баш гој јатаға милләт» вә с. дејәндә мүсәлман аләминин керилијинә ачы-ачы күлүшүнү мәһз һәмин сөzlәрин мәчази мәналары илә ифадә етмишдир. Јатмаг фе'линин әсил лексик мәнасы јорған-дөшәјә кириб јатмагдырса, мәчази мәнасы дүнјадан хәбәрсиз, керидә галмыш. мүәјјән бир һадисәдән хәбәри олмамаг демәкдир. Сабир јатмаг сөзүнүн мәчази мәналарындан истифадә етмәклә бәрабәр, ејни заманда она ичтиман рәнк вермишдир. Ајылмаг фе'линин һәгиги мәнасы јухудан дурмаг, ајылмаг, мәчази мәнасы исә инкишаф, тәрәгги етмәк, һәјата олан бахышында дөнүш јаратмаг, инкишафы дәрк едиб, көһнә, керидә галмыш фикирләрдән әл чәкмәк вә с. демәкдир.

Сабирин сатираларында керидә галмыш мүсәлман аләми, дүнјанын ләззәтини, мәнасыны јејиб-ичиб јатмагда көрән надан адамлар тәсвир олунур. Одур ки, јатмаг, хаб етмәк, ојанмаг, јухламаг, ујғуда олмаг, јатыб өзүндән кетмәк кими фе'лләрә онун ше'рләриндә чох тәсадүф олунур. Бунларын һамысы мәчази мәнада, икибашлы ишләнмишдир.

Ејһамлы, кинајәли сөzlәр сырасында инкар билдирән фе'лләри хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Истәһза, кинајә мәгамында ишләнмиш инкар фе'лләринин һамысында инчә күлүш әсас јер тутур. Инкар формасында олан бу фе'лләр мәтндәки мәнасына көрә тәсдиг формасында гәбул едилмәлидир. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн истәһза, кинајә илә ишләнмиш инкар фе'лләринин мәтндәки мәна вә функцијаларына диггәт едәк:

Бундан сора гыл төвбә дәхи, мәктәбә кетмә;
Та бахма муәллим сөзүнә, та эмәл етмә (18);
Көндөрмә буну мәктәбә, рәһм ейлә, амандыр! (21);
Гојма, балам, оғлуну сән ушгула (107);
Чалышма, бир ишә кетмә, фәгәт мә'јусү налан ол (199);
Ајылма, һаггыны ганма, хәбәрдар олма инсан тәк (199);
Гапансын көзләрин, фикрин, дүшүнмә, көрмә, јан ағла
(99)

Чүмлә чаһан јатса да биз јатмарыг,
Гејрәти-миллијәмизи атмарыг,
Әһлимизи башгалара сатмарыг —
Бир гуруша, бир пула ја бир четә. (173)

Бу нүмунәләрдәки кетмә, бахма, көндөрмә, гојма, чалышма, ганма, ајылма, дүшүнмә, көрмә, атма, эмәл етмә, хәбәрдар олма кими фе'лләр тәкликдә, лексик мә'насына көрә инкар билдирир. Лакин Сабирин сатираларында бунлар башга мә'нада ишләнмишләр. Һәммин сөзләрин Сабирә мәхсус мә'насыны јалныз ишләндикләри конкрет ше'рдә мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, кетмә, бахма, эмәл етмә инкар фе'лләри ишләнмиш «Ата нәсиһәти» ше'ринә нәзәр салла. Бурада шаир надан, керидә галмыш атанын оғлуна олан нәсиһәтиндән бәһс едир. Дичдар ата елмә, тәһсилә олан сәһв мүнасибәтини өз ифадәләри илә мејдана чыхарыр. О елмә, тәһсилә сәрф олунан вахты һәдәр һесап едир. Охумушлары бәдзат, бејинсиз адландырыр. Демәли, һәммин сатиранын үмуми мәзмунундан охучу орада ишләнмиш бүтүн сөзләрин мә'на вә функцијасыны мүәјјәнләшдирә билир. Одур ки, кетмә, бахма, эмәл етмә инкар фе'лләриниң үслуби мә'насыны мүәјјәнләшдирмәк, чәтин дејил. Сабирин надан атаја олан истеһзасы, кинајәси мәнз мүсбәт бир һадисә һаггында инкар билдирән фе'лләри ишләнмәси илә ифадә олуишудур. Демәли, Сабир өзүнә мәхсус грамматик форма, ифадә үсулундан истифадә етмишдир. Белә ки, мүсбәт бир һадисәни мәнфилик билдирән форма илә вермәклә мүсбәтлији даһа да гүввәтләндирмиш, шиддәтләндирмишдир. Чүнки играр формасы бу шиддәтләндирмәни инкардакы шәкилдә кәскин сатирик планда ифадә едә билмир.

Ејни сатирик гүввәтлә Сабир тәсдиг билдирән фе'лләри дә мәтндәки мә'насына көрә ејһамлы, кинајә илә ишләнмишдир. Тәсдиг билдирән бу фе'лләри дә тәрс үзүнә чевириб инкар мә'насында баша дүшмәк лазымдыр. Мәсәлән, Чых дағайша, јол кәсибән гарәтә башла (18); Вар чана зијаны! Геј-

рәтдән узаг ол! (18); Әзил, памал ол, ахтарма буна бир чарә, сәбр ејлә; Бүтүн дүнјадан әл чәк, ашкар ағла, ниһан ағла
(199)

Ујғуда икән аләм, әфрадыны ојатдын,
Чүмлә миләл ичиндә өз шә'нини учалтдын,
Һөрмәтли ад газандын, али мәгама чатдын,
Әһсән, сәд әһсән, әһсән бу тәмтәраға, милләт!
Инди бир аз да динчәл, баш гој јагаға, милләт! (180).

Бурада да Сабир ејни үсулдан истифадә етмишдир. О, фикрини даһа гүввәтлә ифадә етмәк үчүн мәнфи мүнасибәт бәсләдији, кәскин тәнгид етдији һадисәни гәсдән играр билдирән фе'лләрлә ифадә етмиш, беләликлә дә онун истеһзасы һәммин фе'лләрдә даһа шиддәтлә формада өз әксини тапмышдыр. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн тәсдиг формасында ишләнмиш фе'лләрин һансы сатирик ше'рдә нә кими мәгсәд үчүн ишләндијини тәһлил едәк. Ојатмаг, шә'нини учалтмаг, ад газанмаг, али мәгама чатмаг кими мүсбәт аилајышлары ифадә едән мүрәккәб фе'л бирләшмәләри, һәмчинин алгыш билдирән әһсән, сәд әһсән нидасыны Сабир кәскин сатира илә јазылмыш «Милләт шәрғиси» ше'риндә ишләнмишдир. Милләтләрин тәрәгги едиб ирәли кетмәсини, мүсәлман әләминин, ислам дүнјасынын исә динин тәсири алтында керилијини, наданлығыны ачыб көстәрән, она күлән бу ше'рдә бүтүн играр билдирән (чалышмаг, габаға дүшмәк, хидмәт етмәк, шә'нини учалтмаг вә с.) сөз вә ифадәләр, кинајә ејһамла ишләнмишдир. Бурадакы кинајәни, истеһзаны, јүксәк сатирик ефекти мәнз играр билдирән фе'лләр доғурмушдур. Әкәр Сабир мәнфи мүнасибәтини буну ифадә едән инкар сөзләрлә билдирсәди һеч бир сатирик эффект јаара билмәзди. Һәмчинин «Ата нәсиһәти» сатирасында гарәтә башла, гејрәтдән узаг ол, зәрәри јохдур кими ифадәләр типин дилиндә онун сәвијәсинә ујғун олараг һәгиги мә'нада верилсә дә мәтндән ајдын олур ки, шаирин бу сөзләри кинајә, истеһза мәгамында ишләнмишдир. Көрүндүјү кими, Сабир бу ифадәләрдән икибашлы истифадә етмишдир. Бунларын биринчи мә'насы керидә галмыш надан типин сәвијәсинә ујғун һәгиги, икинчи, Сабирин ишләндији әсас мә'насы исә сатирик ше'рин үмуми мәзмунундан доған кинајәли, истеһзалы мә'насыдыр. Сабирин бөјүклүјү орасындадыр ки, о сөзләрин һәгиги мә'наларындан истифадә едиб, онлары ше'рин үмуми тонунда усталыгла мәгсәд мувафиг мәчәзлашдырмышдыр. Бу чәһәтдән «Бәләји-фәгрә дүшдүн, разы ол, бичарә, сәбр ејлә» мисрасы илә башланан ше'риндәки играр фор-

масындакы сөзлөрин үслуби мәналары сөчијјөвидир. Бу ше-рин гафијэлөриндө, еләчө дө мисралардаки (сәбр ејлә, кир-жан ол, пәришан ол, бош ол, сүст ол, үмидин гәт гыл, јар ол әталәтө, јаша рәзаләтлә, бурах кәсби, унут сәји, бүтүн дүн-јадан әл чәк, ашкар ағла, гапансын көзлөрин, түпүр намуса, ишлә һөјван тәк вә с.) играр билдирән фе'лләрдө шаирин кәскин сатирасы, ачы күлүшү, иронијасы дујулмагдадыр.

Фикрин мүәммалы, кинајө, истәһза илә ифадәси үчүн Сабир күчлү тәрифдән дә истифадә етмишдир. Белә сатира-ларда мәнтиги зиддијјәтләр, контрастлар әсас јер тутур. Бу-рада фикир олдуғу кими верилр, ону тәрсинә чевирмөк ла-зым кәлмир. Лакин бу күчлү тәрифдә сөзләр һәгиги мән-асыны сахласа да башга экспрессивлик, емоционалык газа-ныр, беләликлә дө сатирик кәскинлији даһа да артырмыш олур.

Сабирин үслубундакы орижиналлык реалист бир сәнәт-кар кими һәр тип и өз сөзү, ифадәси илә сатира атәшинә тут-масындадыр. Оун типләри өз психолокијасына, мәнәвијја-тына ујғун бир дилдә данышырлар. Ајдын мәсәләдир ки, мү-әллифин мүәјјән тип һаггында дөјөчөји фикрә нисбәтән тип-ләрин өзләри һаггында дөдикләри фикир даһа тәсирли, гүв-вәтли олар. Мәсәлән, Сабир «Бәхтәвәр» адлы сатирик ше'ри-ни ироник ифадәнин бу үсулундан истифадә едиб јазмыш-дыр:

Оғлумуз, ај Хансәнәм, бир јекә пәлван имиш!
Бәхтәвәр олсун башын, бахтымыз оғлан имиш!
Дурмуш идим күчәдә, бир дө нә көрдүм, һаман
Ағрысыны алдығым Фејзи кәлир лап пијан,
Чатчаг уруб бир гоча саили гусдурду ган,
Көзләринә дөндүјүм санки бир аслан имиш!
Бир гочу олсун бу ким, аләмә салсын фәган,
Һәр кәс она сөјләсин: Рүстәми-дастан имиш!...
Оғлумузуң, шүкр ким, заты мүсәлман имиш!
Нәслимиз инсан имиш!
Елмү әдәб ган имиш! (104).

Бу ше'рдә, тәһсилә, мәктәбә нифрәт едән, елм охумағы пис иш, һөјвәрәлик һесаб едиб, ондан һәзәр едән надан ата өз сөзләри илә сатира атәшинә тутулмушдур. Заһирән өз һә-рәкәтини, дунјаја бахышыны тәриф едән бу надан ата керил-лијини, дунјаја сәһв бахышыны үзә чыхармышдыр.

Сабирин «Догрудан да, Мәмдәли гејрәт һәләл олсун сә-нә» мисрасы илә башланан ше'ри башдан-баша «тәрифдән» ибарәтдир. Лакин ше'ри охујаркән јазычынын Мәмдәли ша-һа ироник мүнәсибәти тамамилә ајдын олур.

Догрудан да, Мәмдәли, гејрәт һәләл олсун сәнә!
Бағи-шәһдә етдијин ишрәт һәләл олсун сәнә!

Әһлине шаһ олдуғун дөвләт һәләл олсун сәнә!
Вердијин мәшрутеји-милләт һәләл олсун сәнә!..

Алты мин илдән бәри мөвчуд олан бир мәмләкәт

Көрмәмишди сән кими бир шаһи-вала-мәртәбәт:

Нижјәтин саф, е'тигадын пак, гәсдин мәс'әдәт,

Милләтин шад, өлкән абад, үмдә фикрин мәрһәмәт (156).

Сабир мәнфи мүнәсибәт бәсләдији, кәскин сатира атә-шинә тутдуғу Мәһәммәдәли шаһа, она јарашмајан, һәрәкәт-ләринә зидд олан кејфијјәтләри вермөклә, кинајәсини даһа да шиддәтләндирмишдир.

Сабирин мүәммалы, кинајәли, ејһамлы нитги үчүн харак-терик чәһәтләрдән бири дө мүһүм сијасы, ичтимаи-ингилаби фикирләри, һадисәләри мәишәт мәсәләләри илә әлағәләнди-риб вермәсидир. О, чох бөјүк мәһарәтлә өзүнүн ичтимаи, си-јасы, ингилаби идејаларыны ади мәишәт дилиндә халга чат-дырмаға наил олмушдур. Халг мәишәтинин, адәтинин, ән'әнә-синин әсас чәһәтләринә истинад етдији үчүн онун ше'рләрин-дә халгын руһу, милли колорити өзүнү ајдын көстәрир.

Мәсәлән, «Тәрпәнмә, амандыр, бала, гәфлөтдән ајылма» мисрасы илә башланан ше'ринин бүтүн бәндләри «Лајлај, бала лајлај, јат, гал дала лајлај!» мисралары илә тамамла-ныр. Ади мәишәт сөзү олан лајлај васитәсилә гәфлөтдән, чә-һәләт јухусундан ајылмајан көһнәпәрәстләр сатира атәшинә тутулмушдур. һәмин ше'рдәки «Ат башыны јат, бәстәри-ра-һәтдән ајылма!», «Амма елә бәрк јухла ки, һәтта кет өзүн-дән», «Инчинсә сағын вер јерә сол јаныны јухла» вә с. мисра-ларда да дөрин ичтимаи мәнәлар, садә халг дили ифадәлә-ри илә верилмишдир. Бу чәһәтдән Сабирин «Тә'меји-наһар» ше'ри чох гүввәтлидир. Бурада чөмијјәтдәки зиддијјәт, вар-лыларла касыблар арасындакы кәскин фәрг ади мәишәт мә-сәләләри илә әлағәләндирилиб верилмишдир. Мәсәлән,

Чығырма, јат, ај ач тојуг, јухунда чохча дары көр!
Сус, ај јазыг, фәзадәки үгаби-чаншикары көр!

Һининдә далдаланма чох, һәјәтдә дө доланма чох,
Јијәндәки бычага бах, о тиги-абдары көр!

Кәтирдийин јумуртадан нәтичә чүчә көзләмә,

Газандә гајғанаға бах, очагдакы шәрары көр!

Тахыл, тахыл дејиб дө чох чығырма зәнкәзүрлү тәк,

Бәјин, ханын, ханын, бәјин әлиндә еһтикары көр! (45).

«Сәбр ејлә» ше'риндә 1905-чи ил ингилабынын тәсирин

илэ халгларын инкишафы, тэрэггиси, техникача ирэлилэжиши «зэлзэлэ», «вэлвэлэ» кими ади данышыг сөзлэри илэ белэ тэсвир едиллир.

Етсэ дэ алэм һамысы зэлзэлэ,
Алэми кэр тутса да жүз вэлвэлэ,
Кет жүхуја, дурма, а гардаш һэлэ (107).

Зэлзэлэ, вэлвэлэ, жүхуја кетмэк сөзлэринин мөчәзи мәнәларындан Сабир бөжүк мөһәрәтлэ истифадэ етмишдир.

«Арзу» сатирасында да көһнәпәрәстләр кәскин сатира атәшинә тутулмушдур. Бурада көһнәпәрәст тип јени јетишмиш зијалы тәбәгәсинә, охумушлара нифрәтини билдирир. Гәзет, журнал, мәктәб, мүәллим сөзлэрини ешитмэк белэ истәмәјән, көһнә дүнјанын арзусу илэ јашајанлары үмүмиләшдирән бу сатира башдан-баша кинајәли нит илэ гурулмушдур. Бүтүн ше'р, олајды фе'линин арзу формасы илэ гафијәләнир. Мәсәлән:

Нә дәрс олајды, нә мәктәб, нә елмү сән'әт олајды,
Нә дәрсә, мәктәбә, елмә, филана һачәт олајды!
Нә сандалы, нә карандаш, нә лөвһү миз, нә тәбашир,
Нә дәфтәрә, гәләмә, кағыза бу рәғбәт олајды!...
Нә әһлимиздә ајыглыг әләмәти көрүнәјди,
Нә бир пара охумушларда бу зәкәвәт олајды!...
Бу бишүүрларын ағлына, кәмалына бах бир!
Гадам кәмалыныза! Бары сиздә гејрәт олајды! (140).

«Истәмәм нуру, гаранлыг сеvirәм; Мүлки-Ираны думанлыг сеvirәм» (153); «Пүхтәликдән нә јетәр, биз һэлә хам олмалыјыз; «Балыша баш гојалым, јорғаны бәрдуш едәлим» (164); «Өлсә дә вермәм риза шапга гоја башына» (195); «Апар оғлуну вер үшгола молласына, әјләш баланын јасына» (265) вә с. мисраларындакы сијаси мәсәләләр ади мәншәт сөз вә ифадәләри илэ: пүхтәлик, гаранлыг, думанлыг, балыша баш гојмаг, јорғана вәрдиш етмэк, баласынын јасына отурмаг верилмишдир.

Сабирин кинајәли нитгиндә фе'ли фразеоложи ифадәләр даһа кениш јер тутур. Мәсәлән, өзүндән кетмэк, дамағы тәлх олмаг, башыны ағрытмаг, гапылар доланмаг, чаны үзүлмэк, халгы сатмаг, сојмаг, гулаг вермэк, даш дүшмэк, ода салмаг, сөзә јатмаг, ган-ган демәк, дәрисини сојмаг, хак илэ јексан еләмәк, голуну бағламаг, көзләри гапанмаг, үрәји ачылмаг вә с. Бу ифадәләрин әксәријјәти дилимиздә узун замандан бәри ишләнән сабит сөз бирләшмәләридир. Халг дилинин лакониклијини, садәлијини, кәскинлијини өзүндә үмүмиләш-

дирән бу ифадәләр Сабирин сатираларында даһа јени мәнәларда, күчлү сатирик планда ишләдилмишдир. Мәсәлән. «өзүндән кетмэк»—ифадәсинин халг дилиндәки мәнәсында истифадэ етмәклә јанашы, Сабир она башга бир ичтимаи мәнәна да вермишдир. «Амма елә бәрк јухла ки, һәтта кет өзүндән» мисрасында шаир садәчә олараг бәрк жүхуја кедиб өзүнү унутмагдан бәһс етмэк истәмәмиш, бурада о, 1905-чи ил ингилабы илэ әләгәдар олараг јаранан чанланмада гоншу дөвләтләрин, халгларын мөдәни, техники чөһәтдән тәрэггисини көрмәјән вә дәрк етмәјән мүсәлман аләмнин бәрк жүхуја кедиб һәр бир шеји унутмасындан бәһс етмиш, беләликлә дә халг дилинин чанлы ифадәси илэ фикрини кинајәли шәкилдә ифадэ етмишдир. «Сән вур ишнини, дурма керн мәкрү һијләдән!» (150) мисрасындакы «ишнини вурмаг»—фразеоложи ифадәси дә халг дилиндәки мәнәсындан фәргли олараг ичтимаи мәнәна дашыыр.

Бу вә ја дикәр халг ифадәсини бәдии әсәрә кәтириб ишләтмәк бөжүк мөһәрәт дејилдир. Әсил мөһәрәт һәмин ифадәләрдән јарадычы сүрәтдә әсәрин идејасына, мәзмунуна ујғун истифадэ едилмәсиндәдир. Сабирин бачарыгы орасындадыр ки, дилдә олан сөз вә ифадәләрә јени-јени мәнә инчәликләри вериб ишләтмәклә, һәм фикрини охучулара асан чатдыра билмиш, һәм дә сөзләрин мәнә чаларлыгларыны артырмышдыр. Демәли, о халг дилиндә ишләнән кинајәли ејһамлы фразалары, ифадәләри һәмишә һазыр шәкилдә, олдуғу кими сатираларына кәтирмәмиш, онларын кәскин ичтимаи мәзмун даңчымагына наил олмушдур.

Ф. СЕЈИДОВ,
филологи елмләр намизәди.

«ҺОҖҺОПНАМӘ»НИН ВӘЗНИ

Азәрбајчан сатирасынын ән жүксәк вә өлмәз нүмунәләрини верән М. Ә. Сабирини ше'рләрә һаггында дәфәләрлә мүнәһәзә вә фикирләр жүрүдүлмүшдүрсә дә һәләлик о ше'рләрини вәзни вә Сабирини әруз вәзнинә кәтирдиди јениликләр һаггында јазылы һеч бир тәдгигат иши јохдур. Һалбуки, әдәбијат мүнәһәзәләри, зијалылар, хусусән, али вә орта мәктәпләрини тәләбә вә шакирдләри үчүн Сабир ше'рләрини вәзнини билмәк чох зәруридир.

Сабир ше'рләрини нөвләри башга шаирләримизини ше'р нөвләринә нисбәтән оријиналдыр десәк сәһв етмәрик. Онуң «ҺоҖҺопнамә»си сатирик ше'рләр, чидди ше'рләр, бәһри-тәвилләр, гәзәлләр, ушагларә аид мәнзүмәләр, мәктәб шәргиләри, тазијанәләр вә тәрчүмәләрден ибарәтдир. Һечә вәзниндә јазылыш 3 ше'ри вә һава илә охунан 4 мәктәб шәргисиндә башга «ҺоҖҺопнамә»нини галан ше'рләрини һамысы әруз вәзниндәдир.

М. Ә. Сабир өз ше'рләрини әруз вәзнини һәзәк, рәмәл, рәчәз, мүтәғариб, мүзәрә', хәфиф, сәри вә мүнсәриһ бәһрләрини данышыг дилинә даһа ујғун кәлән нөвләриндә јазышдыр.

1. Сабир ше'рләрини вәзниндә һәзәк бәһри

Отуза гәдәр нөвү олан һәзәк бәһрини Азәрбајчан шаирләри 12-ни, Сабир исә 8-ни ишләтмишдир.

Сабир ше'риндә һәзәк бәһрини дәрdbөлүмлү бүтөв нөвү, икибөлүмлү бүтөв нөвү, үчбөлүмлү бүтөв-һагис нөвү, үчбөлүмлү һагис нөвү вә дәрdbөлүмлү рүбаи нөвүнә раст кәлирик.

Һәзәк бәһрини мәфАилүн мәфАилүн мәфАилүн мәфАилүн өлчүсүнү она кәрә дәрdbөлүмлү бүтөв нөв адландырыг ки, онуң бөлүмләрини (тәф'иләләрини) һеч бириндә дәјишиклик јохдур. Һәмин бу өлчүнүн икијә бөлүнмүш нөвү икибөлүмлү бүтөв һәзәк адланыр. Галан нөвләрини һамы-

сына бөлүмләринә кәрә бүтөв-һагис вә ја һагис һәзәк дејидир. Тәф'иләләриндән бир һечәси мәфАилүн оларса, бүтөв-һагис һәзәк олур, бу нөвләрини сон бөлүмләри мәфАилүн, мәфАилән, мәфАилүн, мәфАил шәклинә дүшә билдир.

1. Һәзәк дәрdbөлүмлү бүтөв нөвүнә мисал:

МәфАилүн	МәфАилүн	МәфАилүн	МәфАилүн
Сәрадән бир	дәли шејтан	дејир-инсан	лар, инсанлар!
Нәдир дүнја	ны тутмуш ел	мләр, ирфан	лар, инсанлар!

Һәзәк бәһрини бу нөвүндән «ҺоҖҺопнамә»дә 8 ше'р вардыр. (Истиғбалымыз парлагдыр, Ачылдыгча санин сүбһүн..., Истиғбал бизимдир, Нолур шијринмәзағ етсә..., Балаји-фәғрә дүшдүн..., Әғвали-һикәмијјәдән..., Абдулла Чөвдәтин әш'арыны...)

2. Һәзәк икибөлүмлү бүтөв нөвүнә мисал:

МәфАилүн	мәфАилүн
Гәмү мөһнәт	фүзүн олду
Сәбәб бојну	јоғун олду
Әлифләр дән	дү нун олду
Сәбәб бојну	јоғун олду

Һәзәк бәһрини бу нөвүндән «ҺоҖҺопнамә»дә тәк бирчә ше'р вардыр.

3. Һәзәк дәрdbөлүмлү һагис нөвүнә мисал:

Мәф'Улү	МәфАилү	МәфАилү	фәУлүн
Фәһлә ө	зүнү сән дә	бир инсанмы	санырсан
Пулсуз ки	ши инсанлы	ғы асанмы	санырсан
Фәһлә, өзүнү сән дә	бир инсанмы	санырсан?! Пулсуз киши, инсанлығы асанмы	санырсан?! Һәзәк бу бәһриндән «ҺоҖҺопнамә»дә 52 ше'р вардыр.

Бу ше'рләрден 12-си мүстәзад шәклиндәдир. Мүстәзадлардан биринә мисал:

Билмәм нә	көрүбдүр би	зим оғлан о	хумагдан
		Дәнк олду	гулағым
Мәф'Улү	МәфАилү	МәфАилү	ФәУлүн
		Мәф'Улү	ФәУлүн

(Ол күн ки, Гочалыгдан шикајәт, Чәһд ејлә, Етди бу фәләк, Тәрпәнмә амандыр, Тәһсили-елм, Ата нәсиһәти, Бәјләрә мәктүб, Баришијаларә даир, Күпәкирән гарынын, Еј он ки, Милләт нечә, Бақы фәһләләринә, Аһ ејләдијим, «Һәјатын» Коп-Копуна, Чаваблар чавабы, Бақы пәһливанларына, Еј милләтимин..., Мән билмәз идим..., Амалымыз, Вај, вај..., Әврадымыз..., Наәһл олана..., Әкинчи, Әлминнәтүлиллаһ, Учи-телләр, Һәрчәнд әсирани, Баш тутду..., Чапма атыны, Бимәр-

һәмәт ә'жанларына, Даш гәбли..., Доғру, Јатмајын..., Иран өзүмдүр, Еј хачә, Маһи-Рәмазандыр, Сәд шүкр..., Мәним-ки белә дүшдү, Ваиз гәләм әһлинә..., Еј вај ки..., Диләнчи, Еј шух..., Сөз, Тәбабәт, Сән пири..., Виранә Шамаһы..., Мәф-туни-сәри..., Кәр истәсән ки...

4. Һәзәч бәһринин дәрdbөлүмлү нагис нөвүнә мисал:
 МәфАилүн МәфАилүн МәфАилүн МәфАилүн
 Чығырма јат ај ач тојуг јухунда чох ча дары көр!
 Сус ај јазыг фәзадәки игаби-чан шикары көр
 Чығырма, јат, ај ач тојуг, јухунда чохча дары көр!
 Сус, ај јазыг, фәзадәки игаби-чаншикары көр!

5. Һәзәчин үчбөлүмлү нагис нөвүнә мисал:

Мәф'Улү МәфАилүн ФәУлүн
 Хандосту, аманды гој ма кәлди,
 Дијдары јаманды гој ма кәлди!
 Хандосту, аманды, гојма, кәлди!
 Дијдары јаманды, гојма, кәлди!

Һәзәчин бу нөвүндән «ҺопҺопнамә»дә 8 ше'р вардыр.
 (Лејли вә Мәчнун, Вәгта ки, гопур, Мадам ки, Вагиәји—јубилејкаранә, Балача сәһнә, Ниггә хитаб).

6. Һәзәчин үчбөлүмлү бүтөв-нагис нөвүнә мисал:

МәфАИлүн, МәфАИлүн, ФәУлүн
 Чанын чыхсын, көзүндән, ган мајајдын
 Ганыб да һәр иши одлан мајајдын

Чанын чыхсын көзүндән, ганмајајдын!
 Ганыб да һәр иши, одланмајајдын.

Һәзәчин бу нөвүндән «ҺопҺопнамә»дә 2 ше'р вердыр:
 (Чанын чыхсын, һәвәс).

7. Һәзәчин рубаи нөвү.

Мәф'Улү МәфАилүн МәфАИлүн Фа'
 Иранлы дејир ки, әд лилә дад ол сун
 Османлы дејир ки, мил ләт азад ол сун
 Иранлы дејир ки, әдлилә дад олсун!
 Османлы дејир ки, милләт азад олсун!

Һәзәчин бу нөвүндән «ҺопҺопнамә»дә тәк бир ше'р вардыр:

8. Һәзәч бәһринин икибөлүмлү нагис-бүтөв нөвүнә мисал:

Мәф'Улү МәфАИлүн
 Севдаји мөвәддәтдән,
 Хали кө рүнүр башлар.
 Севдаји-мөвәддәтдән,
 Хали көрүнүр башлар.

Һәзәчин бу нөвүндән Сабирин тәкчә бу ше'ри вардыр:

Гејд етмәк лазымдыр ки, һәзәч бәһри тәф'иләләринин сон бөлүмләри аһәнкинә керә МәфАИлүн, МәфАИлан, МәфАИл, Мәф'Улүн, ФАилүн шәклинә дүшә биләр.

II. Сабир ше'ринин везиндә рәмәл бәһри

Азәрбајчан шаирләри рәмәл бәһринин 14 нөвүндән, Са-бир исә 5 нөвүндән истифадә етмишдир.

Бу бәһрин 4 ФАиләтүндән ибарәт олан бүтөв нөвү, 3 мәрсижә ше'рини нәзәрә алмасаг, Азәрбајчан ше'риндә демәк олар ки, ишләнмәмишдир.

Ә. Сабирин ишләтдији рәмәл бәһри нөвләри бунлардыр:

1. Рәмәл бәһринин дәрdbөлүмлү бүтөв-нагис нөвү

ФАилАтүн ФАилАтүн ФАилАтүн ФАилүн
 Нури-чешма ныммысан еј пул ја ча ныммысан
 Исмәтим, на мусум ирзим гејрәтим ганыммысан
 Мүшәфим Мәк кәм Мәдинәм гибләм әрка ныммысан
 Мәзһәбим ди нимми аји нимми ијма ныммысан

Нури-чешманыммысан еј пул, ја чаныммысан?

Исмәтим, намусум, ирзим, гејрәтим, ганыммысан?

Һөрмәтим, фәхрим, чәлалым, шөвкәтим шаныммысан?

Мүшәфим, Мәккәм, Мәдинәм, гибләм, әрканыммысан?

Мәзһәбим, динимми, ајинимми, ијманыммысан?

Рәмәл бәһринин бу нөвүндән «ҺопҺопнамә»дә 17 ше'р вардыр. (Һәр нә версән вер... Маһи-Кәнаным, Фүзулијә бән-зәтмә, Мүртәчә' хадимләрим, Амма, милләт һа, Кујини хуна-беји..., Истәсән көнлүм кими..., Заһид өлмөкдән габаг..., Ал-тмыш иллик..., Бир мәчлисдә он ики кишинин сөһбәти, Сәт-тар хан, Истиғбал үчүн, Бејнәлмиләл, Бир бәһанә...,

2. Рәмәл бәһринин дәрdbөлүмлү бүтөв-нагис нөвүнә мисал:

ФАилАтүн ФәилАтүн ФәилАтүн Фәилүн.
 Шаирәм чүн ки вәзифәм будур әш'а р јазым
 Көрдүјүм ни кү бәди еј ләјим изһа р јазым
 Күнү парлаг күнүзү ағ кечәни та р јазым
 Писи-пис әј рини әјри дүзү һәмва р јазым
 Нијә бәс бој лә бәрәлдир сән а гаре' көзүнү
 Јохса бу а јинәдә әј ри көрүрсән өзүнү.

Шаирәм чүнки, вәзифәм будур әш'ар јазым.

Көрдүјүм никү бәди ејләјим изһар јазым.

Күнү парлаг, күнүзү ағ, кечәни тар јазым.

Писи-пис, әјрини-әјри, дүзү һәмвар јазым.

Нијә бәс, бөјлә бәрәлдирсән а гаре', көзүнү?

Јохса, бу ајинәдә әјри көрүрсән өзүнү?

рәмәлин бу нөвүндән «Һопһопнамә»дә 30 ше'р вардыр. (Па атоннан..., Бә'зи јерләрдә..., Суал-чаваб, Еј пул, Фисинчан, Кәр бу ил..., Ширван, Ај һарај..., А киши, Бундан эзәл..., Ушаглар, Заһидә тәклиф, Нәдир аја, Бура сај!, Тәшәккүр, Ки-ләј јахуд..., Әһвалпүрсанлыг..., Бир бөлүк, Бақыда бир кәндә..., Мүфтинин рә'ји..., Ишарәти-мүсибәт, Јекә тазијанә, Шәкибаји, Һәр сәри-мүјдә..., Хосрови-һүснүн..., Әһли-Иран-да..., Јатмысан молла әми..., Әзраилин исте'фасы.

3. Рәмәл бәһринин дәрdbөлүмлү нагис-бүтөв нөвүнә ми-сал:

ФәилАтү	ФәилАтүн	ФәилАтү	ФәилАтүн
Нә сохулму	сан арајә	а башы бә	лалы фәһлә!
Нә хәјал и	лә олубсан	белә иддә	алы фәһлә!

Нә сохулмусан арајә, а башы бәлалы фәһлә?!
Нә хәјал илә олубсан белә иддәалы, фәһлә?!

Рәмәл бәһринин бу нөвүндән 3 ше'р вардыр. (Нә рәва-дыр әғнијалар, Тәрәнәји-әсиланә).

4. Рәмәл бәһринин үчбөлүмлү бүтөв-нагис нөвүнә мисал:

ФәилАтүн	ФәилАтүн	Фәилүн
Чатлајыр хан	бачы гәмдән	үрәјим
Гавышыб лап	ачығымдан	күрәјим

Чатлајыр ханбачы, гәмдән үрәјим!
Гавышыб лап ачығымдан күрәјим!

Рәмәл бәһринин бу нөвүндән «Һопһопнамә»дә 5 ше'р вардыр. (Иран нијә виран олду, Сатырам, Сонја, Еј дилбәри-пакизә әда, тазијанәләр).

5. Рәмәл бәһринин үчбөлүмлү башга бүтөв-нагис нөвүнә бир мисал:

ФәилАтүн	ФәилАтүн	Фәилүн
Әл'аман ар	тыг оруч дан	әл'аман
Гојмады та	гәт оруч мән	дә инан!

Әл'аман, артыг, оручдан әл'аман!
Гојмады тагәт оруч мәнә, инан!

Рәмәлин бу өлчүсү 25, 26 нөмрәли тазијанәләриндә иш-ләнмишдир.

Рәмәл бәһринин биринчи бөлүмү фәилАтүн һәм дә фәил-Атүн шәклиндә, сон бөлүмләри исә гәф'иләний һечасынын са-јындан асылы олараг фәУлун, фә'лүн, фәилАт, фәилат, фә'лАт шәклиндә дә ола билир.

III. Сабир ше'ринин вәзниндә рәчәз бәһри

Рәчәз бәһринин дәрdbөлүмлү бүтөв нөвүндә Сабир ше'р јазмамышдыр. О, рәчәз бәһринин бу нөвләриндән истифадә етмишдир:

Рәчәз бәһринин икибөлүмлү бүтөв нөвүнә мисал:

1. Мүстәф'илүн	Мүстәф'илүн
Рәһм ет мәнә	чан мадмазел
Көнлүм олуб	ган мадмазел
	Рәһм ет мәнә, чан мадмазел!
	Көнлүм олуб ган мадмазел!

«Һопһопнамә»дә бу нөвдән ики ше'р вардыр. (Ја лил'-әчәб).

2. Рәчәз бәһринин дәрdbөлүмлү нагис нөвүнә мисал:
Мүфтәйлүн МәфАилүн Мүфтәйлүн МәфАилүн
Төһмәт едир гәзетчиләр мә'шәри насы бир белә
Өзләринин јөгин ки, јох шәрмү һәја сы бир белә

3. Рәчәз бәһринин бу нөвүндә Сабирин 4 ше'ри вардыр. (Ловғалашыб а көрмәмиш..., Олмур, олмасын; һә, де кө-рүм...)

Рәчәз бәһринин икибөлүмлү нагис нөвүндән Сабир бир ше'р јазмышдыр.

Мүфтәйлүн	МәфАилүн
Сәс учалашды	гојмајын,
Милләт ојаш	ды гојмајын.
Риштеји дәр	сә, мәктәбә
Чүмлә долаш	ды, гојмајын.
Иш јавалаш	ды, гојмајын!

Сәс учалашды, гојмајын!
Милләт ојашды, гојмајын!
Риштеји-дәрсә, мәктәбә,
Чүмлә долашды, гојмајын!
Иш јавалашды, гојмајын!

IV. Сабир ше'ринин вәзниндә мүтәгариб бәһри

Ә. Сабир мүтәгариб бәһринин дәрdbөлүмлү бүтөв нөвүн-дән истифадә етмәмишдир. О, јалныз дәрdbөлүмлү бүтөв-на-гис нөвүнү ишләтмишдир. Мәсәлән:

ФәУлүн	ФәУлүн	ФәУлүн	ФәУл
Гач оғлан	гач, ат бас	ды милләт	кәлир.
Өтүшдән	чыхан бир	чәмаәт	кәлир.

Гач оғлан, гач, ат басды, милләт кәлир!
Өтүшдән чыхан бир чәмаәт кәлир.

«Һопһопнамә»дә бу өлчүдә үч ше'р вардыр.

V. Сабир ше'ринин везиндә мүзаре' бәһри

Азәрбајчан ше'риндә мүзаре' бәһринин үч нөвүнә раст кәлирик. Ә. Сабир мүзаре' бәһринин 2 нөвүндән истифадә етмишдир.

Мәф'Улү	ФАилАтүн	Мәф'Улү	ФАилАтүн
Дүшдү бү	түн гәзетләр	гијмәтдән	аж чан, аж чан.
Халгын ча	ны гутарды	төһмәтдән	аж чан, аж чан.

Дүшдү бүтүн гәзетләр гијмәтдән аж чан, аж чан!
Халгын чаны гутарды төһмәтдән аж чан, аж чан!

Сабир мүзаре' бәһринин бу нөвүндә 4 ше'р демишдир. (Милләт шәргиси, Дел мирәвәд зә дәстәм..., Атмыш нигаби-һүсүн...)

Мүзаре' бәһринин чох ишләнән икинчи нөвүнә мисал:

Мәф'Улү	ФАилатү	МәфАИлү	ФАилүн
Хүмси шә	рабы Сејји	дә саги ве	риб деди,
Сабир фә	гирдир је	тәр анчаг зә	кат она!

Хүмси-шәрабы Сејјидә саги вериб деди,
Сабир фәгирдир, јетәр, анчаг, зәкат она.

Мүзаре' бәһринин бу нөвүндән «Һопһопнамә»дә 11 ше'р вардыр. (Алданмарам ки, доғрудур..., Дилбәр, Кавур гызы, Вәз етдијин инанды..., Нәфсин гәрәзи, әглин мәрәзи, Кәр истәсэн ки, фитнеји-аләм, Еј дил, аманды сиррини биканә билмәсин; Еј алнын аж..., Рәһкүзари-мәхлуғатда...).

Гејд етмәк лазымдыр ки, сонунчу бөлүмдә фАилүн әвәзиндә фАилАт да олур.

VI. Сабир ше'ринин везиндә мүчтәсс бәһри

Азәрбајчан ше'риндә ишләнән мүчтәсс нөвләринин һәр икисинин дә бүтүн вариантлары илә Сабир ишләмишдир. Мәсәлән:

МәфАилүн	ФәилАтүн	МәфАилүн	ФәилАтүн
Нәдир олур	бу чочуглар	әјан бу бој	да бу бојда
Һара кедир	бу јазыглар	аман бу бој	да бу бојда

Нәдир олур бу чочуглар әјан бу бојда-бу бојда?
Һара кедир бу јазыглар, аман, бу бојда, бу бојда?!

«Һопһопнамә»дә мүчтәсс бәһринин бу нөвүндән 3 ше'р вардыр: (Әчајибаты шу дари-чаһанда..., Нә дәрәс олајды, нә мәктәб...)

Мүчтәсс бәһринин дәрдебөлүмлү бүтөв-нагис нөвүнә мисал:

МәфАилүн	ФәилАтүн	МәфАилүн	Фәилүн
Бәзәк, бәзәк	ки дејирләр	чәваһира	т дејил,
Чәваһира	т бу күн зиј	нәти-һәја	т дејил.

Бәзәк-бәзәк ки, дејирләр, чәваһират дејил,
Чәваһират бу күн зинәти-һәјат дејил.

«Һопһопнамә»дә мүчтәссин бу нөвүндән 2 ше'р вардыр. (Тәрәнеји-шаиранә).

Мүчтәсс бәһриндә олан мисраларын сон бөлүмләринин тәф'иләси сөзүн, аһәнкин вә һечасына көрә фәилүн, фә'лүн, фәилАт, фә'лАт шәклиндә ола билир.

VII. Сабир ше'риндә хәфиф бәһри

Ә. Сабир хәфиф бәһринин 4 вариантлы бир бәһриндән истифадә етмишдир.

1. ФАилАтүн	МәфАилүн	Фәилүн
Көрдүләр бир	гарынча бир	мәләхи
2. ФАилАтүн	МәфАилүн	Фә'лүн
Рухум, еј ша	һибәзи-үл	вијјәт
3. ФАилАтүн	МәфАилүн	Фә'лАт
Јашадыгча	хәрабә Шир	ванда
4. ФАилАтүн	МәфАилүн	ФәилАт
Үчјүз ондог	гуз иди бә'	д бәһар

Хәфиф бәһринин бу дөрд вариантында Сабирин 22 ше'ри вардыр. Бунун 14-ү ушаглара мәхсусдур (Парадыр, Шүкр-лиллаһ ки, афитаби..., Әнин..., Мәктәб ушагларына төһфә, Мәктәб шакирдләринә төһфә, Молла Нәсрәддинин јорғаны, Искәндәр вә фәгир, Азарлы кәндчи, Чамуш вә сел, Јаланчы чобан, Молланын бөркүнү чалыб оғру, Өрүмчәк вә ипәк гурду, Артыг алыб, әксик сатан тачир; Гарға вә түлкү, Ушаг вә пул, Тәрбијә, Јуху, Тәбиб илә хәстә).

ГЕЈД: Хәфиф бәһриндә јазылан ше'рләрин бүтүн мисралары ејни тәф'илә өлчүсүндә галмыр. Бир ше'рдә көстәрдијимиз 4 вариантын дөрдү дә олур. Мисранын сонунчу бөлүмү ики һечалы олдугда фә'лүн вә ја фә'лАт, 3 һечалы олдугда исә, фәилүн вә ја фәилАт тәф'иләсилә битир. Хәфиф бәһринә мәнзум һекајә чох ујғун кәлир.

VIII. Сабир ше'риндә сәри' бәһри

Сәри' бәһринин бир нечә нөвүндән Сабир бир нөвүнү ишләтмишдир. Мәсәлән:

Мәфтәилүн	Мүфтәилүн	ФАилүн
Ваһ бу имиш	дәрсә-үсу	ли чәдид
Јох, јох оғул	мәктәби ис	јанды бу.

Ваһ! бу имиш дәрси-үсули-чәдид?

Jo...x! Jo...x! огул, мәктәби-үсјанды бу!

Сәри' бәһринин бу нөвүндән Сабир 24 ше'р јазмышдыр.
(Горхурам, Мән белә әсрары..., Көрмә, баш үстә..., Мәктүб,
Тәк сәбир, Мәсләһәт, Үч арвадлы, Сәбр елә, Ај нәнә..., Ах,
Ах..., Мир һашым Тәбризи, Киши, Нејләјим еј вај, Қим нә де-
јир..., Үрәфа маршы, Чувалдуз, Ач 'дилини, Әшһәдүбиллаһил...
Чүтчү, Ағачларын бәһси).

IX. Сабир ше'риндә мүнсәриһ вәһри

Сабир мүнсәриһ бәһринин бир нөвүндән истифадә етмиш-
дир. Мәсәлән:

Мүфтәйлүн	ФАилАт	Мүфтәйлүн	ФАилүн
Огул мәним	дир әкәр	охутмурам	әл чәкин.
Ејләмәјин	дәнкәсәр	охутмурам	әл чәкин.

Огул мәнимдир әкәр, охутмурам, әл чәкин!

Ејләмәјин дәнкәсәр, охутмурам, әл чәкин!

(Сән беләсәнмиш балам, Оғлумуз ај Хансәнәм, Нечин
вермәјир, Гојма кәлә..., бу өлчүдәдир).

Сабирин тазиянәләри рәмәл, һәзәч вә мұзаре бәһриндә,
тәрчүмә ше'рләри исә мұтәғариб, рәмәл вә һәзәч бәһриндәдир.

Белә нәтичәјә кәлмәк олур ки. Ә. Сабир «һоһһоһнамә»-
дәки ше'рләри әруз вәзнинин 9 бәһриндә вә о бәһрләрин
мүхтәлиф вариантларында јазмышдыр. «һоһһоһнамә»дә Са-
бирин 3 ше'ри һеча вәзниндәдир: Мәсәлән:

1. Молла дајы, чоһ бәрк дашыр газанын,
Башчысысан һәр јолундан азанын

Баһарындан көрүнмәјир хезанын,...

2. Бајрам олачағ шөвкәтлиләр шанлылар,
Девләтлиләр, пуллулар, милјанлылар.

Гурбан кәсир хәлилуллаһ ешгинә,

Фәгир суал едир аллаһ ешгинә,

Бу ше'рләр һеча вәзнинин 4—4—3 бөлүмлү 11-лији өлчү-
сүндәдир. Бир ше'ри дә һема вәзнинин 7-лији өлчүсүндә ја-
зылмышдыр. Мәсәлән:

Нөкәрләрим хочадыр,

Ејванымыз учадыр.

Сабир әруздан. һәм дә һеча вәзниндән харич оларағ,
мәктәблиләрин бир ағыздан һава илә охумаларыны нәзәрә
аларағ 4 шәрғи дә јазмышдыр.

1. Мәктәб-мәктәб, нә дилкүшасан,

Чәннәт-чәннәт десәм сәзасан!

2. Кәл-кәл, а јаз күнләри!

Илин әзиз күнләри.

Бу шәрғинин бә'зи мисралары мүфтәйлүн ФАилүн өлчү-
сүнә дүз кәлсә дә, әруз дејилдир. Бу шәрғинин 1 вә 4-чү
мисраларынын биринчи бөлүмләри мүфтәйлүн өлчүсүнә дүз
кәлдији һалда 5, 6 вә 7-чи мисраларын биринчи бөлүмләри
дүз кәлмир. Мәсәлән: Чајлар дашыб (Мүстәф'илүн), Тахыл-
лар тел вә Ағачлар ач (Мәф'Аилүн) галыбына ујғун кәлир.
«Ушағ вә буз» вә «Мәктәбә тәрғиб» дә ушағлар үчүн јазыл-
мыш шәрғидир.

Сабирин әруз вәзнинә кәтирдији јениликләр

Сабир «Көзәлим» ше'рини рәмәл бәһринин ФАилАтүн
ФәилАтүн фәйлүн өлчүсүндә башланан:

Сонја, еј дил бәри паки зә әда

Сәнә бу Нағ ды бәјин ча ны фәда

ше'ринин 3, 5 вә 6-чы бәндләриндә јени бир өлчү көрүрүк.
Мәс.:

ФАилАтүн	ФәилАтүн	Мәф'Улүн
Та дедин та	беји-фәрма	н ол, олдум
Чисмимә ва	леһи-һејра	н ол, олдум

Ә. Сабир бу ше'рдә сөзүн долғунлуғу хатиринә әрузун
стандарт чәрчивәсиндән чыхарағ, Азәрбајжан әрузунун рәмәл
бәһриндә бу јени вариантыны кәтирмишдир.

Сабир мұәјјән бир бәһрдә јаздығы ше'рләрин сонуна о
ше'ри даһа да гүввәтләндирән бир нечә мисра әлавә едир. Мә-
сәлән:

Мәфтәйлүн Мүфтәйлүн Фәилүн

өлчүсүндә олан

Ваһ, бу имиш дәрси-үсули-чәдид

ше'ринин сонуна Мүфтәйлүн ФАилүн өлчүсүндә 4 мисра әла-
вә етмишдир. «Мәнимки белә дүшдү» ше'ринин һәр бәндиндән
сонра вә сонунда Мәф'Улү фәулүн өлчүсүндә мүхтәлиф мис-
ралар кәтирив. Бу һалы «Милләт шәрғисиндә», «Ол күн ки,
сәнә», «Билмәм нә көрүбдүр», «Гочалыгдан шикајәт», «Чәһд
ејлә», «Тәрпәнмә амандыр», «Тәһсили-елм...» вә саир ше'р-
ләриндә көрүрүк. «Әһвалпүрсанлығ, јахуд гонушма» ше'рин-
дә рәмәл бәһри әсасында суал-чаваблы бир сәнә јаратмыш-
дыр. «Бир дәстә күл» ше'рини һәзәч бәһринин рүбаи нөвүн-
дән јаратмышдыр.

Үмумијјәтлә демәк олар ки, Сабир әруз вәзниндә кениш
күтләнин асанлығла баша дүшдүјү өлмәз ше'рләр јаратмаға
мүвәфғә олмушдур.

VII СИНИФДӘ М. Ә. САБИРИН «НӘДАМӘТ ВӘ ШИКАЈӘТ» САТИРАСЫНЫН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Сабирин җарадычылыгында гадын азадлыгы, јени мәктәб, маариф вә тәрбијә мәсәләләри мүнүм јер тутур. 1905-чи ил ингилабынын Асија халгларыны гәфләт јухусундан ојатмасындан сонра молланәсрәддинчиләр, о чүмләдән Сабир гадын һүгүгсузлуғунун әлејһинә чидди сурәтдә чыхыш етдиләр. Олар гадылыгы феода-патриархал һәјатын доғурдуғу зүлмдән, чәһаләтдән, һүгүгсузлуғдан вә мөвһумат әсарәтиндән гуртармаг истәјирдиләр. Сабирин бу мөвзуларда јаздыгы әсарләри, вәзијјәти садәчә тәсвирлә кифајәтләнмир. Бу, охучулары һәјәчана кәтирир, онлары тәсвир олунан вәзијјәтлә мүбаризәјә чағырыр. Гадына јалныз гуллуғчу кими бахыб, ону «нагисүл-әгл» һесаб едән вә елм, маариф саһәсиндә гадынлығын һеч бир габилијјәти олмадыгы фикрини јајан һәр чүр мүртәчә фһвали-руһијјәли көһнәпәрәстләр, Сабирин сатираларында чидди сурәтдә ифша олунурлар. Гадына «өврәт нә демәк, хадимәмиз, чаријәмиздир» идејасы илә јашајанлары шаир буржуа-мүлкәдар гурулушунун авамлыг тәблиғатчылары кими сатираја тутуб, охучуларда онлара дәрин нифрәт ашылајыр. Сабирин гадын азадлыгы, онларын маарифләnmәси вә чәһаләтдән гуртармасы уғрундакы мүбаризәси, ејни заманда ислам дининә вә дин хадимләринә гаршы мүбаризәси демәкди. О, гадынларын авамлығын, һүгүгсузлуғуну вә чәһаләтдә галдығларыны үрәк ағрысы илә тәсвир едиб, бу вәзијјәтә ағлаја-ағлаја күләркән, ислам дининин мурдар һөкмләрини гамчылајырды. О, тазијанәләриндән бириндә көстәрдији:

«Диндирир әср бизи динмәјириз,
Ачылан топлара диксинмәјириз.
Әчнәби сејрә балонларла чыхыр,
Биз һәлә автомобил минмәјириз.
Ғуш кими көјдә учур јердәкиләр,
Бизи көмдү јерә мәнбәрдәкиләр».

Керилик мүнүтиндә елмдән, мәдәнијјәтдән мәһрум едилмиш гадынлара ислам аләминдә һәгир бир варлыг кими бахан диндарлар, шаирин елдүрүчү сатираларына мәруз галырдылар. Ше'рләринин бириндә Сабир башга милләтләрин арвадларла әдаләтлә, инсан кими рағтар егмәләринә, әрлә арвад арасында гаршылығлы меһрибанчылығын олмасына көч бахан мүртәчеләри ифша едәрәк, онларын өз дили илә дејирди:

«Саир милләл өврәтлә әдаләт едир, етсин,
Өврәт әрә, әр өврәтә рәғбәт едир, етсин.
Үч-дөрдүн-өтүб сифәдә тәдад алырыз биз!
Диндарларыз, күндә бир арвад алырыз биз!»

Сабир јахшы баша дүшүрдү ки, бүтүн рәзаләтләри төрәдән, гадынлары һәр чүр һүгүгдан мәһрум едиб, евин күнчүндә отуртдуран, онлары зәманә елмләриндән, јени тәрбијә системиндән узаглашдыран вә әрин мүт'и гулуна чевирән әсас сәбәб, ислам ганунлары вә бу ганунлардан өз чиркин мәгсәдләри үчүн истифадә едән дин хадимләридир. «Күндә бир арвад алырыз биз» —дејән ме'минләрин «өврәт алмаг, бошамаг, өвлада ад гојмаг кими» фикирләрини Сабир сатирик күлүшлә атәшә тутур.

Гадын азадлыгы, хусусән онларын савадланмасы мәсәләси Сабирин һәмишә мәшғул едән, ону дүшүндүрән әсас мәсәләләрдән олмушдур. Гадынлары габилијјәтсиз сајан ме'минләрин әлејһинә олараг, Сабир јахшы билирди ки, тәһсил алмаг, елм өјрәнмәк үчүн бизим гадынларымызын һәр чүр габилијјәти вардыр. Она көрә дә гадын тәһсилинә гаршы чыханлары тәнгид едәрәк, гадынларын да елм өјрәнмәләрини әсас мәсәлә кими ирәли сүрүрдү. О, гадынларын мин илләр боју әсарәт алтында галмаларыны көстәрир, онлара олан көһнәлмиш вәһши мүнәсибәтләри, һәгир бахышлары сатираја тутараг, гадынларын һәјатдакы бөјүк ролуну, аиләдәки әвәзсиз әмәјини, кәнч нәслин тәрбијәсиндәки мүгәддәс вәзифәләрини вә онларын маарифләnmәләринин чәмијјәтдәки әһәмијјәтини нәзәрә чарпдырыр. «Елмли вә елмсиз ана», «Күпәкирән гарынын гызлара нәсиһәти», «Ај башы дашлы киши», «Аналар бәзәји», «Аналар», «Гојма кәлди», «Нәдамәт вә шикајәт» ше'рләри бу мәгсәдлә јазылмышдыр.

Азәрбајҗан гадылығын ачыначағлы вәзијјәти, истисмар дүнјасынын гадына алчаг нәзәрлә бахышынын нәтичәси олан

авамлыг, чөһаләт вә маарифсизлијин тә'сириндән доған дүшүнчә мәнһуддугу «Нәһәмәт вә шикајәт» ше'риндә даһа чанлы тәсвир олуңмушдур. Бу ше'р наданлыг мүнһитиндә јохсул бир даһмада дүңја не'мәтләриндән бихәбәр, елмдән, тәһсилдән кәнар һалда бөјүмүш азәрбајчанлы гадынларын ачыначаглы вәзијјәтинин үмумиләшдирилмиш мәнзәрәсини әкс етдирир. Әсәрин гәһрәманы олан гадын там савадсыздыр. Ингилабдан әввәлки Азәрбајчан гадынлығынын типик нүмајәндәси кими тәсвир едилән бу образын симасында шаир елмензлијин, наданлығын адамлары салдығы ејбәчәр вәзијјәти ачыб көстәрир. Иши-пешәси, «дама-дивара тәзәк јапыб», «нәнәсинин баш-јахасыны битләмәк»дән ибарәт олан бу авам гадын шаир әринин кечә-күндүз јазыб охумасыны көрдүкдә дәншәтә кәлир. Индијә гәдәр көрмәдији, һәтта фикринә кәтирә билмәдији бир шәраитә дүшдүкдә о, јени вәзијјәтлә ујғуңлаша билмир, бурадакы һәјәт она әчајиб көрүнүр. Дәфтәр-китабын нә олдугуну билмәјән бу гадын ичәрисиндә доғулуб «Сәрви-хурам» бөјүдү-јү авамлыг мүнһитини арзулајыр, әр евинин кағыз јығынлары ичәрисиндә өзүнү бәдбәхт һесаб едир вә ханбачысына јаныглы-јаныглы шикајәтләнир...

«Нәһәмәт вә шикајәт» ше'ринин VII синифдә тәдрисинә програм үзрә 3 саат вахт ајрылмышдыр. Әсәрин мәзмунуну мәннимсәтмәк, әсәр үзәриндә идеја вә бәдии тәһлил апармаг үчүн бу үч саат кифајәт гәдәр имкан верир. Габагчыл мӯәллимләр бу саатлардан сәмәрәли сурәтдә истифадә едәрәк, әсәри дәриндән өјрәдә билирләр. Лакин апардығымыз мӯшаһидәләр көстәрди ки, мӯәллимләрин һеч дә һамысы бу саатлардан сәмәрәли истифадә едә билмирләр. Бә'зән белә һаллар олур ки, мӯәллимләр «Нәһәмәт вә шикајәт» ше'ринә верилмиш 3 саат вахты јалныз ше'ри үч һиссәјә бөлүб, һәр дәрәдә бир һиссәсини әзбәрләтмәклә ишләрини битмиш һесаб едирләр. Белә мӯәллимләр әсәрин бүтөвлүкдә мәзмунуну мәннимсәтмәк гејдинә галмадыглары кими, әсәр үзрә идеја вә бәдии тәһлил апармағы вә сијаси-мәфкурәви тәрбијә ишиндә бу әсәрин тәдрисиндән истифадә етмәји дә унудурлар. Әлбәттә, дәрәсләри белә тәшкил етдикдә тәдрисдән һеч бир мүсбәт кејфијјәт, шакирдләрдән һеч бир әсәслы билик көзләмәк олмаз.

Габагчыл мӯәллимләрин иш тәчрүбәсинә әсәсланараг, «Нәһәмәт вә шикајәт» ше'ринә верилмиш саатлары тәхминән ашағыдакы кими планлашдырмағы әһәмијјәтли һесаб едирик:

І саат.

1. Сабир һаггында гысача биографик мә'лумат верилмәси.

2. Ше'рин мӯәллим тәрәфиндән ахыра гәдәр ифадәли охунмасы, чәтин сөз вә ифадәләрин изаһ едилмәси.

3. Әсәрин биткин бир һиссәсинин шакирдләр тәрәфиндән охунмасы.

4. Евә тапшырыг:

«Салдыз ахырда јаман һала мәни,

Әрә вердиз дә бу гәффала мәни»

бејтинә гәдәр әзбәр вә һәмин һиссәнин мәзмунунун өјрәнилмәси.

II саат.

1. Евә верилмиш әзбәрин вә һәмин һиссәнин лүғәтинин сорушулмасы.

2. Әзбәр верилмиш һиссәнин мәзмунунун сорушулмасы.

3. Ше'рин галан һиссәсинин охунмасы.

4. Евә тапшырыг: ше'рин галан һиссәсинин әзбәрләнмәси. Мәзмунун бүтөвлүкдә өјрәнилмәси вә ше'рин нәсрә чеврилиб ев дәфтәрләринә јазылмасы.

III саат.

1. Ше'рин икинчи һиссәсинин әзбәр сорушулмасы.

2. Ше'рин бүтөвлүкдә мәзмунунун сорушулмасы вә евә верилмиш јазынын нәзәрдән кечирилмәси.

3. Мӯәллим тәрәфиндән ше'рин идеја-мәзмун тәһлили.

4. Ше'рин бәдии тәһлили.

5. Јени билијин мөһкәмләндирилмәси.

6. Евә тапшырыг:

1) китабда верилмиш суаллара шифаһи чаваблар һазырламаг;

2) әсәрдәки авам гадынын сәчијјәсини јазмаг;

3) ше'ри бүтөвлүкдә әзбәрләмәк.

Маддәләр үзрә һәр дәрәдә нә етмәк лазым кәлдијини гысача гејд едәк.

«Нәһәмәт вә шикајәт» сатирасынын тәдриси заманы мӯәллим кириш мӯсаһибәсиндә Сабир һаггында биографик мә'луматы гысача хатырладыб, шаирин елмә, маарифә чидди фикир вермәсиндән, јени нәслин маарифләнмәсинә чалышмасында, хүсусилә гадынларын тәһсил алмасыны тәблиғ етмәсиндән вә с. мәсәләләрдән данышыб, бу саһәдә олан әсәрләринин адыны чәкмәли вә бә'зиләриндән мисаллар кәтирмәклә дәрәсин чанлы кечмәсини тәмин етмәлидир. Бу саһәдә әсас изаһат ишләри дәрәсин үчүнчү саатында, мөвзунун идеја-мәзмун тәһлили за-

маны апарылачагындан, биринчи дәрәдә бу кириш мә'луматы нисбәтән гыса олмалыдыр. Бу гыса кириш мә'луматында Азәр-бајчан гадынлығынын ингилабдан әввәлки вәзијјәти илә шакирдләри таныш етмәк үчүн Сабирин бир нечә сатираеънын адыны чәкиб; «Гојма кәлди» ше'риндән бир бәнди сөјләмәк-лә јени мөвзунун кәләчәк тәһлилинә һазырлыг апарылмыш олар. Аз јашлы гызларын гоча кишиләрә сатылмаларына чид-ди е'тираз олан һәмин ше'рин ашағыдакы бәндини сөјләјиб, «Һопһопнамә»дән она чәкилмиш шәкли кәстәрсә, мүәллим бу һазырлыг ишини јахшы тәшкил етмиш олар:

«Дудкеш кими бир папаг башында.

Ағ түкләри бәллидир гашында.

Кәрчи гочадыр—бабам јашында,

Хортанды, чоханды, гојма кәлди!

Кирдары јаманды, гојма кәлди!».

Кириш мә'луматындан сонра мүәллим ше'ри сонә гәдәр охујуб, чәтин сөзләрини изаһ етмәлидир. Бә'зән китабда бир нечә лүғәт верилмәсинә архајынлашараг, әсәри өзү охујуб изаһ етмәдән бирбашә шакирдләрә охутдуран мүәллимләрә дә раст кәлирик. Дили чох асан олан әсәрләрин тәдрисиндә јухары синифләрдә бу үсулдан бә'зән истифадә етмәк олар. Лакин классик шаирләрин әсәрләрини кечәркәң, мүәллимнин илк (нүмунәви) охусу олмадан кечинмәк олмас. Хүсусән, V—VII синифләрдә бу ишә даһа чох фикир верилмәлидир. Ше'р илк дәфә мүәллим тәрәфиндән охунуб, бүтүн лүғәтләри изаһ олунмалы, чәтин аңлашылан фикирләр ајдынлашдырылмалыдыр. Бүтүн бунлардан әләвә, мүәллимнин нүмунәви охусу һөкмән ләзым олдуғундан мүәллим кечилән ше'ри әввәлчә өзү охујуб тәһлил етмәлидир. «Нәдамәт вә шикајәт» ше'риндә, лүғәтдә вериләнләрдән башга, шакирдләр үчүн чәтин аңлашыла билән ашағыдакы сөзләр дә вардыр. «гавышыб», «диләмәз-дим», «тәзәк», «һашә», «һәрзә», «дарға», «тахча», «табү та-ван», «кәсбкарлыг», «ирәф» вә с.

Биринчи дәрәдә ше'р, мүәллим тәрәфиндән сонә гәдәр охунуб изаһ едилдикдән сонра, онун биткин бир һиссәси шакирдләрә охудулар. Бә'зи мүәллимләр исар едилрә ки, биринчи дәрәдә бу ше'ри мүәллим сонә гәдәр охумамалыдыр. Онлар сү-бут етмәк истәјирләр ки, ше'р биринчи дәрәдә сонә гәдәр охун-са, сонракы дәрәсләрдә ше'рин охунушуна мараг азалар. Бир дә ше'рин узунлуғунун да бу иш үчүн әлверишсиз олдуғуну сөјләјирләр. Ше'р 39 бейтдир. Әлбәттә, бу мүәллимләрин де-дикләри, дилчә чәтин, мисраларын узунлуғу чәһәтдән ағыр вә һәчмчә бөјүк олан әсәрләрин охунмасы үчүн дүзкүндүр. «Нә-

дамәт вә шикајәт» әсәринин охунушунда исә бу фикир јан-лышдыр. Методистләрин кәстәрдикләри кими, һәр бир әдәби әсәрин тәдрисиндә һәмин әсәрин өзү әсас тутулмалы вә әсә-рин хүсусијјәтиндән асылы олараг, иш үсуллары фәргли ол-малыдыр. «Нәдамәт вә шикајәт» ше'ринин дил сәдәлији, ше'р ахычылығы вә марағлылығы елә биринчи дәрәдә онун сонә гәдәр охунмасыны тәләб едир. Ше'р о гәдәр марағлыдыр ки, ону охумаға башладыгда јарымчыг сахламаг мүмкүн дејил-дир. Бу, тәбии олараг, шакирдләрин е'тиразларына сәбәб олур. Буну апардығымыз мүшаһидәләр вә кечирдијимиз тәч-рүбәләр дәфәләрлә сүбут етмишдир. Одур ки, бу ше'ри илк дәрәдә сонә гәдәр мүәллимнин бир дәфә охумасы дәрсин нөг-саны дејил, әксинә, мүвәфғәијјәтли чәһәтидир. Шакирдләрин охусунда исә ахыра гәдәр охутмаг зәрури дејилдир. Онларә әзбәр вериләчәк биринчи һиссәни охутмаг кифәјәтдир. Бун-дан сонра һәмин һиссәни әзбәрләмәји вә мәзмунуну өјрәнмәји евә тапшырмаг ләзымдыр.

Икинчи дәрәдә бир-ики шакирддән әзбәрдән башга евә верилмиш һиссәнин мәзмунуну да сорушмаг ләзымдыр. Мәз-муну ја бир-ики шакирдә данышдырмагла, ја да фронтал су-ал-чавабла сорушмаг олар. Икинчи үсул чохәһәтәли олдуғу үчүн даһа әлверишлидир. Бу мәгсәдлә ашағыдакы суаллар верилә биләр!

1. Әсәрдә тәсвир олунан гадынын атасы евиндә иши-күчү нәдән ибарәт имиш?

2. Һәмин гадынын мәнсуб олдуғу аиләнин мәшғулијјәти нә иди?

3. Онларын «тәрбијәли ев»индә охумаға мүнәсибәт нечә-дир?

4. Арвад өз шаир әриндән нә үчүн шикајәт едир?

Суал-чавабдан сонра әсәрин икинчи һиссәсини охудуб, һәмин һиссәнин әзбәрләнмәсини, мәзмунун бүтөвлүкдә өјрән-илмәсини вә ше'рин нәсрә чеврилиб дәфтәрләрә јазылмасы-ны евә тапшырыг вермәк ләзымдыр.

Үчүнчү дәрәдә ишләр мүрәккәбләшир. Инди бурада мәз-муну тамам сорушмаг, ше'рин идеја-мәзмун вә бәдни тәһли-лини кечирмәк ләзым кәлир. Она кәрә дә мүәллим бу дәрәсә даһа чидди һазырлашмалыдыр. Дәрәсә башладыгда әзбәр ве-рилмиш һиссәни сорушдугдан, евә верилмиш јазынын јеринә јетирилдијини вә ән азы бир дәфтәри охутдугдан сонра әсә-рин бүтөвлүкә мәзмунуну да сорушмалыдыр. Бу, идеја тәһ-лили үчүн зәруридир. Бә'зән белә һаллар олур ки, шакирд кә-зәл әзбәр сөјләдији бир ше'рин мәзмунуну данышмагда чә-

тинлик чәкир. Демәк о, әсәрин мәзмунуну өйрәнмәмиш олур. Бу да тәһлил ишиндә шакирдин изаһаты јахшы баша дүшмәсинә манечилик төрәдир. Бүтүн тәһлил мәзмуна әсәсләндығындан мәзмунун өйрәнилмәсинә хүсуси фикир верилмәлидир. Үчүнчү дәрәдә әсәрин бүтөв мәзмунуну суал-чавабла сорушмаг даһа јахшыдыр. Чүнки белә олдугда чохлу шакирд әһатә олуна биләр вә вахта гәһәт едилмиш олар. Мүсаһибә үчүн ашағыдакы суаллар сечилә биләр:

1. Сабир гадынын дили илә онун шаир әринин вәзијјәтнин нечә тәсвир едир?

2. Гадынын әринин евиндә вәзијјәти нечәдир?

3. Авам гадын өз әринә нечә мәсләһәт верир?

4. Гадынын арасынын еви илә әринин евини мүгајисә едии.

5. Гадын әр евиндә кағызларын арасында итмәкдәнсә нәји даһа үстүн тутур?

Бу суалларын сајыны артырмаг да олар.

Суал-чавабла ше'рин мәзмунуну сорушдугдан сонра, әсәрин идеја-мәзмун тәһлилинә кечилмәлидир. Бә'зи мұәллимләр тәләб едирләр ки, V—VII синифләрдә тәһлил едилмәли ше'рләр кечиләркән әввәлчә, онун тәһлилинә вериб, сонра ше'рин охунуб өйрәнилмәсинә башламаг лазымдыр. Онлар бу фикри әсәсләндирмаг үчүн дејирләр ки, белә олдугда шакирдләр ше'ри охудугча тәһлилдән онлара ајдын олан мә'луматларла гаршылашачаг вә әсәри даһа јахшы мәнимсәјәчәкләр. Бизчә, бу үсул дүзкүн дејилдир. Әввәлчә әсәр охунмалы, онун мәзмуну мәнимсәнилмәли вә јалныз бундан сонра тәһлилә башланымалыдыр. Белә олдугда, тәһлил шакирдләрин зейниндәки һазыр биликләрә истинад етмиш олар вә јени тәһлил шакирдләрә јад бир шеј кими көрүнмәз, әксинә, онларын өйрәндикләрини дәринләшдирәр вә көһнәләрин үстүнә јени биликләр әләвә етмиш олар. Бу, һәм дә кәләчәкдә шакирдләрин даһа мүрәккәб тәһлилә һазырлашмаларына шәраит јарадар. Тәһлилин мәзмуна әсәсләндығыны билән шакирд мәзмуну даһа јахшы өйрәнмәјә сәј едәр. Бир дә ахы VIII синифдән башлајараг ири һәчмли әсәрләр кечиләчәкдир. Бурада тәһлил охудан сонра апарылачагдыр. Шакирдләри бу ишә V—VII синифләрдән һазырламалыдыр.

Әсәрин тәһлилинә кечәркән мұәллим Азәрбајчанын ингилабдан әввәлки вәзијјәтнндән гысача мә'лумат вермәлидир. Бу мә'луматын ичәрисиндә дәрсин әсәс мәгсәди олан авамдығын, чәһаләтин мисалларла шәрһинә даһа чох јер вермәк лазымдыр.

Ингилабдан әввәл гадын тәһсили саһәсиндә вәзијјәт хүсу-

силә ачыначаглы иди. Гадына јалныз ев гуллуғчусу, әрин мұғи гулу кими бахан валидејнләр гызларын охумаларына ичәзә вермәјиб, онлары инсанлыг һүғугундан вә чәмијјәтдә иштирак етмәкдән мәһрум едирдиләр. Гадынларын охумаларына бөјүк бинамуслуг кими бахырдылар. Һәр чүр инсани һүғугдан мәһрум едилмиш бу мәзлум гадынлығын савадланмасы мәсәләси Сабирни һәмншә дүшүндүрүрдү. Мұәллим бу фикри изаһ едәркән, Сабирни јухарыда адыны чәкдијимиз әсәрләрини сәдәләјиб, бә'зиләриндән мәгсәдәүјгун јерләрини сөјләсә, дәрсин чанлы вә мараглы кечмәсини тә'мин етмиш олар. Бу мәсәләдән дашынаркән мұәллим гејд етмәлидир ки, Сабир гадынның савадлы олмасынын кәнч нәслин тәрбијјәсиндә хүсуси ролуну гејд едәрәк, онларын савадланмаларына мане оланлары чидди сатира әтәшинә тутурду. Шаир арзу едирди ки, гадынлар елм охујуб, тәрбијә гәјдаларыны билсинләр. Ахы, јени нәслин тәрбијјәсиндә гадын—ана әсәс рол ојнајыр. Савадлы вә савадсыз аналарын ушагларын тәрбијјәсиндә нә кими һәлл-едичи ролу олдуғуну шаир «Елмли вә елмсиз ана» ше'риндә ајдын көстәрир.

Бүтүн бу кириш изаһатындан сонра мұәллим «Нәдәмәт вә шикајәт» ше'ринин үзәриндә дајанмалыдыр.

Бу әсәри тәһлил едәркән көстәрилмәлидир ки, шаир елмдән, мөдәнијјәтдән вә маарифдән тамамилә бихәбәр бир азәрбајчанлы гадынның бир шаирә әрә кетдикдән сонра өз Ханбачысына шикајәтини тәсвир едир. Бу гадын сәдәдил, «һәрзә һәрзә данышмајан», нечә дејәрләр, ағыр отуруб, ағыр дуран, шаирин дедији кими, «дамдан, бачадан бахмајан», чәһаләт гаранлығында јохсул бир дахмада бөјүмүш гадынларын тилик нұмајәндәсидир. Шаир бир гадынның шикајәтини тәсвир етмәклә бөјүк үмүмләшдирмәләр јолу илә кетмишдир. Ингилабдан әввәл бүтүн Азәрбајчан гадынлары, демәк олар ки, савадсыз идиләр. Әсәрдә тәсвир олуна гадынның нәсилбәнәсил һамысы савадсыздыр. Онларын евиндә китаб үзү көрән олмамышдыр. Һәтта, дәфтәрин адыны ешитмәмишләр. Шаир бу вәзијјәти гадынның дили илә белә көстәрир:

«Нә билирдик нә зәһирмарды китаб?

Биз олан евдә һачан варды китаб?

Дәфтәрин андыра галмыш сөзүнү,

Ешидиб көрмәмиш идик үзүнү».

Гејд едилмәлидир ки, әсәрдә ики инсанын ачыначаглы һәјәти тәсвир едилди. Бунлардан бириси ата евиндә дә, әр евиндә дә, әр евиндә һәјәтын ағырлығындан әзаб чәкән, елмдән, мөдәнијјәтдән хәбәрсиз өмүр сүрән јохсул Азәрбајчан гадынның

дыр. О бириси исә ел үчүн јазыб-јарадан, үрәји халг үчүн дө-
јүнөн, лакин һеч кәсин әһәмијјәт вермәдији, өз аиләсини белә
ала-бабат доландырмаға имканы олмајан шаирдир. Сабир бу
иһи образын тәсвириндә гадынларын савадсызлығыны көс-
тәрмәкдән башга, фикри-зикри ел дәрдини чәкмәк олаи, кечә-
күндүз истираһәт билмәдән халг үчүн јазыб-јарадан шаирлә-
рин дә мадди еһтијач ичәрисиндә јашадыгларыны вә капита-
лизм дүнјасында шаирә—ше'рә гһимәт верилмәдијини дә гејд
едир.

Әсәри тәһлил едәркән, гадынын атасы евиндәки вәзијјәт
илә әри евиндәки вәзијјәти дә мугајисә етмәк лазымдыр. Мад-
ди еһтијач чәһәтдән бу иһи ев бир-бириндән о гәдәр дә фәрг-
ләнмир. Чүнки һәр иһиси јохсул дахмадыр, һәр иһисиндә
адамлар еһтијач ичәрисиндә јашајырлар. Шаир гадынын ата-
сы евиндәки ағыр вәзијјәти онун өз дилиндән вердији бир бејт-
дә ајдын көстәрир:

«Отуруб ач комасында атамын,
Биш-дүшүн һазыр едәрдим анамын».

Демәк, ата еви дә јохсулдур. Бу «ач команын» өзү дә инги-
лабдан әввәлки кәндиләрин һәјатындан көтүрүлмүш кичик,
лакин чанлы бир мисалдыр.

Шаир әрин, вәзијјәти даһа ачыначаглыдыр. Онун аиләси
чәтинликлә јашајыр. Өзү исә раһатлыг билмәдән јазыр. Күн-
дә бир китабла таныш олур, аиләни богазындан кәсиб, китаб-
дәфтәрә верир. Кечәләр сәһәрә кими јазыр, охујур. Бә'зән ју-
худан һөвләк ојаныб, јенидән јазыр. Евдә һәр тәрәф кағыз-
дыр. Бу «ханәхарабын» пуллары дөнүб китаб олур. Бүтүн бу
әзијјәтләрә бахмајараг, онун вәзијјәти јенә дә ағыр кечир,
аиләси еһтијач ичәрисиндә јашајыр. Белә вәзијјәти көрдүкдә
арвадынын она һәм ачығы тутур, һәм дә јазығы кәлир, чаны
јаныр. Гадынын елим, јазыб-охумаг һаггында тәсәввүрү олма-
дыгындан она елә кәлир ки, әр јалныз пул газанмаға чалыш-
малыдыр. Бу киши исә пул газанмаг әвәзинә олуб-галаныны
китаба, кағызга верир, өз јазыб-охумағы илә авам арвадыны
чана кәтирир. Белә шејләри көрмәјән арвад онун бу һәрәкә-
тинә ачыгланыр. Ејни заманда бир әри кими она јазығы кә-
лир, үрәји ағрыјыр. Өзүнә көрә «хејирхәһ» мәсләһәтләри илә
она көмәк едиб, бу ишдән араланмаг истәјир:

«Пул кедир, табу таванын да кедир,
Үстәлик бир гуру чанын да кедир»

бејтиндә гадынын бу садәдил гајғыкешлијини көрүрүк.

Бә'зән шакирдләрә белә бир јанлыш мә'лумат верирләр ки,
куја Сабир бу әсәри өз арвады илә өзү арасындакы мүнәси-

бәтә аид јазмышдыр. Куја гадын Сабирин арвады, шаир исә
Сабирин өзүдүр. Әлбәттә, бу фикир дүзкүн дејилдир. Тәдги-
гатлар бу фикрин доғру олмадығыны сүбүт едир. Профессор
Ҷ. Хәндан бу мәсәләјә тохунараг јазыр: «Бә'зиләри белә күман
едирләр ки, куја Сабир һәмин бу «Нәдәмәт вә шикајәт» ше'-
риндә өз аилә һәјатыны вермишдир. Бу, доғру фикир дејил-
дир. Тәрчүмеји-һалындан да бәлли олдуғу кими, Сабир чох
сәмини бир аилә һәјаты гурмушду. Шаир бу ше'риндә үмуми-
ләшдирмә јолу илә кетмиш вә авам гадынлара күлмүшдүр».

Һеч шүбһәсиз ки, әсәрдә тәсвир олунан ачыначаглы һәја-
ты Сабир дә јашамышды. Она көрә дә бу әсәрдә онун өз шәх-
си һәјатына, шәхси дәрдләринә аид бә'зи мотивләр дә јох де-
јилдир.

Әсәрин идеја-мәзмун тәһлили кечиләркән сијаси-мәфку-
рәви тәрбијә иһини дә јаддан чыхармаг олмаз. Сабирин бүтүн
әсәрләри кими, бу әсәр дә һәмин мәгсәд үчүн јахшы бир ва-
ситәдир. Ингилабдан әввәлки гадынларын вәзијјәти илә ин-
дики гадынларын вәзијјәтини вә ингилабдан әввәлки шаир-
ләрлә мүнәси дөврләдики шаирләрин һәјатыны мугајисә етмәк-
лә мүүллим, шакирдләрдә совет вәтәнпәрвәрлији, совет мил-
ли ифтихар һисси вә социалист дөвләтимизә мәнһәббәт идеја-
сыны дәриндән ашылаја биләр.

«Нәдәмәт вә шикајәт» ше'ринин бәдин тәһлилинә дә фи-
кир верилмәлидир. Бу ше'р мәснәви формасындадыр. Бу, Са-
бирин V—VII синифләрдә кечилән әсәрләри ичәрисиндә јека-
нә мәснәвидир. Бәдин тәһлилдә мәснәвинин хүсусијјәтләри ха-
тырладылмалы вә бир даһа гејд едилмәлидир ки, бурада һәр
иһи мисра өз араларында һәмгафијә олур вә бу иһи мисрада
әксәрән биткин бир фикир верилир. Бу ше'рдә иһи мисраны
гафијәләнмәси бејт әмәлә кәтирир. Гафијәсиз бејтләр һаггы-
нда да гысача данышыб мисал верилсә, чох јахшы олар. Бу
әсәр, 39 бејтдән ибарәтдир. Шакирдләр бундан әввәл мәснәви
формалы әсәрләр кечмишләр вә шүбһәсиз ки, бу һагда онлара
мә'лумат верилмишдир. V синифдә Низамидән, С. Әзимдән,
VI синифдә онлардан башга Г. Б. Закирдән, А. Сәһһәтдән мәс-
нәви формалы әсәрләр кечилиб, онларын хүсусијјәтләри изаһ
олундуғундан, бурада тәфәррүата вармағын әһәмијјәти јох-
дур. Јалныз кечилмишләри хатырлатмаг вә шакирдләрә бејт-
ләри сечдирмәк лазымдыр. Бунун үчүн онлары әввәлләр өз-
бәрләдикләри әсәрләрә дә мүнәси етдирмәк олар. Чүнки
«Нәдәмәт вә шикајәт»дә бејтләр чох ајдын сурәтдә бир-бирин-
дән ајрылмышдыр. Верилмиш билијин нечә мәннимсәнилдји-
ни јохламаг үчүн мәснәви формалы башга әсәрләрдән дә бејт-

лери сечдирмәк јахшы нәтичә верәрди. Бу исә, бир нөв кечилмишләри мөһкәмләтмәјә көмәк едәрди.

«Нәдамәт вә шикајәт» ше'риндә сатира илә јумор гајнајыб гарышмышдыр. Даһа доғрусу, бу әсәрдә јумор сатирадан даһа габарыг верилмишдир. Бу да шаирин гадын гәһрәманына һүсн-рәғбәтиндән ирәли кәлир. Онун бу гадынын өзүнә һеч бир мәнфи мүнәсибәти, кәскин тәнгиди фикри јохдур. Шаирин бүтүн нифрәти вә сатирик һүчуму гадыны елм, тәһсил чәһәтдән шикәст едән чәһаләт чәмијјәтинә, наданлыг гурулушуна гаршы чеврилмишдир. Јумористик планда верилән бу гадынын авамчасына дүшүнчәсини тәсвир етмәклә, шаир һәмин гадыны вә еләчә дә бүтүн гадынылығы маарифдән, мэдәнијјәтдән мәһрум едиб, ичтиман һәјатда иштирак етмәкдән узаглашдыран истисмарчылар вә руһаниләр һөкмранлығы мүнһитини сатира илә гамчыламыш олур. Будур, јумор архасында сатира.

Бә'зән «Нәдамәт вә шикајәт» әсәрини садәчә јумористик әсәр адландырырлар. Мәсәләнин әсил маһијјәтини јахшы дәрк етмәјәнләр, јуморун архасында шаирин авамлыг мүнһитинә бәсләдији сатирик мүнәсибәти көрмәјәнләр белә фикирләшә биләрләр. Бу әсәр јуморла верилмиш чидди сатирадыр.

Әсәрин дили хејли садәдир. Ше'ријјәт ахычы, тәсвир исә ардычылдыр. Гафијә вә рәдифләри сәлис вә садәдир. Ше'рин рәдифләриндән бир нечәсини сечмәклә бу садәлији шакирдләрә ајдынлашдырмаг, шаирин сәнәткарлығы илә онлары јахшы таныш етмәјә көмәк едәр. Рәдифли гафијәләрин бир нечәсини көстәрәк:

«...бахмаз идим,
...ахмаз идим,
...јазармыш да, анам,
...азармыш да, анам.
...пәра қағыз,
...гәра қағыз» вә с.

Бүтүн бу садәлик шаирин көтүрдүјү мөвзунун маһијјәти вә онун өз гәһрәманына бәсләдији һүсн-рәғбәт һисси илә әләғәдардыр. Бунлар шакирдләрә чатдырылмалыдыр.

Јухарыда көстәрилән ишләр гуртардыгдан сонра, бир нечә суал илә јени мә'луматлар мөһкәмләндирилмәли вә евә тапшырыг верилмәлидир. Бу әсәр үзрә евә ашағыдакы тапшырыглар верилә биләр:

1. Китабда ше'рин сонунда верилмиш суаллара шифаһи чаваблар һазырлајын.
2. Ше'ри бүтөвлүкдә әзбәрләјин.
3. Әсәрдәки авам гадынын сәчијјәсини јазын.

А. БАБАЈЕВ,
Азәрбајчан ДЕТПИ-нин елми ишчиси.

ЈУХАРЫ СИНИФЛӘРДӘ БӘДИИ ОБРАЗЛАРЫН ТӘҲЛИЛИ ЈОЛЛАРЫ ҲАГГЫНДА

Әдәби әсәрләрин тәһлили заманы ән мүнһүм мәсәләләрдән бири образларын тәһлили просесидир. Бу заман образлар елә тәһлил едилмәлидир ки, әсәрин идеја мәзмунуну там кенишлији вә дәринлији илә шакирдләрин шүуруна чатдырмаг мүмкүн олсун.

Образларда әсәрин идеја мәзмунунун ән мүнһүм јерләри ифадә едилир. Онлар охучуларә хүсусилә бөјүк тәрбијәви тәсир көстәрирләр. Үмумијјәтлә, әсәрин билаваситә өзүнә олан мараг, онун идеја истигамәтинин вә бәдии рәнкарәнклијинин баша дүшүлмәси әдәби образын мәнимсәнилмәсинин дәрәчәсиндән чох асылыдыр. Бу һагда әдәбијјәт програмында дејилир: «Бөјүк һөчмли епик вә драматик әсәрләрдәки идеја истигамәти гәһрәмәнларын сәчијјәләриндән, онларын башгаларына мүнәсибәтләриндән, јазычынын гәһрәмәнлар һаггында дедији сөзләрдән ајдынлашыр.

Әсәрин тәһлили шакирдләрин коммунист тәрбијәсиндә мүәллимә кениш имкан верир. Бу мөгсәдлә шакирдләр мүәллимин рәһбәрлији алтында әсәрдәки гәһрәмәнларын сәчијјәсини, фәрди, мугајисә вә груп үзрә тәртиб етмәји бачармалыдырлар»¹.

Әдәби гәһрәманын дүзкүн тәһлили вә шакирдләр тәрәфиндән јахшы гавранылмасы һәмишә мүәллимин диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр. Лакин гејд етмәк лазымдыр ки, јухары синиф шакирдләринин хејли һиссәси әксәр һалларда образлары сәһни, формалчасына мәнимсәјириләр.

Шакирдләрин күндәлик дәрсләрдә, иншаларда, али мәктәб вә техникумларә гәбул имтаһанларындакы чаваблары көстәрир ки, мәнз бу сәһәдә схематизмә, шаблон ифадәлә-

¹ Сәккизиллик мәктәб програмлары. Азәрбајчан дили вә әдәбијјәти. (V—VIII синифләр үчүн), Бақы, Азәртәдриснәшр, 1961, сәһ. 36).

рә, һәтта бәди образларын гарышдырылмасына тәсадүф едилир.

Җазы ишләринин тәһлили, синифдә шакирдләрлә апарылан үмуми сорғу вә фәрди сөһбәтләр нәтичәсиндә мүәҗҗән едик ки, онларын 55—60 фаизи образлары сәһни вә формал баша дүшмүшләр. Шакирдләрин жалныз үчдә бир һиссәсинин образын характерини дүзкүн баша дүшдүҗүнү, ону мүстәҗил гиҗмәтләндирмәк вә она өз шәхси мүнасибәтини билдирмәҗи бачардығыны мүәҗҗән едә билдик.

Апардығымыз мүшаһидәләр көстәрди ки, әдәбиҗат тәдриси бир сыра һалларда геҗри-гәнаәтбәхш олдуғундан шакирдләрин кечилән әсәрләрә олан марағы сөнүк характер дашыҗыр.

Мүәллим синифдә образларын тәһлилинә башларкән әсәрин мәтни илә танышлыгдан вә мәзмунун мәнимсәнилмәсиндән сонра шакирдләрин әдәби гәһрәман һаггында нә кими тәәсүрата малик олдуғларыны һәмишә мүәҗҗәнләшдирә билмир. Образлар үзәриндә методики ишләрә исә мәнз мәти илә танышлыгдан вә мәзмун мәнимсәнидикдән сонра, шакирдләрин әдәби гәһрәманы мәнимсәдикләрини нәзәрә ала-раг гурмаг лазымдыр. Мәсәлән, IX синиф шакирдләрә Шаһ Аббас вә Јусиф Сәррач образлары һаггында тәхминән ашағыдакы тәсәввүрә малик олурлар.

Шаһ Аббас Иран шаһыдыр. О, өзү кими бачарыгсыз, чаһил, еҗни заманда авам вә надан вәзирләри башына топлаҗараг, халгы чапыб талаҗыр, өз әзиҗи ганунлары илә зәһмәткешләри зүлм алтында сахлаҗыр, өлкәни талан едир.

Јусиф Сәррач динсиз, ағыллы бир адамдыр. О, һакимиҗәт башына кечән кими веркиләри азалдыр, халгла җахшы рәфтар етмәҗә башлаҗыр, һәр ердә өлкәнин абадлығына чалышыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр һекаҗәнин баш образлары һаггында бундан артыг бир шеҗ деҗә билмирләр.

Беләликлә, IX синиф шакирдләринин бәди образлар һаггындакы бир сыра мүстәҗил ишләринин тәһлили ашағыдакы ганунауҗуғлуғу мүәҗҗән етмәҗә имкан верди.

Образларын аҗры-аҗры чәһәтләри IX синиф шакирдләри тәрәфиндән мүстәҗил олараг чох мүхтәлиф дәрәчәләрдә геҗд едилир. Шакирдләр образларын ән чох характер чәһәтләринә диггәт җетирир, онун һәрәкәтләрини тәһлил едирләр. Лакин шакирдләрин хеҗли һиссәси образын шәхсиҗәтинә тәсир едән тарихи вә ичтимаи шәраити нәзәрә алмыр вә җа баша дүшмүрләр, онун типиклиҗини, идеҗа истигамәтини чох

аз һалларда дәрк едирләр. Бәди тәсвир вә ифадә үсулларыны исә тәсадүфи һалларда баша дүшүрләр.

Мәктәбләрдә апардығымыз мүшаһидәләр көстәрир ки, җухары синиф шакирдләри образын бир сыра әсас чәһәтләри һаггында, әлбәттә, кифаҗәт гәдәр дәҗиг, системли вә там олмаса да билиҗә маликдирләр. Лакин шакирдләрдә әсәрин мәтни вә әдәби гәһрәманын образы үзәриндә иш үсуллары исә формалашмамышдыр. Онлар образын тәһлили методлары илә кифаҗәт гәдәр силаһланмамыш, аҗры-аҗры образларын бир сыра чәһәтләрини дәриндән ачмаг вә она мүстәҗил олараг үмуми гиҗмәт вермәҗи бачармырлар.

Вәзиҗәтин көстәрилән шәкилдә олмасынын сәбәбләриндән бири програм материалынын бөҗүк һәчмдә олмасы, вахтын исә мәһдудлуғудур. Мүәллим синифдә образын мүкәмәл тәһлилинә апармаг имканына малик олмур. Мүәллимин иши шакирдләрин мүстәҗил ишләринә әсасланмалыдыр. Бу, тәдрисин кеҗфиҗәтинин жүксәлмәсинә сәбәб олур, һәмчинин мүәллимин ролуну жүксәлдир; о, тәкчә мүәҗҗән биликләри садаламагла кифаҗәтләнмир, еҗни заманда бәди әсәрләрин мүстәҗил тәһлили јолларыны үмумиләшдирмәҗи тәрбиҗә едир.

Әдәбиҗат тәдриси жалныз о һалда өз тәрбиҗәви ролуну еринә җетирә биләр ки, шакирдләрдә бир сыра конкрет образларын тәһлили мисалында бәди образ һаггында там анлаҗыш формалашмыш олсун, бүтөвлүкдә бәди әсәрин мүстәҗил тәһлилинин үмумиләшмиш јоллары вә аҗрылыгда исә образын гиҗмәтләндирилмәси тәрбиҗә едилсин.

Мәктәбдә әдәбиҗат тәдрисинин ән җарытмаз чәһәтләриндән бири бәди әсәрләрин мәтни үзәриндә мүстәҗил ишләмәк вәрдишләринин инкишафы мәсәләләринә (програмда һәмин мәсәлә көстәрилсә де) кифаҗәт гәдәр диггәт җетирилмәсәдир. Хүсусила, мәктәбин јенидән гурулмасы илә әлағәлар олараг, әдәбиҗат тәдриси методикасынын тәкмилләшмәси тәләб едилир вә бурада да о методик јоллара даһа чох диггәт җетирмәҗи нәзәрә алмаг лазымдыр ки, әдәбиҗат дәрсләриндә шакирдләрин мүстәҗил тәфәккүрләринин инкишафына хидмәт етсин.

Бу вәзифәләри мүвәффәҗиҗәтлә еринә җетирмәк үчүн ашағыдакылар зәруридир:

I. Әдәби гәһрәманын шакирдләр тәрәфиндән чәтин мәнимсәнчлән вә мүстәҗил тәһлил просесиндә онларын нәзәриндән гачан чәһәтләр (бунлара исә: мүәллифин бәди үсуллары, образын идеҗа маһиҗәти, онун типиклиҗи, гәһрәманын

характеринә тә'сир едән ичтимаи мүнит дахилдир) ајдын-лашдырылмалыдыр.

II. Бәдин образ анлајышындакы мөзmun дәгиг мөјјән-ләшдирилмәлидир.

III. Бәди образын мүстәгил гавранылмасыны инкишаф етдирән конкрет образларын тәһлили заманы ардычыл вә мөгсәдә доғру јөнәлдилмиш бир сыра методик јоллардан истифадә едилмәлидир. Бунунла әлағәдар оларағ јухары синифләрдә програм үзрә өјрәнилән образларын тәһлил системи һаггында мөсәләни гојмағ олар ки, бу да әдәбијјат тәдри-синдә шаблончулуг вә формализмдән гачмаға көмәк едәр. Өј-рәнилән һәр бир әдәби образ програм үзрә өјрәнилән башга әдәби образларын тәһлили илә мәнтиги вә методики нөгте-ји-нәзәрдән бағлы олмалыдыр. Бу, образ үзәриндә јекнәсәғ ишдән гачмаға көмәк едир, һәр бир бәди образын рәнкар-рәнклијини там кенишлији илә ачмаға имкан јарадыр.

Мөсәлән, драматик әсәрләрин образлары үзәриндә ишлә-мәк мә'лум чәтинликләрлә бағлыдыр; чүнки бурада образын характеристикасы епик вә лирик әсәрләрдән фәрғли оларағ башга васитәләрлә јарадылыр.

Драматик әсәрләрин образлары лирик вә епик әсәрлә-рин образларындан өзләринин спесифик хусусијјәтләри илә фәрғләнирләр. Драматик әсәрдә образла охучу арасында ра-битә јарадан, образларын характерини, һадисәләри вә с.-ни изаһ едән мөәллиф иштирак етмир.

Тутаг ки, М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» комедијасыны тәһлил едирик. Әсәрин мөвзусу һаггында шакирдләрдә ај-дын тәсәввүр јарадылдыгдан сонра шакирдләрин диггәтини комедијанын әсас конфликтинә вә образлар арасындакы гар-шылыглы мүнәсибәтә чәлб етмәк фәјдалыдыр. Бунунла әлағә-дар оларағ драматуркијада конфликт мөсәләсинин һәлледици жанр хусусијјәтләриндән бири олдуғуну баша салмағ лазым-дыр.

Конфликт—драматик әсәрин идеја мөзмунунун чаныдыр. Буна көрә дә о, әсәрин бәди фикрини (идејасыны) прак-тик оларағ ифадә едән образлар системиндә кениш вә әһә-мијјәтли јер тутур.

Драматик конфликтин мәғзи пјесин образлары вә сүже-ти илә әлағәдар оларағ һәлл едилиб гуртармыр. Конфликт варлыгларын әксликләрини әкс етдирәрәк, онларын изаһы-на хидмәт едир. Драматуржи конфликтин әсасында јазы-

чынын бир-биринә зидд гүввәләрә вә һәгигәтләрә олан мүнә-сибәти өз әксини тапыр¹.

Мөсәлән, мөәллим «Һачы Гара» комедијасыны тәдрис едәркән драматуржи конфликтин маһијјәтини, әнун һәјати-лијини, типиклијини вә беләликлә дә, ичтимаи гијмәтини ачыб көстәрмәлидир. Бу да өз нөвбәсиндә һәр бир образын јерини мөәјјән етмәјә көмәк едир. Белә ки, драм әсәриндә һәјати конфликт образларын гаршылыглы мүнәсибәтиндә вә мубаризәсиндә инкишаф едир.

Көстәрилән мөсәләләри һәлл етмәк үчүн биз эксперимен-тал синифдә истигамәтверичи мусаһибә апармағы гәрәра ал-дыг.

Биз бу мусаһибәмизә драматик әсәрләрин хусусијјәт-ләрини изаһ етмәклә башладыг.

«Һачы Гара» шакирдләрин өјрәндикләри илк драм әсә-ри дејилдир. Онлар V—VIII синифләрдә бир сыра пјесләрлә таныш олмушлар. Шакирдләр, артыг, пјесдә образларын ха-рактеристикасынын хусусијјәтләрини, драматик конфликт, пјесин театрла сых әлағәси вә с. һаггында мөәјјән тәсәввүрә маликдирләр.

Шакирдләрин бу биликләринә әсасланарағ вә онлары дә-ринләшдирәрәк драматик әсәр кими «Һачы Гара»нын хусу-сијјәтләри һаггында мусаһибә тәшкил етдик. Бу мусаһибәдә образларын характеристикасы үчүн мөәјјән материал топла-ныр. Биз, һәр шәјдән әввәл, шакирдләрин диггәтини пјесдә иштирак едән шәхсләрин сијаһысына вә ремаркалара чәлб етдик ки, бунларла да комедија башланыр.

Бу сијаһынын вә ремаркаларын тәһлили көстәрди ки, јазычы образлар һаггында бир сыра мүнүм мә'луматы верир. Бурада образларын ичтимаи-сијаси вәзијјәти, харичи көрү-нүшләри, кејимләри, бир-бирилә гаршылыглы әлағәси, јазы-чынын онлара мүнәсибәти вә с. ашкара чыхыр. Мөсәлән, I мәчлисин әввәлиндәки ремаркаја диггәт едәк: «Әввәлинич мәчлис ваге олур һәјдәр бәјин обасындан кәнар бир бөјүк палыд ағачынын дибиндә, ајдынлыг кечәдә. Сәфәр бәј гыв-рағ кејинмиш, јарағлы-әсбаблы отуруб даш үстдә. Һәјдәр бәј габағында, һабелә јарағлы-әсбаблы гыврағ кејинмиш мә'лал илә данышыр».

Комедијанын чанлы фону кими верилән тәбиәт тәсвири образларын мәишәтинин, харичи көрүнүшүнүн вә характери-нин изаһында әһәмијјәтли рол ојнајыр. Бундан елә бир по-

¹ Бу һагда кениш мә'лумат алмағ үчүн бах: Е. Горбунова—Иден конфликты характеры, «Советский писатель», Москва, 1960.

етик-лирик күлүш доғур ки, о, бүтүн комедијаны бәзәјир вә кезәлләшдирир.

Бу чүр һаллар әсәрин I пәрдәсиндән сонунчу пәрдәсинә кими давам едир. Мәсәлән, II пәрдәнин әввәлиндәки ремарканы нәзәрән кечирәк:

«Үчүмчү мәчлис ваге олур, Аразын кәнарында, Гызыл-баш сәмтиндә; бәјләр вә һачы Гара Тәбриздән гачаг мал алыб гајыдыблар Аразын кәнарына, пијадаланыб жығышыблар гыраға. Араз гыжһагыж ахыр; думанлы кечәдир; каһ-каһ илдырым чахыр».

Ремаркалары тәһлил едәркән гејд етмәк лазымдыр ки, драматург һадисәләрин вахтыны вә јерини чох мүвәффәғиј-јәтлә сечмишдир. Бу, јазычыја охучулары вә тамашачылары комедијанын бүтүн образлары илә тез таныш етмәјә имкан вермишдир. Мәсәлән, јухарыда вердијимиз ремаркада Араз чајынын кәнары, кечә, көј курултусу вә саирәнин гејд едилмәси һәмин пәрдәнин мәзмуну вә јерин гурулушу һағында ајдын тәсәввүр јаратмаға имкан верир.

Икинчи мисал. Јазычы чајда боғулмагда олан һачы Гаранын күлүнч вәзијјәтнини охучуја чатдырмаг үчүн белә бир ремарка верир: «Һејдәр бәј сичими һалға едиб туллајыр, дүшүр һачы Гаранын боғазына, чәкир. һачы Гара ики әлли сичимдән јапышыб боғула-боғула гыраға чыхыр, сују сәпәләнир».

Көрүндүјү кими, һәр пәрдәјә аид сечилмиш јер, һадисәләрин кедиши вә инкишафы образларын характери илә үзви сурәтдә бағланмышдыр.

Јазычы драматик әсәрләрдә даһа һансы васитәләрдән истифадә едир?

Мүсаһибәдә гејд етдик ки, пјесдәки образлары характеризә етмәкдә ән мүһүм васитәләрдән бири дә онларын нитгидир. Бу, онларын дахили аләмләрини, әһвали-руһнијјәләрини, һәјчәнларчыны, башгаларына мүнасибәтләрини әкс етдирир.

Образларын даврашыш вә һәрәкәтләри дә чох мүһүмдүр. Әкәр о, һәрәкәтдә верилмәсә, онун характерн тамамилә ачылмаз. Бу, јалныз драматик әсәрләрә аид дејилдир. Нәср вә башға епик әсәрләрдә дә образ һәрәкәтдә верилмирсә, схематик шәкилдә тәсвир едилмиш олачагдыр.

Лакин драматик әсәрин әсасында образларын һәрәкәтләри, онларын мүбаризәси, тоғгушмалары вә зиддијјәтләри дурур. Биз, шакирдләри бу нәтичәјә кәтирмәјә чалышдыг ки,

һәрәкәтләр—мүбаризә, тоғгушма, конфликт јохдурса, пјес дә јохдур. Бу жанрын әсас гануну беләдир.

В. Г. Белински јазыр: «...драма һәрәкәт вә әкс һәрәкәтләрдән тәшәккүл едир»¹. «Драманын гәһрәманы һәјат өзү олмалыдыр...Драматизм тәкчә мүкалимәдән ибарәт олмайыб, мүкалимә едәнләрин бир-биринә чанлы тәсир етмәләриндән ибарәтдир»².

Биз мүсаһибәдә гејд етдик ки, мүрәккәб һәјати һәгигәтләри әкс етдирән һәгиги реалист пјесләр бир гајда олараг чох конфликтли олурлар. Сүжетин әсасында бир дејил, бир-биринә долашмыш, бир-бирилә үзви сурәтдә бағлы олан бир нечә конфликт дурур.

Шакирдләрин гаршысында белә бир суал гојдуг: «Комедијанын һансы образлары арасында мүбаризә, тоғгушма, кедир?».

Шакирдләр, һачы Гара илә бәјләр, чар мә'мурлары илә бунлар арасында кедән мұнағишә вә тоғгушмалара диггәти чәлб едирләр.

Һачы Гара пулуна күвәнәрәк, чәмијјәтдә үстүн мөвге газанмаг, һејдәр бәј кечмиш шөһрәтинә вә күчүнә архаланараг, чәмијјәтдәки мөвгејини бәрпа етмәк истәјир. Јерли чар һакимләри исә һәр ики групу сазишә кәтирмәјә вә ислаһ етмәк јолу илә јашатмаға чалышырлар.

Образларын ичтимай вәзијјәтләриндә вә һәјата бахышларында олан фәргләр комедијанын әсас конфликтини тәшкил едир. Бу конфликт олдугча доғру вә типикдир. Һәмин конфликт комедијанын әсасыны тәшкил етдијиндән, әсәрдә иштирак едән образларын әксәријјәти онунла сых әлагәдардыр.

Әсәрдә әсас конфликтлә јанашы башгалары да вардыр. Мәсәлән, һејдәр бәјлә Сона ханым арасында олан севки конфликтини әсасыны һәјата олан бахышларында вә характерләриндәки фәргләр тәшкил едир.

Бунлардан башға, һачы Гаранын аиләсиндә дә зиддијјәт вардыр. Бу зиддијјәт бир тәрәфдән һачы Гара илә арвады Түкәз, дикәр тәрәфдән некәри Кәрәмәли арасында кедир.

¹ В. Г. Белински—Сечилмиш мәғаләләр, Бақы, Ушагкәнчәшр, 1948, сәһ. 67.

² Јенә орада, сәһ. 79.

Комедијада олан, лакин илк бахышда нэзэрэ чарпма-жан башга зиддијјэтлэр дә вардыр. Мәсэлән, кичик рүтбәли мәмурларла жүксәк рүтбәли мәмурлар, јохсул кәндлиләрлә мөвчүд гурулуш арасында зиддијјэтләр вардыр.

Беләликлә, комедијада иштирак едән образлар арасындакы бүтүн мүнәсибәтләр гачаг мал алвери вә бундан доған конфликтлә биләваситә дејил, долајысы илә бағлыдыр.

Јазычы өз гәһрәманларынын шәхси талеләрини, онларын вәзијјәтини вә гаршылыгы мүнәсибәтләрини кәстәрмәклә дәрин, тарихи конфликтләри ачыр, мүнһүм ичтимаи проблемләр ирәли сүрүр. Бәдии образ драматик әсәрләрдә идеја фикринин әсас ифадә вәситәсидир. Буна көрә дә реалист сәнәткар типик образы јарадаркән, онун әсас чәһәтләрини баша дүшәрәк характеризә едир. О, бу чәһәтләри мүнәсибәтләрдиркән онлары кәскинләшдирмәјә, дәринләшдирмәјә, ејни заманда ајдынлашдырмаға чалышыр. Јазычы типик характер јаратмағ үчүн бәдии тәсвир вә ифадә вәситәләринин һамысындан өз гүввәси дахилиндә истифадә едир. Образ охучунун (вә ја тамашачынын) көзләри гаршысында санки өзбашына, мүстәгил оларағ инкишаф едир. Дүшүнчәләр вә һиссләр, харичи көркәм, рәнкарәнк һәрәкәтләр вә әдалар, хүсусилә диалог вә монологлар—бүтүн булар инсаны чанлы образыны јарадыр. Характерин јарадылмасы үчүн образын јашадығы типик шәраитин хүсусилә бөјүк әһәмијјәти вардыр¹.

Драматик әсәрләрдә тәсвир вәситәләри вә образларын характери, ичтимаи вәзијјәти, мәдәни рефтары вә с. онларын һәрәкәтләриндә вә данышыгларында өз әксини тапыр. Буна көрә дә драматик әсәрләрдә образларын тәһлили заманы әсас диггәти мүтләг образларын данышыгына вә һәрәкәтләринә вермәк лазымдыр.

Пјесдә характеристиканын ән мүнһүм вәситәси сөздүр. Образын јарадылмасында бәдии сөзүн ролу һаггында М. Горки јазыр: «Јазычы баша дүшмәлидир ки, о, тәкчә гәләмлә јазмыр, бәлкә сөзләрлә шәкил чәкир, һәм дә инсаны һәрәкәтсиз тәсвир едән бир рәссам кими дејил, онлары фасиләсиз һәрәкәтдә, ишдә, өз араларында сонсуз тоггушмалар-

да, синифләр, групплар, фәрдләр мубаризәси ичәрисиндә тәсвир етмәјә чалышыр»¹.

Буна көрә дә көркәмли драматурглар сөздән мәһарәтлә истифадә етмәјә чалышмыш вә образын нитг хүсусијјәтләринә бөјүк әһәмијјәт вермишләр:

Јухарыда сөјләнәнләрдән мубәһисәсиз бир нәтичә доғур: дәрәдә образын нитг хүсусијјәтләринә чидди диггәт јетирилмәлидир.

М. Ф. Ахундов башга әсәрләриндә олдуғу кими «Һачы Гара» комедијасында да бир сыра образлар системи јаратмышдыр. Јазычы өз идејасыны бу образлар вәситәсилә ирәли сүрүр. Лакин һәр бир образ мұхтәлиф идеја јүкү дашыјыр. Бунунла да әсәрдә иштирак едән образларын баш вә икинчи дәрәчәјә ајрылмалары изаһ едилир. Шакирдләрин иштиракы илә комедијадакы образлары ашағыдакы группара ајырмағ олар:

1. Бәјләр—Һәјдәр бәј, Әскәр бәј, Сәфәр бәј;

2. Тачир—Һачы Гара вә оғлу Бәдәл;

3. Јерли чар һакимләри—началник, муров, оһан, Хәлил јүзбашы, Сәркис, Қарапет, јасавул;

4. Гадынлар—Сона ханым, Түкәз, Тејибә;

5. Кәндлиләр—Аракел, Мкыртыч;

6. Нәкәр—Кәрәмәли;

7. Мүәззин—Худаверди;

Әсәрдәки персонажлар групплашдырылдыгдан сонра ајры-ајры образларын тәһлилинә башламағ лазымдыр.

Тәбиндир ки, образларын өјрәнилмәсинә баш образдан башламағ мәсләһәтдир. «Драмын марағы баш иштиракчынын үзәриндә топланмалыдыр ки, әсәрин әсас фикри дә онун тәлеји вәситәсилә ифадә олунур»². Анчаг бу, башга образларын әсәрдәки әһәмијјәтини һеч дә азалтмыр.

М. Ф. Ахундов «Һачы Гара» комедијасында гојдуғу әсас проблемләри баш образларын (Һачы Гара вә Һәјдәр бәј), тәлејини кәстәрмәклә һәлл етмишдир.

Һачы Гара вә Һәјдәр бәј образларынын тәһлилинә һәср олунмуш дәрәс мұсаһибә шәклиндә апарылмалыдыр. Бу дәрәдә евдә сечилмиш ситат материалы, образын сәһијјәси изаһ олунаркән үмумиләшдирилир, верилмиш суалларла әһәтә олунмајан мәсәләләр әләвә олунур.

¹ М. Горки, Әдәбијјат һаггында, Ушагкәчнәшр, 1950, сәһ. 138.

² В. Г. Белински, Сечилмиш мәғаләләр, Баки, Ушагкәчнәшр, 1948, сәһ. 68.

¹ Бу һагда кениш мәлумағ алмағ үчүн бах: А. Дремов—Художественный образ, «Советский писатель», Москва, 1961.

Образларын тәһлилинә гыса кириш сөзү илә башларкән һачы Гара вә һейдәр бәжин јерини образлар системиндә мүәјјән етмәк лазымдыр. Сонракы мүсаһибәдә образларын хүсусијјәтләри, һәјата бахышлары, истәк-арзулары, онлары әһатә едәнләрлә гаршылыгылы мүнасибәтләри вә с. ајдынлашдырмаг лазымдыр.

Белә мүкәммәл иш она көрә лазымдыр ки, һачы Гара вә һейдәр бәј әсәрин баш образларыдыр вә дөврүн типик һадисәләри вә хүсусијјәтләри әсасән онларын шәхсиндә мејдана чыхыр.

М. Ф. Ахундов мөвчуд гурулушун вә чәмијјәтин әсил симасыны даһа дәриндән көстәрмәк үчүн комедијаја дахил етдији икинчи дәрәчәли вә эпизодик образлары сүжетин инкишафы илә үзви сурәтдә бағламышдыр.

Мәһз буна көрә дә баш образларла јанашы, икинчи дәрәчәли образларын тәһлилинә дә чидди вә гајғы илә јанашмаг лазымдыр.

Мәсәлән, комедијада «ән әһәмијјәтсиз» персонажлардан бири кими нәзәрә чарпан Кәрәмәли һачы Гаранын характерини вә дөврүн бир сыра башга хүсусијјәтләрини ачмагда әһәмијјәтли рола маликдир.

Лакин комедијада бу персонажларын јерини мүәјјәнләшдириб зәрурилијини гејд едәркән онларын әһәмијјәтини шиширтмәк олмаз.

Икинчи дәрәчәли образларын тәһлилинә һәср едилмиш дәрси методики чәһәтдән нечә гурмаг олар? Бу мөвзуну өјрәнәркән һансы методик пријома үстүнлүк вермәк олар?

Биз бу мөвзу үзрә 20-јә јахын дәрси динләмишик. Тәчрүбә көстәрир ки, чидди вә һәртәрәфли дүшүнүлмүш мүсаһибә даһа мүвәффегијјәтли нәтичәләр верир. Мүһазирә-мүсаһибә үсулу бир дәрә мүддәтиндә гаршыја гојулмуш мүһүм мәсәләләри һәлл етмәјә, ејни заманда шакирдләрин фәаллығынын артмасына имкан јарадыр.

Биз шакирдләрин шуурунда драматик әсәрләрин хүсусијјәтләри һаггындакы мәлуматын бәрпа олунмасына, бир сыра мәлум нәзәри биликләрин (бәдин пријомлар, драматик әсәрләрдә характерләрин ачылмасы, конфликт аялајышы вә с.) дәгигләшдирилмәсинә вә үмумиләшдирилмәсинә наил олдуг. Сонракы јохламалар бу чүр мүсаһибәнин фәјдалы олдугуну көстәрди.

Мүсаһибә апарылмајан контрол синифләрдә шакирдләр тәсадуфи һаллардан башга гојулмуш суаллара, һәтта мөвзу там кечилдикдән сонра белә чаваб верә билмирдиләр.

Мүгајисә көстәрди ки, драматик әсәрләрин хүсусијјәтләри һаггында верилмиш әввәлки биликләрин үмумиләшдирилмәси шакирдләрин «Һачы Гара» үзәриндә сонракы мүстәгил ишләринә әһәмијјәтли дәрәчәдә көмәк едир вә бу ишләри јүнкүлләшдирир.

Бүтүн булар көстәрир ки, бәдин образ үзәриндә ишләмәк әдәбијјат тәдрисиндә ән мүһүм чәһәтләрдән биридир. Белә ки, о (бәдин образ), шакирдләри бәдин әдәбијјатын вәзифәсини, онун тәлим вә тәрбијәви әһәмијјәтини дүзкүн баша дүшмәјә хидмәт едир.

Һәсән БАЛЫЖЕВ,
В. И. Ленин адына АПИ-нин мүәллим.

ЖАРАДЫЧЫ ЖАЗЫЛАРДАҚЫ ҮСЛУБ СӘҢВЛӘРИНИН АРАДАН ГАЛДЫРЫЛМАСЫНДА ШАКИРДЛӘРИН ФӘАЛЛАШДЫРЫЛМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Сов.ИКП XXII гурултаҗы тәрәфиндән гәбул едилмиш Совет Иттифагы Коммунист партијасынын Програмында дејилер:

«Орта тәһсил, елмләрин әсаclarыны мөһкәм билмәји, коммунизм дунјакөрүшү принципләрини мәнимсәмәји, елм вә техниканын инкишафынын кетдикчә жүксәлән сәвијәсинә мувафиг олараг вә чәмијјәтин тәләбатыны, шакирдләрин габилијјәтини вә арзусуну нәзәрә алмаг әсасында әмәк тәлими вә политехник тәлим верилмәсини, һәмчинин сағлам кәлч нәслин әхлаг тәрбијәсини, естетик вә бәдән тәрбијәсини тәмин етмәлидир»¹. Програмын халг маарифи саһәсиндә гаршыда гојдуғу бу мөһтәшәм вәзифәләрин јеринә јетирилмәсиндә дил-әдәбијјат мүәллимләри мүнүм рол ојнамалыдырлар. Чүнки ана дилини мүкәммәл билмәјән — дүзкүн-нитг мәдәнијјәтинә, рәван оху габилијјәтинә саһиб олмајән шакирдләр башга елмләрин әсаclarыны өјрәнмәкдә дә чәтинлик чәкә биләrlәр. Шакирдләримизин нитг мәдәнијјәтинин инкишаф етдирилмәси дил-әдәбијјат мүәллимләримизин башлыча вәзифәси олмалыдыр.

Шакирдләрин јазылы нитгинин инкишафында јарадычы јазылар үзрә апарылан ишләрин дүзкүн тәшкили һәлледичи рола маликдир. Оларын үслубча дүзкүн јазмаларыны тәмин етмәк үчүн, биринчи нөвбәдә ифадә вә инша јазылаара чидди һазырлыг тәләб олунур. Елә етмәк лазымдыр ки, шакирдләр ифадә вә инша јазылаара мүстәгил һазырлашмағы бачарсынлар.

Ифадә вә ја инша јазыны кечирмәкдә мүәллимин илк мәгсәди јазыда јол верилән сәһвләри үзә чыхарыб, бунларын арадан галдырылмасы јолларыны мүәјјәнләшдирмәкдән ибарәт дејилдир. Әсил мәгсәд онларын мәзмунча долғун, үслуб-

¹ Совет Иттифагы Коммунист партијасынын Програмы, Азәрнәшр 1961, сәһ. 121.

ча дүзкүн јазмаларына наил олмагдан ибарәтдир. Сағламлыгын ән јахшы муһафизә васитәси хәстәликләри муәличә етмәкдән јох, хәстәлијин баш вермәсинә сәбәб олачаг мәсәләләри вахтында мүәјјәнләшдириб арадан галдырмагдан ибарәтдир. Ифадә вә инша јазылары мүмкүн гәдәр елә кечирмәк лазымдыр ки, шакирдләр үслуб сәһвләринә јол вермәсинләр.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, бәзи мүәллимләр ифадә вә инша јазылаара һазырлыг ишинә формал мунасибәт бәсләјир — һәр һансы мөвзуда апарылачаг јазыја садәчә олараг һазырлашмағы шакирдләрә тапшырмагла иши битмиш һесаб едирләр. Бәзән шакирдләр ифадә вә ја инша јазыја һазырлашмағын нә демәк олдуғуну һәгиги мәһнада анламырлар. Онлар, һаггында мүәјјән мәлуматы олдуғу мөвзуну билмиш һесаб едирләр. Һәгиги һазырлыг исә мөвзуну һәртәрәфли билмәкдән, ону ардычыл, сәлис бир шәкилдә, үслубча дүзкүн чүмләләрлә ифадә етмәји бачармагдан ибарәтдир. Буна көрә дә шакирдләри тәкчә мөзмун үзәриндә дејил, ифадә вә инша јазылар үчүн материал сечмәк үзәриндә дә ишләтмәк лазымдыр.

Илк дәрсләрдә бу чүр материал һазырлыгы ишинә мүәллим биләваситә рәһбәрлик етмәлидир. Материал һазырлыгыны гејд етмәк үчүн дәфтер вәрәгини шакирдләр үч һиссәјә бөлмәлидирләр. Биринчи һиссәдә јазынын планы, икинчи һиссәдә планын ажры-ажры бәндләриндә әһатә едиләчәк мәсәләләр јыгчам шәкилдә гејд олунур. Үчүнчү һиссәдә исә контекстә ујғун сечилмиш синонимләр јазылыр.

Ермәнистан ССР Меғри рајонундакы Әлдәрә кәнд онбириллик мәктәбинин дил-әдәбијјат мүәллими Сәфәрәли Ибраһимов VI синифдә «Бизим кәндимиз» мөвзусунда апардығы инша јазыја һазырлыг ишини ашағыдакы гајдада тәшкил едир.

Сәфәрәли мүәллим инша јазыја һазырлыг ишинә һәср етдији дәрсдә әввәлчә мөвзуну елан едир вә лөвһәјә јазыр. Әтрафлы суал-чаваб ишләри гуртардыгдан сонра мәти там шәкилдә бир-ики нәфәр шакирдә данышдырылыр вә мөвзунун там мәнимсәнилдијинә даир гәнаәт әлдә едилир.

Шакирдләрин мөвзуну мәнимсәдијинә даир гәнаәт әлдә етмәклә дә, һәлә онларын долғун, үслубча дүзкүн јаза биләчәкләринә наил олмаг мүмкүн дејилдир. Чүнки нәдән вә нечә бәһс етмәјә даир гысача планы олмајән шакирд тәләсиб әсас мәсәләләри әһатә етмәјә биләр, һәмчинин һәјәчанландығы үчүн, дүзкүн чүмләләр сечмәк үзәриндә фикирләшмәк-

дә четинлик чөкөр. Буна көрә дә Сәфәрәли мülлим дәрсин үчүнчү мәрһаләсини план тәртиби вә инша җазыҗа материал сечмәк ишинә сәрф едир. Материал һазырлығынын жекунлары гаралама дәфтәринә гејд едилир. Бу инша җазынын гејдләри ашағыдакы формада апарылыр:

Иншанын планы	Бәһс едиләчәк әсас мәсәләләр вә җа ишләк материал	Ишләдиләчәк специфик сөз вә ифадәләр
1) Кәндимиз вә онун харичи көркәми.	Рајонумуз. Гоншу кәндләр. Кәндимизин кечә вә күндүз кәнардан көрүнүшү.	Бөјүк, нәһәнк. Чилчирағ, сарышан, парлаг, нур чиләјән, дағларда әкс-сәда, әтрафа җайылан.
2) Колхозумузун тәсәррүфаты.	Мејвәчилик, үзүмчүлүк, һејвандарлыг вә барамачылыг. Бостанчылыг. Бунларын колхозун тәсәррүфатындакы јери.	Мәһсул, боллуг, фираван һөјат, иллик кәлир.
3) Колхозчуларымызын күзәрәни.	Иллик кәлир вә әмәккүнә бөлүнән мәһсул. Колхозчуларымызын әмәк вә истираһәтинин тә’мин едилмәси.	Мәдәни һөјат, јарашылы, ал-әлван кејим, шәң вә күмраһ һөјат.

Бүтүн бу һазырлыг ишләрини гуртардыгдан сонра Сәфәрәли мülлим иншаны евдә җазыб кәтирмәји тапшырыр. Мәһз белә һазырлығын нәтичәсидир ки, шакирдләр евдә мәзмунча долғун, үслубча дүзкүн инша җазмаға мүвәффәг олулар. Әлбәттә, бу гајда бир нечә дөфә тәкрар олуңдугдан сонра һазырлыг ишинин үчүнчү мәрһаләсинә еһтијач галмыр. Буну да шакирдләр евдә мүстәгил олараг даһа јахшы вә орижинал ичра едиб, өз ишләрини асанлашдырылар.

Шакирдләри јохлајычы ифадә вә иншалар үчүн дә мәһз јухарыда көстәрдијимиз кими — гаралама шәклиндә јығчам гејдләр етмәјә алышдырмаг лазымдыр. «Җазы тәлиминин бә’зи мәсәләләри» адлы китабчада көстәрилдији кими бә’зи әдәбијјат мülлимләри җазынын әввәлчә гарасыны төкүб, сонра ағардылмасынын әлејһинәдирләр¹. Елә орадача гејд едилдији кими, һәмин әдәбијјат мülлимләринин фикриндә мүйәјән һәгигәт вардыр. Бә’зи мәктәпләримиздә олдуғу кими, га

¹ Ч. Әһмәдов, М. Гәмзәјев, Ј. Кәримов, А. Бабајев, Җазы тәлиминин бә’зи мәсәләләри, Азәртәдриснәшр, 1961, сәһ. 180.

ралама вә ағартма җазы арасында фәрг олмадығы шәраитдә бу фикирлә разылашмаг лазым кәлир. Белә гаралама җазылар нәинки вахт алып, һәм дә бу чүр гаралама җазынын әһәмијјәти јох дәрәчәсиндәдир. Гаралама җазы ифадә вә ја иншанын там мәтнә дејил, анчаг бунун чертјожу, схемә олмалыдыр (јухарыда вердијимиз кими). Иншанын мәзмунуну мүкәммәл билән шакирд бу чүр гараламаја чәми 10—15 дәгигә вахт сәрф етдикдән сонра, җазынын үзәриндә инамла ишләмәјә башлајачагдыр. Инша җазы шакирдин гурдуғу сөз бинасыдыр. һәр бир јени тикиләчәк бинаја әввәлчә схем вә ја чертјож лазым олдуғу кими, шакирдин нүмунәви иншасы үчүн дә гаралама лазымдыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, чидди һазырлыг ишләриндән сонра белә, шакирдләрин ифадә вә инша җазылары бу вә ја дикрә үслуб сәһвләриндән азад ола билмир. Бир сыра мәктәпләрдә апардығымыз мүшаһидәләр көстәрир ки, мülлимләримиз җазылардакы орфографик вә дурғу ишарәси сәһвләрини, һәмчинин кобуд грамматик сәһвләри диггәтлә тәсһий етдикләри һалда, үслуб сәһвләрини тәсһийсиз бурахырлар. Бунун нәтичәсиндә бә’зән ејни типли үслуб сәһвләри бир нечә җазыда тәкрар олуңур. Белә јанашылдыгда, ифадә вә инша җазыларын үслуб нөгтеји-нәзәриндән һеч бир әһәмијјәти ола билмәз. Җазылардакы үслуб сәһвләринин арадан галдырылмасы илә марагланмадан ифадә вә инша җазыларын далбадал апарылмасы үсулуну, анчаг мә’насы вә зәрәри мүаличә үсулуна бәһзәтмәк олар. Белә мülлимин иши һәкимин, әһәмијјәтинин јохламадан, хәстәјә ејни дәрманы далбадал ичирмәси кимидир. һәкимин белә мүаличәси чинајәтләрә сәбәб ола билдији кими, җазы ишинә јухарыдакы мүнәсибәт дә мәнфи нәтичәләр доғура биләр.

Сәккизиллик мәктәб шакирдләринин нитгинин үслубча зәнкинләшдирилмәсиндә онларын јарадычы җазыларындакы үслуб сәһвләрини методики чәһәтдән дүзкүн тәсһий етмәјин вә шакирдләри белә сәһвләр үзәриндә мүстәгил ишләтмәјә наил олмағын мүйүм әһәмијјәти вардыр.

Јарадычы җазылардакы үслуб сәһвләрини нечә тәсһий етмәли? Шакирдләри бу чүр сәһвләр үзәриндә нечә ишләтмәли? Мülлимләр вә методистләр бу суаллара мүйтәлиф шәкилдә чаваб верирләр. Бир чохлагы үслуб сәһвләринин тәсһийиндә редактә үсулундан истифадә етмәји мәсләһәт билир вә үслуб сәһвләринин үстүндән дүзүнү җазмағы тәклиф едирләр. Бу үсулун бир сыра мәһдуд чәһәтләри вә зәрәрли нәтичәләри вардыр. Әввәлән, белә етдикдә бә’зән шакирдин дәф

тәри тамамилә гырмызыланмалы олур ки, бу да онун психо-локијасына мүсбәт тә'сир көстәрмир. Редактә үсулунун јекәнә гүсуру бундан ибарәт дејилдир. Бу үсулун башлыча гүсуру ашағыдакылардыр:

1) Бу үсул шакирди өз сәһв чүмләләри үзәриндә фикирләшмәјә мәчбур етмир. Онлара үслубча сәһв олан чүмләләрин дүзәлдилмәси гајдасыны өјрәтмир. Белә олдуғда шакирдләр јалныз дәфтәрин гырмызыларына, бир дә сондакы гијмәтә бахыр вә өзү үчүн лазыми нәтичәләр чыхармадан, нөвбәти иншаны јазмаға башлајыр — әввәлки јазыда јол вердији үслуб сәһвләрини ејни илә бу јазыда да тәкрар едир.

2) Биз шакирдләрә штамплы сөз вә ифадәләрдән гачмағы төвсијә етдијимиз һалда, бу үсул шакирдләри штамплы сөzlәр вә ифадәләр ишләтмәјә доғру апарыр. Билдијимиз кими, ејни фикри бир нечә формада ифадә етмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, әкәр шакирд икимә'налы чүмлә ишләтмишдирсә, бу икимә'налылығы арадан галдырмағ үчүн һәмни чүмләдәки фикри бир нечә ошар формалы чүмләләрлә ифадә етмәк олар. Әлбәтгә, редактә заманы мүәллим сәһв чүмләнни үзәриндән дүзүнү јазмалы олачағдыр. Дүзәлишә бахан шакирдә белә кәләчәкдир ки, сәһв тәртиб етдији чүмләни јалныз мүәллим ишләтдији гајдада јазмағ лазым имиш. Демәли, шакирд, нитгин үслубча дүзкүнлүјүнә наил олмағ үчүн јарадычы дејил, тәглидчи олачағдыр ки, белә тәглидчилик дә ән зәрәрли јоллардан биридир.

Орфографик сәһвләр кими, инша вә ифадә јазылардакы үслуб сәһвләринни дә шәрти ишарәләрлә гејд едилмәсинни үстүнлүјү мәктәб тәчрүбәси илә исбат едилмишдир. Јазылардакы үслуб сәһвләри рәнкарәнк олдуғундан, буларын тәсһиндә истифадә едилән шәрти ишарәләр чох олдуғу үчүн, шакирдләр буларын јадда сахламағда чәтинлик чәкә биләләр. Лакин бу чәтинлији дә арадан галдырмағ мүмкүндүр. Бәзи методистләр үслуб сәһвләрини шәрти ишарәләрлә тәсһин етмәјин бир дә она көрә әлејһинәдирләр ки, куја шакирдләр һәр һансы чүмләнни үслубча сәһв олдуғуну билсә идиләр, һеч сәһвә јол вермәздиләр. Буна көрә дә шәрти ишарә илә гејд едилән үслуб сәһвинни нәдән ибарәт олдуғуну билмәјән шакирд јенә дә бу сәһви арадан галдырмағда чәтинлик чәкәчәкдир. Әлбәтгә, бу фикирлә разылашмағ олмаз. Әввәлән, шакирд иншаларында јол верилән бүтүн үслуб сәһвләринни сәбәбини јалныз онларын бу вә ја дикәр грамматик гајданы вә ја үслуб нормаларыны билмәмәләри илә изаһ етмәк дүзкүн дејилдир. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирд-

ләрин ифадә вә иншалардакы үслуб сәһвләринни 50—60 фаизә гәдәри диггәтсизлик вә дил васитәләринә мәс'улијәтлә јанашмамағла әлағадардыр. Мәсәлән, әкәр шакирдин һәр һансы чүмләсиндә икимә'налылык кими үслуб гүсуру варса, бу һеч дә о демәк дејилдир ки, о, фикри дүзкүн ифадә едә билмәзди. Јахуд, сөз тәкрарына јол верилмишсә, бу— мүтләғ шакирдин нитгдәки јоручулуғу арадан галдырмағы бачармамасы демәк дејилдир. Мүәллим вә алимләримиз дә өз јазыларында аз үслуб сәһвинә јол вермирләр. Лакин онлар өз нитгләринә тәнгиди јанашмағы бачардығларындан јазыларындакы үслуб сәһвләрини тәсһин етмәкдә чәтинлик чәкмирләр. Шакирдләрин исә јазыдакы үслуб сәһвләрини ләғв етмәкдә ишарә вә истигамәтә еһтијачы вардыр. Јалныз бу јолла шакирдләри өз нитгинә тәнгиди јанашмаға өјрәтмәк мүмкүндүр. Биз бу јолла өз үслуб вә ифадәләри үзәриндә дүзкүн ишләмәк, дәриндән фикирләшмәк гајдаларыны өјрәтмәклә онларын нитгинни үслубча зәккинләшдирилмәсинә һәгиги мә'нада наил ола биләрик.

Тәкликдә көтүрүлдүкдә, ифадә вә инша јазылардакы үслуб сәһвләринни шәрти ишарәләрлә гејди, јазы тәһлили дәрсләринни ајрылмасы да шакирдләрин үслуб сәһвләри үзәриндә ишләмәсини вә шуурлу оларағ јазылы нитгләринни үслубча зәккинләшдирилмәсини тә'мин едә билмәз.

Шакирдләрин өз јазысындакы үслуб сәһвләри үзәриндә кениш дүшүнмәси вә буларын арадан галдырылмасы јоллары барәдә фикирләшмәси үчүн узун мүддәтли вахт тәләб олунур. Үслуб сәһвләри үзәриндә ишләмәји, орфографик сәһвләр үзәриндә ишләмәклә ејниләшдирмәк олмаз. Һәр һансы чүмләдәки үслуб сәһвини арадан галдырмағ үчүн шакирд даһа чох дүшүнмәли, нечә дејәрләр: јүз өлчүб бир бичмәлидир. Буна көрә дә онларын үслуб сәһвләри үзәриндә ишләдилмәсини синиф дәрси чәрчивәсинә сығышдырмағ лазыми нәтичә верә билмәз. Һағлы оларағ бу чәһәти нәзәрә алан Ермәнистан ССР Маариф Назирлији «...тәсһин едилдикдән сонра дәфтәрләри (3—10 синифләрдә) хүсуси тапшырығларла шакирдләрә гајтармағы»¹ төвсијә етмишдир. Маариф назирлијинин көстәришинә әсасән, сәһвләр әтрафында дүшүнмәји тә'мин етмәк мәгсәди илә мүәллим, өјрәдичи јазы дәфтәрләрини нөвбәти јазыја гәдәр, јохлајычы јазы дәфтәрләрини исә үч күн мүддәтинә шакирдләрә гајтармалы, онла-

¹ А. Амирјан, Мәктәпләрдә ермәни дили тәдрисинин вәзијәти, «Советакан мангаварж» журналы, 1957, № 3, сәһ. 23.

рын евдә сәһвләр үзәриндә мүстәгил ишләмәләрини тәмин етмәлидир.

1959—60-чы дәрә илиндән башлајараг, Ермәнистан ССР Мегри рајонунун Нүвәди кәндиндәки сәккизиллик мәктәбин мүәллими Әһмәдәли Әлијевни бу сәһәдә тәтбиг етдији үсул диггәтәләјигдир.

Әһмәдәли мүәллим јарадычы јазылардакы үслуб сәһвләринин тәсһининдә истифадә етмәк үчүн сәккиз чүр шәрти ишарә мүәјјәнләшдирмишдир. Һәмнин ишарәләр ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) Чүмләдәки фикир анлашылмаздыр вә долашыглығын сәбәбинн мүәллим дә ајдынлашдыра билмирсә, белә сәһв чүмләләрин алтындан бир далғалы хәтт чәкилир вә гаршысында (һашијәдә) суал ишарәси гојулур. Аз мүшәһидә едилсә дә, белә чүмлә сәһвләри ән кобуд сәһвләр сајылмалыдыр.

2) Грамматик чәһәтдән дүзкүн гурулмајан, јәни шакирддин өјрәндији һәр һансы грамматик гәјданын позулмасына јол верилмиш чүмләләрин алтындан далғалы хәтт чәкилир. Әкәр шакирд, бу чүмләдә поздуғу гәјдә барәдә һәлә мәлумат алмамышдырса, белә үслуби-грамматик сәһвләр һөкмән редактә едилмәлидир.

3) Фикир гәјри-дәгиг ифадә едилдикдә вә ја чүмлә икимәналы анлашылдыгда, гырыг хәтләр чәкилир вә гаршысында (һашијәдә) суал ишарәси гојулур.

4) Фикир гәјри-емоционал, јахуд зәиф ифадә едилмишдырса, алтындан гырыг хәтләр чәкилир.

5) Нитгин јығчамлыг принципинә зидд олараг, артыг ишләнмиш сөз вә ја ифадә мөтәризәјә алыныб алтындан хәтт чәкилир.

6) Ишләдилән сөз контекстә ујғун сечилмәмишсә, мөтәризәјә алынмыш бу сөзүн алтындан хәтт чәкилир, гаршысында (сөзүн гаршысында) суал ишарәси гојулур.

7) Бир парча вә ја чүмләдә тәкрат едилмәклә јоручулуг әмәлә кәтирән сөзләр мөтәризәјә алыныб, алтындан хәтт чәкилир вә штрихләнир (нөмрәләнир). Јәни икинчи дөфә ишләнән сөзүн үстүндә 2, үчүнчү дөфә тәкрат олуна сөзүн үстүндә 3 вә 6. к. јазылыр.

8) Јазы тәсһини заманы јалһыз сәһвләри дејил, дүзкүн ишләдилмиш гүввәтли чүмлә вә ифадәләри дә һесаба алмаг лазымдыр ки, шакирдләр сонракы јазыларда да белә ифадәләр сечмәјә мараглы олсунлар. Буна көрә дә гүввәтли

һесаб едилән чүмләнни гаршысында нидә ишарәси гојулур (дәфтәрин һашијәсиндә).

Шакирдләр орфографик сәһвләрин тәсһини үчүн мүәјјәнләшдирилмиш шәрти ишарәләри чоһдан өјрәнмишләр. Әһмәдәли мүәллим үслуб сәһвләринин дә шәрти ишарәләрлә гәјди үсулуна кечмәздән әввәл, бунларын маһијәтини шакирдләрә изаһ етмәк мәгсәди илә хүсуси мәшғәлә тәшкил едир. Һәмнин мәшғәләдә һәр бир ишарәнни һәји билдирдији изаһ едилир. Шакирдләр бу мәшғәләдә мүәјјәнләшдирилмиш ишарәләрин маһијәти илә таныш олмагла бәрабәр, јазыда көзләнилмәли олан үслуб нормалары илә бир даһа практики шәкилдә таныш олулар. Мүәјјән едилмиш шәрти ишарәнни јадда сахланылмасы мүһүм мәсәләдир. Буна көрә дә Әһмәдәли мүәллим мәшғәләдән сонра, бөјүк бир кағыз үзәриндә һазырладығы «Јазыдакы дил-үслуб сәһвләринин гәјд едилмәси үчүн гәбул едилмиш шәрти ишарәләри кәстәрән чәдвәл» и синиф отағындан асыр. Һәмнин чәдвәл алты ханәдән ибарәтдир:

I ханәдә нөмрә, II ханәдә шәрти ишарә, III ханәдә шәрти ишарәнни ады, IV ханәдә ишарәдән истифадә гәјдасы, V ханәдә сәһвин характери, VI ханәдә исә һәмнин сәһвә аид нүмунә кәстәрилер. Мүәллим бу чәдвәли «Сәһвләрин дүзәлдилмәси» дәфтәринә дә көчүртдүрүр. Чүнки илк вахтлар шакирдләр евдә шәрти ишарәнни һәји билдирдијини јаддан чыхара биләр вә мүәллим тәрәфиндән гәјд едилмиш үслуб сәһвини дүзәлтмәкдә чәтинлик чәкәр.

Әһмәдәли мүәллим јазыдакы үслуб сәһвләрини ишарәләрлә гәјд етмәклә бәрабәр, дәфтәрин һашијәсиндән истифадә етмәји дә јаддан чыхармыр. Мәсәлән, шакирдләр алтындан гырыг хәтт чәкилиб, гаршысында суал ишарәси гојулмуш чүмләнни икимәналы олдуғуну анласа да, бәзән бу икимәналылығын әсил маһијәтини өзү үчүн ајдынлашдыра билмир. Белә чүмләләрин гаршысында, һашијәдә јығчам гәјдләр етмәк фәјдалыдыр. Мәсәлән, мүәллим—«Тәшкилат кәтиби Әлини јанына чағырды. О, ахшам идарәдә олмалы иди.» чүмләсинин алтындан гырыг хәтләр чәкиб гаршысында суал ишарәси гојмагла бәрабәр, һашијәдә: «о — јәни ким?» гәјдини јазә биләр. Бу чүр гыса гәјддән сонра чүмләдәки икимәналылығын әсил маһијәти шакирдә ајдын олмаја билмәз. Белә олдугда, шакирдләр јалһыз сәһви арадан галдырмаг үзәриндә фикирләшмәли олачағлар. Һәр һансы үслуб гүсуруну арадан галдырмагда чәтинлик чәкән шакирддин мүәллимә мүрачидәт етмәјә вә ондан фәрди кәстәриш

алмага имканы олмалыдыр. Ферди көстөриш верэркэн жал-ныз бу чүр сөвлөрин арадан галдырылмасы үсуллары барэдэ үмуми характер дашыжан изаһат вермәклә кифајәтләнмәк лазымдыр.

Һәр бир јазы ишинин тәшининдән сонра шакирдләрдин јол вердији үслуб сөвлөринин һесабаты апарылмалыдыр. Бу мәгсәдлә Әһмәдәли мұәллим ашағыдакы чәдвәл формасындан истифдә едир:

Үслуб сөвлөринин һесабат чәдвәли.

«Чәдвәлдәки һәрфләр шакирдләрдин ад вә фамилијаларыны, рәгәмләр исә сөвлөрдин сајыны билдирир)

Мә'насыз чүмләр	Грамматик сөвләр	Икимә'налы јыг	Зриф ифадә	Артыг сөз	Јекнә-сәгтик	Сөзү дүзкүн сечмәмәк
Јазы ишинин тарихи						
М. З.—1 Ә. М.—2	Ә. М.—1 С. Г.—3	И. Г.—2 Г. Г.—1	—	М. З.—1	Ә. М.—2 С. Г.—2	И. Г.—2 М. З.—1
3	4	3	—	1	4	3

Шакирдләрдин үслуб сөвлөринә даир бу чүр һесабатын апарылмасы истәр үмумијјәтлә синфин, истәрсә дә тәк-тәк шакирдләрдин ирәлиләмәсини, һәмчинин һансы саһәдә даһа чох чәтинлик чәкдикләрини күзкү кими әкс етдирир ки, бу да мұәллимдин һансы мәсәләләрә даһа чох фикир вермәли олачағыны мұәјјәнләшдирир.

Јазы ишләри тәшини едилиб, үслуб сөвлөринин һесабаты апарылдыгдан сонра нөвбәти дил вә ја әдәбијјат дәрәләринин бириндә 10—15 дәгигә вахт ајрылыр. Бу вахтын ајрылмасындан әсас мәгсәд, мұәјјән изаһат вә тапшырыгларла дәфтәрләри шакирдләрә гәјтармагдан ибарәтдир. Мұәллим 10—15 дәгигәлик изаһатда, характерик үслуб сөвлөринә даир үмуми мә'лумат вердикдән сонра, сөвләрдин кимә аид олдуғуну да гејд едир. Мұәллим даһа чох типик үслуб сөвлөринин дүзәлдилмәси үчүн нүмүнәләр дә вермәлидир. Бундан сонра дәфтәрләр үч күн мүддәтиндә шакирдләрдин ихтијаринда олмалыдыр. Онлар мұәллимдин шәрти ишарәләри әсасында, үслубча сөһв һесаб едилән чүмләләри бир-бир диггәтлә нәзәрән кечирир вә буларын дүзкүнүнү «Сөһв-

ләрин дүзәлдилмәси» дәфтәринә јазыр. Үч күн сонра һәр ики дәфтәр мұәллимә гәјтарылыр. Мұәллим «Сөһвләрдин дүзәлдилмәси» дәфтәрини инша дәфтәри илә тутушдуруб нәзәрән кечирдикдән сонра имза едир. Шакирдләрдин јазыдакы сөһвләр үзәриндә ишләмәк нәтичәләрини мұзакирә етмәк мәгсәди илә јенә дә ја нөвбәти дәрәләрин бириндә вә ја јазы дәрсинин әввәлиндә 10 дәгигә вахт ајырмаг мәсләһәтдир. Әһмәдәли мұәллим бу он дәгигәдә өз јазысындакы һәр һансы үслуб сөһвини дүзәлдә билмәјән вә ја сөһв дүзәлдән шакирдләрә әләвә изаһатла бәрәбәр, ферди карточкалар верир—онлары бу карточкалар үзәриндә ишләдир. Тутаг ки, шакирд М. З. кечән иншада сөз тәкраны илә әмәлә кәтирдији јоручулуг сөһвинин арадан галдырылмасы јолуну дүзкүн мұәјјән едә билмәмишдир. Мұәллим белә сөһвләрдин арадан галдырылмасы јолларыны изаһ етдикдән сонра, әввәлчәдән һазырладыгы ферди карточкалары мұәјјәнләшдиридији шакирдләрә пајлајыр. Ики һиссәјә бөлүнмүш бу карточканын сол тәрәфиндә бу тип үслуб гүсуру олан бир нечә чүмлә верилир. Шакирдләр һәмнин чүмләләрин дүзкүнүнү карточканын сағ тәрәфиндә јазмалыдырлар. Онлары ишләдији карточкаларә мұәллим бир даһа бахмалыдыр.

1960—61-чи дәрс илинин икинчи јарысында тәчрүбәли мұәллим Ф. Әбдүррәһимовун дәрс дедији Бақы шәһәри 14 нөмрәли мәктәбинин VI синфиндә апардығымыз бир нечә јазы ишинин тәшини вә тәһлилиндә Әһмәдәли мұәллимдин иш үсулундан истифадә етдикдә, бир даһа ајдын олду ки, јазы ишләринә бу чүр јанашдыгда, олдуғча көзәл нәтичәләр әлдә етмәк олур. Демәк олар ки, бу үсулун тәтбиг едилдији аз мүддәт әрзиндә шакирдләрдин јазылы нитгиндәки мә'насыз вә икимә'налы чүмләләр, јекнәсәг ифадә вә артыг сөзләр тамамилә азалыр.

Бир нечә ајдан сонра «Үслуб сөвлөринин һесабат дәфтәрини нәзәрән кечирдикдә, һәмнин үсулун үстүнлүјүнү практик шәкилдә мұшаһидә етмәк мүмкүн олур.

Јазыдакы үслуб сөвлөринин гијмәт нормасына тә'сир дәрәчәсини мұәјјәнләшдирмәк үзәриндә дә дајанмагы лазым билirik. Мәктәбләримиздәки мөвчуд методик көстәришә әсасән, ичәрисиндә үч-дөрд үслуб сөһвини јол верилмиш јазыја кафи гијмәт вермәк олмаз. Мәктәб тәчрүбәсиндән ајдын олур ки, ән нүмүнәви һесаб едилән шакирд иншалары да үч-дөрд үслуб сөһвиндән азад ола билмир. Демәли, диггәтлә тәшини едилдикдә, шакирд иншаларына мұвәффәг гијмәт вермәк гејри-мүмкүндүр. Мұәллимләримиз бу чүр гејри-дәгиг

методики кестәришдән јаха гуртармаг үчүн шакирдләрин ја-зысындакы бүтүн үслүб сәһвләрини дежил, јалныз даһа ко-буд нитг сәһвләрини тәсһнн етмәклә кифәјәтләһнрләр.

Бүтүн бунлары демәклә мөгсәд, һеч дә үслүб сәһвләри-нин сајыны артырмағы тәклиф етмәкдән ибарәт дежилдир. Үслүб сәһвләри мөфһуму алтында баша дүшдүјүмүз сәһв-ләри әввәлчә ики група бөлмәк ләзымдыр: 1) һәгһти вә ја сырф үслүб сәһвләри: 2) Мә'насыз чүмләләр вә өјрәһилмиш грамматик гајдаларын позулмасындан ирәли кәлән сәһвләр.

Икинчи груп сәһвләрин үслүб сәһвләри адландырылма-сы шәрти характерә маликдир. Әслиндә, белә сәһвләр үслүб сәһви дежил, грамматик сәһвләр, јахуд нитг сәһвләри адлан-дырылмалыдыр. Фикримизчә, сәһвләрин сајы мәсәләсһни јалныз бу чүр кобуд грамматик сәһвләрә тәтбиг етмәк мүм-күндүр. Сај мәсәләсһнин биринчи груп—јәһни сырф үслүб сәһвләринә тәтбиги јерсиз вә әһәмийјәтсиздир. Чүнки белә сәһвә јол верилмиш чүмләләрдә фикир сәһв дежил, јалныз зәиф вә ја һисбәтәһ гејри-дәгһг, гејри-әһәһкдар ифадә едил-миш олур. Мәнчә, бу тип үслүб сәһвләринин иһша јазыла-рын гһјмәтинә тә'сһри мәсәләсһни бу вә ја дикәр шәртләрлә мүәллимләрин иһтијарына бурахмаг даһа дүзкүн олар-ды.

Фикримизчә, һәһнки јазыдакы үч-дөрд үслүб, һәтта үч-дөрд грамматик сәһви олан шакирдләрә дә гејри-кафи вер-мәк дүзкүн дежилдир. Билдијимиз кими, чүмләдә сөзләрин сырасы, сөз бирләшмәләри, мәнтиги вурғу, мүрәккәб чүм-лә вә б. к. бәһсләр аһчаг VII—VIII сһнифләрдә систематик шәкилдә кечилир. Буна кәрә дә шакирдләрин һәлә өјрәнмә-дији грамматик гајдаларын позулмасы илә әләгәдар олан чүмлә сәһвләри дә, јазы иһһинин гһјмәтинә мәнз сырф үслүб сәһвләри дәрәчәсһндә тә'сһр етмәлидир.

Әһиз ШИРИНОВ,
Учар рајонунун мәркәзһндәки
3 нөмрәли сәккһзиллик мәктәбин
мүәллими.

ХИТАБ БӘ'СИНИН ТӘДРИСИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН ФӘАЛЛЫҒЫНЫ ИҢКИШАФ ЕТДИРМӘК ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Азәрбајчан ССР мүәллимләринин IV гурултајынын гә-бул етдији мұрачһәтдә дежилир ки, ана дили бүтүн елм сәһә-ләриндә мөһкәм билик әлдә етмәк үчүн әсәсдыр. Шакирд-ләрин үмуми савады артырылмаза, онлар ана дилинә јах-шы јијәләнмәзсә—бүтүн башга фәнләри мұвәфғәгһјјәтлә өј-рәнә билмәзләр.

Мәнз бу да ана дили мүәллимләриндән Азәрбајчан дили тәдрисинин кејфијјәтини јахшылашдырмағы тәләб едир. Дил дәрсләринин тәдриси кејфијјәтини јахшылашдырмаг иһһндә шакирдләрин фәаллыг вә мұстәгһиллијини артырмағын бө-јүк әһәмийјәти вардыр.

Мүәллим иһһндә шакирдләрин фәаллығыны тә'һин ет-дикдә онлар кечилән гајдалар һагғында мұстәгһил фикирлә-шир, мұһакимә јүрүдүр, мұгајисәјә әл атыр, мұстәгһил нәти-чәләрә кәлирләр ки, бунлар да кечилмиш материалын шүур-лу мәнһисәнһлмәсһнә мұсбәт тә'сһр едир.

V—VIII сһнифләр үчүн һазырланмыш Азәрбајчан дили вә әдәби гһраәт програмынын изаһат вәрәгәсһндә дежилдији кими, Азәрбајчан дили дәрсләринин гаршысында гојулан вә-зифәләри ләзыми сәвијјәдә јеринә јетирмәк үчүн мүәллим елә үсуллардан истифадә етмәлидир ки, материалын мәнһисәнһлмәси просесһндә шакирдләрин фәаллыгы тә'һин едил-миш олсун.

Шакирдләрин мұстәгһиллик вә фәаллығыны артырмаг үчүн Азәрбајчан дили дәрсләриндә бөјүк имканлар вардыр. Буна кәрә дә мән Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдлә-рин фәаллығыны артырмага хүсуси фикир верирәм.

Мә'лум олдуғу кими, грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрин тәдрисинә програмда 12 саат вахт верилир. Мән бу вахтын дөрд саатыны хитабларын тәд-риси үчүн ајырырам.

Өз иш төчрүбөмдөн јегин етмишәм ки, дил дәрсләриндә јени материалы изаһ едәркән, шакирдләрин ашағы синифләрдә алдыглары биликләри јада салмаг онларда мүстәгиллик вә фәаллығы артырыр. Буна көрә дә VII синифдә грамматик чәһәтдән чүмлө үзвләри илә бағлы олмајан сөзләр һаггында мәлүмат вермәздән әввәл, шакирдләрин ашағы синифләрдә алдыглары биликләри јада салмаларына чалышырам. Бунун үчүн мүсаһибә апарыр, јени дәрси ашағы синифләрдә алынмыш биликләрлә әлагәли шәкилдә изаһ едирәм. Мүсаһибә заманы ашағыдакылара һаил олмаға чалышырам:

1. Шакирдләрин алдыглары биликләри тәқрарла мөһкөмләндирмәк.
2. Онларын дәрсдә фәаллығыны артырмаг.
3. Јени кечилчәк грамматик материалын изаһына онларда мараг ојатмаг.

Хитабларын тәдрисинә сәрф етдијим биринчи дәрсдә изаһ едирәм ки, чүмләнни үзвләри (баш вә икинчи дәрәчәли үзвләр) бир-бири илә бағлы олулар вә мүәјјән суала чаваб верирләр. Лакин дилимиздә елә сөзләр дә вардыр ки, бу дедикләримизи онлара аид етмәк олмур. Һәмни сөзләр (хитаблар, ара сөзләр, ара чүмлөләр, нидалар, бәли, јох, хејр сөзләри) чүмлө үзвү ола билмирләр. Белә сөзләр мүрачиәт, мүәјјән бир һөкм вә ја һадисәјә мүнасибәт, һисс-һәјәчан вә с. билдирир. Хитаблар һаггында шакирдләрә мәлүмат вердикдән сонра шакирдләрин диггәтини јазы тахтасында јазылмыш ашағыдакы чүмлөјә чәлб едирәм:

Мәс.: Нурәддин, атымызы апар, һәм чајда сула һәм дә бир аз көз. Бу чүмлөдәки хитабы көстәрмәји онлара тәклиф едирәм. Шакирдләр чүмлөдәки хитабы тапыр вә Нурәддин сөзүнүн нә үчүн хитаб олдуғуну да изаһ едирләр. Бундан сонра тәркибиндә хитаб олан бир нечә чүмлө дүзәлтмәји шакирдләрә тапшырырам. Шакирдләр фикирләшмәли вә мүстәгил чүмлөләр дүзәлтмәли олулар. Онлар јени кечилмиш мөвзу әтрафинда дүшүнүр, мүстәгил мүһакимә јүрүтмәјә, мисаллар тапмаға чалышырлар ки, бу да онларда мүстәгиллик вә фәаллығы артырыр, онлары кечилмиш грамматик материалы шүрлу сурәтдә мәнимсәмәјә јөнәлдир.

Хитабларын тәдрисинә сәрф етдијим биринчи дәрси шифаһи чалышма илә јекунлашдырырам. Чүнки төчрүбөдән јегин етмишәм ки, Азәрбајҗан дилиндән кечилмиш бүтүн мөвзулар аид мүнәзәм олараг суал-чаваб апармаг јекнәсәгли-

јә сәбәб олур. Шифаһи чалышма заманы да шакирдләрин фәаллығыны тәмин етмәјә чалышырам.

Хитабларын чүмлөдә ишләнмә јерини кечәркән шакирдләрә изаһ едирәм ки, хитаблар чүмләнни ортасында вә сонунда да кәлә билир. Хитаблар чүмләнни әввәлиндә, ортасында вә сонунда ишләдилир. Бу кими гыса мәлүматдан сонра ашағыдакы чүмлөләри јазы тахтасында јазыр вә шакирдләрин диггәтини бураја чәлб едирәм:

1. Мән китаб охумағы сеvirәм. Гүдрәт, чох сеvirәм.
2. Јаваш, сәс салмајың, јолдашлар.

Һәмни чүмлөләрдәки хитаблары көстәрмәји шакирдләрә тәклиф едирәм. Шакирдләр биринчи чүмлөдә Гүдрәт, икинчи чүмлөдә исә јолдашлар сөзләринин хитаб олдуғуну сөјләјирләр. Шакирдләрдә хитабларын чүмлөдә ишләнмә јери һаггында ајдын тәсәввүр јараныр. Дәрсин изаһы заманы хитабын чүмлөдә ишләнмә јери һаггында кеннш мәлүмат верирәм.

Мәлүмдур ки, һәр мөвзунун тәдриси илә әлагәдар олараг јазы ишләринин апарылмасынын бөјүк әһәмијјәти вардыр. Грамматика дәрсләриндә апарылан јазы ишләринин әһәмијјәти һәр шејдән әввәл ондадыр ки, һәм шакирдләрин кечилмиш мөвзуја аид олдуғлары билик тәқрарла мөһкөмләндирилир, һәм дә онлар өјрәндикләри билији јазылы нитгә тәтбиғ етмәк бачарығына јијәләнирләр. Бу исә шакирдләрдә фәаллыг вә мүстәгиллији артырыр. Буна көрә дә мән, хитабларын тәдрисиндә шифаһи чалышмаларла бәрәбәр, јазылы чалышмалардан да истифадә едирәм. Шакирдләрә ашағыдакы сөзләри чүмлөләрдә хитаб кими ишләрәтмәји тапшырырам.

Мәс.: Достлар, дәстә рәһбәри, пионер, вәтәндаш вә с. Шакирдләр һәмни сөзләри чүмлөдә хитаб јериндә ишләјирләр. Нөвбәти дәрсдә тапшырығын ичрасыны јохлајыр вә сәһвләри дүзәлдирәм.

Хитабларын тәдрисинә сәрф етдијим сон дәрсдә хитабларда ишләдилән дургу ишарәләри һаггында мәлүмат верирәм. Бурада дургу ишарәләринин јазылы нитгимиздәки әһәмијјәти үзәриндә дајанырам.

Әсас мәгсәдим чүмләнни әввәлиндә ишләдилән хитаблардан сонра веркүл, нида ишарәсинин ишләдилмәсини, чүмләнни ортасында кәлән хитабларын һәр ики тәрәфдән веркүллә ајрылмасыны вә чүмләнни сонунда кәлән хитабдан сонра негтә, нида вә суал ишарәләринин ишләдилмәсини шакирдләрә мәнимсәтмәкдән ибарәт олур.

Мәлүмдүр ки, шакирдләрин мүстәгиллијини артырмаг ишиндә дәрсликлә ишләмәји бачармаг бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Мәһз бунун үчүн шакирдләрин дәрслик үзәриндә ишләмәләринә хусуси фикир верирәм. Грамматика дәрсләриндә хитаб үзәриндә ишләмәјин мүһүм бир нөвү тапшырыг үзрә апарылан ишдир.

Хитабларда дурғу ишарәләринин ишләдилмәсини изаһ етдикдән сонра ашағыдакы тапшырығын ичрасыны шакирдләрә тапшырырам.

Тапшырыг № 126 (Дәрслик, сәһ. 98).

Ашағыдакы чүмләләри охујун, хитаблары тапын, бура-хылмыш дурғу ишарәләрини кестәрин.

Шакирдләр тапшырыг әтрафында фикирләширләр. Тапшырыгдакы чүмләләри шакирдләрә охутдуруп, орада ишләдилән дурғу ишарәләри һаггында сорғу тәшкил едирәм. Грамматика дәрсләринин изаһы заманы әдәби гираәт китабындан мисаллар сечирәм.

Камал ГӘҲРӘМАНОВ.

БӨЈҮК ИНГИЛАБЧЫ-ДЕМОКРАТ, ФИЛОСОФ, ЈАЗЫЧЫ

(А. И. Кертсенин анадан олмасынын 150 иллији
мүнәсибәти илә)

XIX әсрин орталарында рус ичтимаи фикринин инкишафында көркәмли рол ојнамыш Александр Иванович Кертсен зәнкин вә мә'налы бир јарадычылыг јолу кечмишдир. А. И. Кертсен бөјүк рус ингилабчы-демократы, материалист философ, һәм дә исте'дадлы бир публицист јазычы иди. В. И. Ленин Кертсенин јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирәрәк јазырды: «О, XIX әсрин 40-чы илләриндәки тәһкимчилик Русијасында јүксәләрәк өз зәманәсинин ән јүксәк мүтәфәккири сәвијјәсинә галха билмишди».

А. И. Кертсен 1812-чи ил апрел ајынын 6-да Москвада за-дәкан аиләсиндә анадан олмушдур. Һәлә ушаг јашларындан атасынын китабханасындакы китаблары бөјүк бир ачкөзлүклә охујан Кертсенә тәһкимчи кәндилләрин ағыр вәзијјәти дәрин тә'сир бурахыр. Хүсусән, А. С. Пушкин вә Рылејевин азадлыг идејалары тәрәннүм едән ше'рләри, декабрист һәрәкаты онун сијаси шүүрунун ојанмасына сәбәб олур. Сонралар Кертсен өзүнүн «Олмушлар вә дүшүнчәләр» әсәриндә јазыр ки, декабристләр һәрәкаты «Пестел вә онун јолдашларынын е'дам олунмасы мәним гәлбими ушаг јухусундан һәмишәлик ојатды». Кертсенин Н. И. Огарјовла достлуғунун онун һәјатында бөјүк ролу олмушдур. 1827-чи илдә Москвада Воровјов дағында Кертсенлә Огарјов тәнтәнәли сурәтдә анд ичирләр. Онлар анд ичирләр ки, бүтүн һәјатлары боју халғын сәадәти уғрунда мүтләғијјәт гурулушуна, тәһкимчилијә гаршы мүбаризә апарачағлар. Бу белә дә олур. Онлар һәјатларынын сонуна гәдәр бу андларына садиг галырлар.

1829-чу илдә Кертсен Москва университетинин физика-ријазијјат факултәсинә дахил олур. Университетдәки тәһсил ил-

лэри Кертсенин мәнэви инкишафында бөжүк рол ойнаыр. Бурада онун этрафына ингилаби руһлу кәнчләр топлашыр. Кертсенин вә онун јолдашларыны вәтәнин, халгын талеји нараһат едирди. Онлар ејни заманда Гәрбин утопик социалистләринин әсәрләрини тәнғиди сурәтдә өјрәнирдиләр. Кертсен тәбиинјат вә фәлсәфи емләринин өјрәнилмәсинә хүсуси сәј көстәрди. Университетдәки тәһсил мүддәтиндә о, бир сыра фәлсәфи әсәрләр јазыр ки, буиларын ичәрисиндә «Инсанын тәбиәтдәки јери» (1832), «Коперникин күнәш системинин аналитик тәһлили» (1833) хүсусилә диггәти чәлб едир. Бу илләр Кертсенин ингилаби вә атеист көрүшләри формалашыр, даһа да мөһкәмләнир. Кертсенин башчылыг етдији тәләбә дәрнәјинин фәалијјәти чар һөкүмәтинин диггәтини чәлб етди.

1833-чү илдә Кертсен Москва университетини күмүш медал вә емләр намызәди дәрәчәси илә битирди. Бир илдән сонра исә чар һөкүмәти Кертсени вә дәрнәјин бир сыра азад фикирли үзвләрини һәбс етди. 9 ај узанан истинтагдан сонра Кертсен «чәмијјәт үчүн тәһлүкәли һесаб едиләрәк» сүркүнә көндәрилди.

5 илә јахын давам едән бу сүркүн мүддәтиндә Кертсен һәјәти вә инсанлары даһа јахындан өјрәнир. Вјаткада губернатор дөфтәрханасында каркүзар вәзифәсиндә чалышан Кертсен јазырды ки, дөфтәрханада күнләр һәбсханадан даһа ағыр, даһа чансыхычы кечир. Лакин Кертсен бурада да елми вә әдәби јарадычылығыны давам етдирир. 1840-чы илин әввәлиндә Кертсенә сүркүндән гајытмаға ичәзә верилир. О, әввәлләр Москвада, сонра да Петербургда јашајыр. Бу илләр Бедински илә Кертсен арасында мөһкәм достлуг јараныр. 1841-чи илдә Кертсенин чар полис идарәсинин чинајәтләриндән бәһс едән бир мәктубу әлә кечир вә о, јенидән сүркүн едилир. Лакин бу дөфә сүркүн мүддәти узун сүрмүр. 1842-чи илдә Москваја гајыдан Кертсен 1847-чи илә гәдәр бурада јашајыр, бир сыра елми-фәлсәфи әсәрләр јазыр. Бу илләрдә о өз мәшһур «Елмдә дилентантизм» (1842—1843), «Тәбиәти өјрәнмәк һаггында мәктублар» (1845—1846) адлы фәлсәфи әсәрләрини јазыр ки, буилар да XIX әср рус материалист фәлсәфәсинин инкишафында әһәмијјәтли јер тутур.

Кертсен 1840—1841-чи илләрдә чап етдириди «Бир кәнчин гејдләри» адлы әсәриндә Малинова шәһәриндәки әталәт вә керилији сатира атәшинә тутур. Јазычынын мәшһур «Кимдир мүгәссир» романы, «Оғру сағсаған» вә «Доктор Группов» повестләри тәһкимчилик үсул-идарәсинә гаршы чеврилмишдир.

«Кимдир мүгәссир» романында јазычы XIX әсрин ортала-рында рус ичтимаи һәјәтинын типик хүсусијјәтләрини көстәрмишдир. Романда үч нәслин, үч ичтимаи тәбәгәнин нүмајәндәләринин сурәтләрини вермишдир. Биринчи нәсил тәһкимчилик гурулушунун гаты мұдафиәчиләридир ки, әсәрдә онларын нүмајәндәси истефаја чыхмыш, кенерал-мајор Негровдур. Јазычы Негровун характерини мүхтәлиф вәзијјәтләрдә, мүхтәлиф һадисәләрлә мүнәсибәтләрдә көстәрир. Негров инсани сифәтләрдән мәһрум, гәддар тәбиәтли, кәнчлик илләрини әхлагсызлыгга кечирмиш, мәнэви чәһәтдән мискин бир адамдыр. О, һәмишә инсан шәхсијјәтини зүлм вә тәзјиг алтында сахламаға чалышыр. Тәсадуфи дејил ки, Негровун белә тәсвир едилмәси чар жандарм идарәсини гәзәбләндирмишдир. Жандарм акенти өз даносунда јазмышдыр ки, Негров «...Лап бир һејван, чаңил вә әхлагсыз кими тәсвир едилмишдир... Дворјанлар әчлаф вә һејван кими тәсвир олунмушдур; бир һәким оғлу олан мүәллим вә тәһкимчи гадындан олмуш гыз исә ән јахшы инсан нүмунәси кими көстәрилмишдир».

Романда икинчи нәслин нүмајәндәси исә Белтовдур. Белтов өз көрүшләри етибары илә тәһкимчилик үсул-идарәсинә зиддир. Лакин о, халг илә дә јахынлаша билмир. Белтов либерал задәкан зијалысыдыр. Белтов савадлы, ағыллы бир кәнчдир. Лакин онун һеч кимә хејри дәјмир. Белтовун атасы задәкан олса да, анасы садә бир кәндли гадындыр. Әсәрдә онун бүтүн рәғбәтинин јохсул кәндлиләр тәрәфиндә олдуғу һисс едилир.

Әсәрин мүсбәт гадын гәһрәманы олан Лјуба илә Белтову характерләринин бир сыра хүсусијјәтләри бирләшдирир. Лјубанын да атасы мүлкәдар олдуғу һалда, анасы кәндли гадындыр. Белтов кими Лјуба да һәссас вә инсанпәрвәр бир гәлбә маликдир. Тәсадуфи дејил ки, Лјубаны мүлкәдар маликанәсинин дәбдәбәси дејил, кәндлиләрин садә вә јохсул даһмалары өзүнә чәлб едир. Романда Лјуба гүввәтли тәбиәтә малик, чәсарәтли бир гыз кими тәсвир едилмишдир. Мәһз буна көрә дә М. Горки јазырды: «Лјуба рус әдәбијјатында мүстәгил һәрәкәт едән илк гүввәтли гадын сурәтидир».

Романда үчүнчү нәслин—разночинләр нәслинин нүмајәндәси кими Дмитри Крутсиферски тәсвир едилмишдир. Мүәллим Крутсиферски һәмишә еһтијач ичәрисиндә јашамышдыр. Орта вә али мәктәбдә охујаркән, бәзән јемәјә дојунчан чорәк тапмамыш, лакин тәһсилени јарымчыг гојмамышдыр. О, тәмиз гәлбли, тәмиз әхлаглы бир кәнчдир. Кертсен өз гәһрәманынын јетишдији ичтимаи мүһити әтрафлы тәсвир едир. Еһти-

яч Крутсиферскинин характеринин формалашмасында да өз тә'сирини көстәрмишдир. Бир тәрәфдән о, чалышганлыга, зәһмәт севмәжә алышмыш, өзүндә нәчиб сифәтләр тәрбијә едиб јетишдирмишдир. Дикәр тәрәфдән исә еһтијач онда горхаглыг һисси јаратмышдыр. Бир сыра мәсәләләрдә о, зәифлик көстәрир. Анчаг Крутсиферски өз мұлајим тәбиәти илә тәвазәкарлыг вә нәзакәти илә һамынын рәғбәтини газаныр. Мәһз буна көрә дә Лјуба она әрә кедир. Әсәрин әввәлләриндән белә көрүнүр ки, Лјуба илә Дмитринин мәнәббәти гаршылыгыдыр, лакин бир мүддәт кечдикдән сонра бу аиләнин өзүнә мөхсус фачиәси мејдана чыхыр. Крутсиферскинин гурдугу аилә дар, шәхси сәадәт чәрчивәси илә мәнһудлашыр. Бу аилә ичтимаи идеалдан мәнһрумдур. Буна көрә дә Лјуба бу вәзијәтлә барыша билмир. Бәс, кимдир мүгәссир?! Ичтимаи мүнит! Тәһкимчилик гурулушунун һөкм сүрдүјү бир шәраитдә әсил аилә сәадәти дә мүмкүн дејилдир.

Кертсенин «Оғру сағсаған» повестиндә исә артистин, сәнәткарын тәһкимчилик гурулушундакы ағыр тәлејиндән данышылыр. Доғрудур, бурада көһнә патриархал адәт ән'әнәләри мұдафиә едән мұһафизәкар славјанофилләр јазычынын әсас тәнгид һәдәфидир. Лакин әсәрдә тәһкимчи кәндли аиләсиндә доғулуш Анетанын фачиәси охучуја дәриндән тә'сир едир. Анета халг ичәрсиндән чыхмыш надир истә'дада малик олан бир артисткадыр. О, фачиә әсәрләриндә гәһрәман ролларыны бөјүк бир сәнәткарлыгга ифа едир. Анета аз бир мүддәтдә үрәји истәдији әсәрләрдә ојнајыр, онун јолдашлары да өзү кими јохсул артистләрдир. Анета бу сәјјар артистләр дәстәсинин фәхри һесаб едилир. О, һәм тамашачыларын, һәм дә өз јолдашларынын севимлисидир. Тамашачылар да, труппада иштирак едәнләр дә она дәрин бир рәғбәт бәсләјирләр. Бу мәнәббәти онун бөјүк мәнәрәтлә ојнадыгы роллар јаратмышдыр. Лакин Анетанын бу хош күнләри о гәдәр дә чох давам етмир. Сәјјар актјор труппасынын рәһмдил башчысы өләндән сонра бир нечә артистлә бәрәбәр, Анетаны да башга бир сәһибкара—кијаз Скалинскијә сатырлар, ахы Анета вә онун јолдашлары тәһкимчи кәндли аиләсиндән чыхмышлар. Онларын ихтијарлары ағаларынын әлләриндә иди. Анетанын әсил фачиәси дә кијазын јанында башланыр. Өзүнә күвәнән тәкәб-бүрлү кијаз Скалински онун гәлб дүнјасы илә, истә'дады илә һесаблашмаг истәмир. О, Анетаны сәнәткар бир артисткадан чох өз арзуларыны ифадә едән бир мүгәвваја чевирмәк истәјир. Кијазын маликанәсиндә јашамаг Анета үчүн һәбсханадан ағырдыр. Скалински она маликанәдән чыхмагы гадаған едир. Бу истә'дадлы артистка өзү севдији, характеринә ујғун олан

роллари дејил, кијазын арзуладыгы мелодраматик әсәрләрдәки роллары ојнамалы олур. Кијаз Анетаја дејир ки, сәни өз маликанәмдәки тәһкимчи гызлардан бири һесаб едирәм. Кијаз тез-тез Анети гысғаныр.

Кертсен бу сүрәт васитәсилә тәһкимчилик гурулушунда сәнәткар гадынын фачиәсинин тәсвирини верир.

Кертсенин «Доктор Крупов» повести дә тәһкимчи мүлкәдар гурулушуна гаршы кәскин сатирик бир памфлетдир.

Јазычы Доктор Круповун ушагылыг илләрини тәсвир едир. Сенка Лјовка адлы јохсул бир ушагла јолдашлыг едир. Лјовка аиләнин 8-чи ушагыдыр. Онун ата-анасы һәмишә еһтијач ичәрсиндә јашајыр. Онун әсәбләри позулур. Сенка мәктәбә кедир. Јахшы охујур, анчаг јолдашы Лјовканын охумага һеч бир имканы јохдур. Лјовка ағыр әсәб хәстәлијинә тутулур, достунун бу вәзијәти Сенкаја тә'сир едир. Нечә олурса охујуб һәким олмаг вә достуну мұаличә едиб, хәстәлијин пәнчәсиндән хилас етмәји гәрәра алыр. Нәһәјәт, Сенка охујуб адлысанлы бир һәким олур. Лакин инди онун гаршысында әввәлләр тәсәввүр етмәдији јени бир аләм ачылмышдыр. Јалныз онун ушагылыг јолдашы Лјовка дејил, минләрчә адамлар бу ағыр хәстәлијә дүчар олмушлар. Бәс, бунун сәбәби нәдир? Сәбәби истисмар, еһтијач вә јохсуллуг! Крупов 30 ил губернија шәһәриндә һәкимлик едир. О, халгын һәјатыны јахындан мұшаһидә едир. Әјаләт шәһәриндәки бүтүн не'мәтләр санки варлылар үчүн јарадылмышдыр. Кертсен әсәриндә јазыр ки, «Елә бил бу шәһәр јалныз ағалар үчүн, онларын зөвг алмасы үчүн јаранмышдыр».

«Кимдир мүгәссир» романы, «Оғру сағсаған» вә «Доктор Крупов» повестләри Кертсен јарадычылығынын ән мүйүм дөврүнү тәшкил едир. Бу әсәрләр Кертсенин артыг истә'дадлы бир сәнәткар кими јетишијини көстәрирди. Һәлә о заман Кертсенин әсәрләри хүсусән кәнчлик тәрәфиндән севилә-севилә охунурду. Онун јарадычылығы әдәби тәнгидин дә нәзәрини чәлб етмәжә билмәзди. Мүртәчә тәнгидчиләр тез-тез јазычыја һүчүм едиб, онун әсәрләринин бәдии дәјәрини ашағы салмага чалышырдылар, лакин Белински Кертсен јарадычылығыны јүксәк гижмәтләндирирди. В. Г. Белински «1847-чи ил рус әдәбијатына бир нәзәр» адлы мөғаләсиндә Кертсен јарадычылығынын, онун реализминин хүсусијәтләриндән бәһс едәрәк, јазырды ки, Кертсенин «Әсәрләриндә фикир һәмишә ирәлијә апарыр. О, нә јаздығыны вә нәдән өтрү јаздығыны әввәлчәдән адын билир. О, һәјат сәнәләрини һејрәтедичи бир дүзкүнүклә тәсвир едир...».

1847-чи илин январында Кертсен чар һөкүмәтинин тә'гилләриндән јаха гуртармаг үчүн аиләси илә бирликдә харичә кедир. Харичдән јаздыгы бир сыра мөгаләләрдә Кертсен буржуа гурулушуну ифша едир. 1848-чи илин ијун күнләриндә Франсанын пайтахты Парисдә ингилаби фәһлә һәрәкаты аловландыгы заман Кертсен дә бурада иди. О, фәһлә баррикадаларынын нечә јарадылмасынын шаһиди олу. 1848-чи ил Франсадакы ингилаби һәрәкат Кертсени руһландырыр, ләкин аз кечмир ки, ингилаб ганлар ичәрисиндә боғулур, ағыр ир-тича дөврү башлајыр. Мүртәчә Франса һөкүмәти Франсада олан ингилабчы мүнәчирләри дә тә'гил етмәјә башлајыр. Ингилаб мәғлуб олдугдан сонра Кертсендә бир руһ дүшкүнлүјү эмәлә кәлир. В. И. Ленин көстәрир ки, «Кертсенин мә'нәви фәчиәси, дүнја тарихиндә, буржуа демократијасы ингилабчылығынын артыг өлмәкдә олдуғу (Авропада), социалист пролетариатын ингилабчылығынын исә һәлә јетишмәдији бир дөврүн мәһсулу вә ин'икасы иди». Ләкин Кертсен мә'нәви бөһран заманы белә, Русијанын бөјүк кәләчәјинә инамыны итирмирди. 1849-чу илин ијун ајында Кертсен Ченеврәјә көчүр вә беләликлә, өзүнү франсыз жандармынын тә'гилбидән гуртарыр. Кертсен 1850—1851-чи илләрдә бир сыра әсәрләр јазыр ки, бунларын ичәрисиндә «Русијада ингилаби идејаларын инкишафы» даһа артыг диггәти чәлб едир.

1852-чи илин августунда Кертсен Лондона көчүр, Лондонда Кертсен мәшһур алман шаири Генрих Гейне илә таныш олу. Сонралар бу танышлыг јахын достлуға чеврилир. Лондонда икән Кертсен ән бөјүк әсәрләриндән бири олан «Олмушлар вә дүшүнчәләр» адлы мемуарын илк фәсилләрини јазыр, ләкин бу әсәри садәчә мемуар адландырмаг олмаз. «Олмушлар вә дүшүнчәләр» кениш, бәдни автобиографик бир әсәрдир. «Олмушлар вә дүшүнчәләр» әсәри Кертсенин мүбаризә силаһларындан бири олду.

1853-чү илин мајында Кертсен Лондонда азад рус мәтбуаты јаратды. Кертсен сөз азадлығына бөјүк әһәмијјәт верирди. Бу мәтбәәдә бир сыра әсәрләр чап етмәјә башлады.

1855-чи илдә Кертсен «Полјарнаја звезда» журналынын нәшринә башлады. Журналын чилдиндә чар һөкүмәти тәрәфиндән е'дам едилмиш 5 декабристин профили чәкилмишди. Журналда Кертсенин әсәрләри, Белинскинин «Гогола мәктуб» адлы мәшһур мөгаләси, Пушкин вә Рылејевин ше'рләри дәрч едиллирди. Ләкин журнал илдә бир дәфә чыхырды. Кертсенин көстәрдији кими, Русијада һадисәләр чох сүр'әтлә инкишаф едилди.

Рус ичтимаијјәтинин кетдикчә артан мә'нәви тәләбини тә'мин етмәк үчүн Кертсен 1857-чи илин ијун ајынын 1-дән башлајараг «Колокол» гәзетини нәшр етди. «Колокол» гәзети 1857—1861-чи илләрдә әсасән чар мүтләгијјәти вә тәһкимчилик гурулушу әлејһинә мөгаләләр чап едилди. Кертсен вә Огарјов кәндлиләрин тәһкимчиликдән азад олунмасыны ән зәрури мәсәлә һесаб едилдиләр. Кертсен мүтләгијјәт үсулидарәсини халг һакимијјәти илә әвәз етмәји ирәли сүрүрдү, ләкин бу дөврдә Кертсен мүәјјән гәдәр либераллығы јол вермиш, һәтта кәндлиләри азад етмәк үчүн чара да мүрачидәт етмишди.

1861—1863-чү илләрдә гәзетдә тәһкимчилик дөврүндән сонракы Русијада кәндли илә мүлкәдар арасында даһа да кәскинләшән зиддијјәтләр өз ифадәсини тапмышдыр. Гәзет Русијадан алдыгы чохлу мөгаләләри дәрч едилди.

1864—1867-чи илләрдә исә гәзетдә либерализмә гаршы мүбаризә әһәмијјәтлин јер тутмағла бәрәбәр, ингилаби-демократик идејалар да кениш тәблиғ едиллирди.

Истәр «Полјарнаја звезда» журналы, истәрсә дә «Колокол» гәзети кизли јолларла Русијага кәтирилир вә јайылырды. Һәтта ону Узаг Сибирдә сүркүндә олан декабристләр дә охујурду. Беләликлә, Кертсенин јаратдыгы азад мәтбуатын бөјүк әһәмијјәти олмушдур. В. И. Ленин өзүнүн «Кертсенин хәтирәси» адлы мөгаләсиндә бу азад мәтбуаты јүксәк гијмәтләндирәрәк јазыр: «Кертсен харичдә азад рус мәтбуаты јаратмышды, —бу онун чох бөјүк хидмәтидир. «Полјарнаја звезда» декабристләрин ән'әнәсини јүксәкләрә гәлдирди. «Колокол» (1857—1867) кәндлиләрин азад едилмәсини гызғын мүдафиә етди».

Кертсен һәртәрәfli бир шәхсијјәт олмушду. Онун педагожи көрүшләри дә марағлыдыр. Кертсенин педагожи көрүшләри ингилаби көрүшләри илә мөһкәм телләрлә бағлыдыр. О, хусусән «Колокол» гәзетинин сәһифәләриндә вә өз әсәрләриндә педагожијә аид бир сыра гијмәтли фикирләр сөйләмишдир. Кертсен гәзетин сәһифәләриндә чар Русијасындакы тәһсил системини кәскин тәнгид едилди. Кертсен тәһсилдин бир овуч јухары тәбәгәјә дејил, бүтүн халга мәхсус олмасынын зәрурилијини көстәрилди. О, мөгаләләриндә тәһкимчилик тәрбијәсинин әлејһинә чыхараг јазырды ки, әсил рус характеринин ән јахшы хусусијјәтләри јохсуларда, зәһмәткеш кәндлиләрдә өз ифадәсини тапмышдыр. Рус ушағлары тәрбијәни онлардан көтүрмәлидир. Чүнки онлар намуслу зәһмәти һәр шејдән үстүн

тутурлар. Эсил вәтәһпәрвәрлији, мүтләгијјәт вә тәһкимчилијә гаршы мүбаризәни дә кәндлиләрдән өјрәнмәк лазымдыр.

Кертсен көстәрирди ки, зәһмәткешләрин ушағлары јахшы зәкаја, һафизәјә малик олулар. Лакин тәәсүф ки, онларын охумасы үчүн чар Русиясында һеч бир имкан јохдур.

Кертсен тә'лим вә тәрбијәнин гаршысында јүксәк вәзифәләр гојурду. Тә'лим вә тәрбијәнин мәгсәди һәр шејдән габаг, һәртәрәфли инкишаф етмиш, һәјәты һадисәләрдән баш чыхара билән, кениш билијә малик олан адамлар јетишдирмәкдир. Кертсен көстәрирди ки, елә адамлар јетишдирмәк лазымдыр ки, вәтәһни вә халғыны дәрин бир мәнәббәтлә севсин, ичти-маи бәләјә—тәһкимчилијә гаршы чәкинмәдән мүбаризә апара билсин. О, елми халг һәјәты илә јахынлашдырмағы тә'кид едирди.

Кертсен Гәрби Авропа педагоғларынын (Жан-Жак Руссо, Чон-Лок) нәзәријјәләринин тәһгиди тәһлилинә верир. О, Руссонун ушағы тәбиәтин саф гојнунда тәрбијә етмәк нәзәријјәсинә гаршы чыхараг көстәрир ки, белә тәрбијә ушағы ичти-маи һәјәтдан ајырыр. Чәмијјәтдән узағлашдырыр. Онда јерсиз хүлјачылыг, әтрафындакы һадисәләрә гаршы пассив бир мүнасибәт јарадыр. О, көстәрир ки, ушаг чәмијјәт һадисәләринин ичиндә олмалы, бурада чәтинликләрә галиб кәлмәји өјрәнмәлидир.

Чар һөкүмәти Кертсенин әсәрләрини гадаған едир, онларын чап олунмасына ичазә вермирди. Јалныз Совет һакимијјәти дөврүндә Кертсенин әсәрләри кениш халг күтләсинин малы олду.

Азәрбајчан халгы да Кертсенин әсәрләрини өз ана дилиндә охујур. Онун «Кимдир мүгәссир» романы, «Оғру сағсаған» повести вә бир сыра мәгаләләри Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едилмишдир. Азәрбајчан дилиндә Кертсен јарадычылыгы һағгында бир сыра тәдғигат әсәрләри, мәгаләләр јазылмышдыр.

Б. А. ӘҺМӘДОВ,
Азәрбајчан ЕТПИ-нин елми
ишчиси.

НИТГ ИНКИШАФЫ ДИГГӘТ МӘРКӘЗИНДӘ ДУРМАЛЫДЫР

Мәктәбләрдә апарылан мүшаһидәләр ајдын шәкилдә көстәрир ки, Азәрбајчан дили дәрсләриндә әсас диггәт, башлыча олараг, шакирдләрин дүзкүн јазы вәрдишләрини инкишаф етдирмәјә јөнәлдилир. Сөзүн кениш мәнәсында нитг инкишафы, јә'ни лүгәт еһтијатынын зәһкинләшдирилмәси, ифадәли оху, чүмләләр гурмаг вә онлардан әлағәли мәтн дүзәлтмәк мәсәләләри исә мүәллимин диггәтиндән кәнарда галыр. Һәтта бә'зи Азәрбајчан дили мүәллимләри сәһв олараг, белә дүшүнүрләр ки, экәр шакирд орфографик чәһәтдән дүзкүн јазмағы өјрәнмишсә, демәли, програмын тәләби јеринә јетирилмишдир (һалбуки орфографик вәрдишләрин инкишафы нитг мәдәнијјәтинин чох чүз'и бир саһәсинә тәшкил едир). Белә јанлыш мүлаһизәләрин мәктәбләримиздә өзүнә көк салмасынын мүһүм сәбәбләриндән бири, нитг мәдәнијјәти мәсәләләринин лазымынча тәдғиг олунмамасы илә изаһ едилмәлидир. Ачыначағлы һалдыр ки, һәлә бу вахта кими орфоеник вәрдишләрин инкишафына, ифадәли гираәтин техники чәһәтләринә, лүгәт еһтијатынын зәһкинләшдирилмәсинә, чүмлә гурмаг вә рабитәли мәтиләр дүзәлтмәк мәсәләләринә аид һеч бир самбаллы методик әсәр јазылыб нәшр олунмамашдыр. Бу барәдә анчаг бә'зи әсәрләрдә өтәри мә'лумат верилмишдир ки, әлбәттә, о да кифајәтләндиричи дејилдир.

Профессор А. С. Абдуллајевин чох доғру олараг көстәрији кими, «Нитг инкишафы үзәриндәки иш, дил мүәллиминин мәктәбдә апарачағы бүтүн мәшғәләләрдә өз әксини тапмалыдыр»¹ Програмын тәләбинин анчаг бу јолла, јә'ни нитг инкишафына бүтүн тә'лим мүддәти әрзиндә диггәт јетирмәклә өдәмәк мүмкүндүр. Иитгин грамматик вә үслуби чәһәтдән дүзкүн, мәнтиги нөгтеји-нәзәрдән ардычыл, лүгәтчә

¹ Бах, А. Абдуллајев, Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасы, Бақы, 1956, сәһ. 232.

зэнкин олмасы үчүн тәлим просесиндә ашагыдакы сәһәләрә диггәт јетирилмәлидир:

1. Тәләффүз вә ифадәли оху мәсәләләри.
2. Лүғәт еһтијатынын зэнкинләшдирилмәси.
3. Чүмлә гурмаг үзрә иш.
4. Рабитәли нитг үзрә иш.

Бу ардычыллыг, һәр шејдән әввәл, дилин өзүнә мәнхус спесифик хүсусијјәтләри илә мүәјјәнләшдирилмишдир. Мә'лумдур ки, лүғәт тәркибини тәшкил едән сөзләр сәс комплеке-ләриндән башга бир шеј дејилдир. Она көрә дә шифаһи нитг заманы дилин сәс чәһәтинә—әдәби тәләффүз нормаларына, интонасија, фасилә, ритм, мелодија, вургу мәсәләләринә чид-ди сурәтдә ријәт етмәк лазымдыр. «Шифаһи нитгин ичтимаи һәјәтдә чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Инсанын демәк олар ки, бүтүн һәјәти шифаһи нитг шәраитиндә кечир» (профес-сор А. С. Абдуллајев).

Јазылы вә шифаһи нитг вәһдәт тәшкил едир, онлардан бири диқәрини тамамлајыр. Һәр икиси үмуми бир мөгсәдә—инсанлар арасында үнсиджәтә хидмәт едир. Лакин бунула белә, онлары бир-бириндән ајыран ичә чәһәтләр дә вардыр. Мәсәлән, шифаһи нитг, адындан да көрүндүјү кими, һәмишә данышыгла, тәләффүзлә бағлы олур. Ону (шифаһи нитги) интонасијасыз, фасиләсиз, вурғусуз, мелодијасыз дүшүнмәк чох чәтиндир. Иоханн Волфганг Кете (1744—1832) јахын досту Иоханн Петер Еккермана (1792—1854) јаздығы мәктуб-лардан бириндә көстәрир ки, јарадычылыг дәгигәләриндә сә-нәткәрин гәлбин алышыб јаныр, лакин о (сәнәткар—Б. Ә.), бу атәши охучуја чатдырмагда ачиздир. Әсәрин ифачысы иә динләјичини һәмин јанан гәлбин аловлары ичәрисинә атыр.

Бөјүк алман әдибинин бу гиймәтли сөзләри шифаһи нит-гин, тә'сир нөгтеји-нәзәриндән бир чох үстүнлүкләрә малик олдуғуну көстәрир. Мәһз буна көрә дә шифаһи нитг вә ифа-дәли оху мәсәләләринә лазыми диггәт јетирмәјин бөјүк әһә-мијјәти вардыр. Һәлә биринчи синифдән башлајараг, ушаг-ларда дүзкүн тәләффүз вәрдишләри ашыланмалыдыр. Ша-кирдләр, тәдричән, әсәрләри ифадәли охумағы вә данышма-ғы, динләјичијә тә'сир көстәрмәји, ону әлә алмағы бачарма-лыдыр.

Шакирдләр V синифдән башлајараг сәсләрин (бағча-бахча, кәнд-кәнт, сағгал-сақгал, нөгтә-нөгтә вә с.) вә шәкил-чиләрин (башлајыр-башлыјыр, ишләјир-ишлијир, мәндән-мәннән, охумушсунуз-охумусуз, атамдыр-атамды вә с.) тә-ләффүзүнү өјрәнир, VI—VIII синифләрдә һәмин вәрдишләрини

инкишафы илә јанашы сурәтдә фасилә, интонасија, мәнтиги вургу кими мүһүм мәсәләләр јығчам шәкилдә изаһ едилир вә әдәбијјат дәрсләриндә мөһкәмләндирилир.

Шифаһи нитг үзрә апарылан бу чүр ишләр шакирдләрин савадлы јазмаларына да мүсбәт тә'сир көстәрир. Онлар баша дүшүрләр ки, мөгсәд, бағча јазылыр, лакин мәксәт, бахча де-јилир. Онлар дәрк едилрәр ки, фасилә вә интонасија бә'зән дургу ишарәләринә ујғун кәлмир. Она көрә дә һәр чүр фаси-лә олан јердә мүәјјән ишарә ишләтмәк зәрури дејилдир.

Лүғәт еһтијатынын зэнкинләшдирилмәсинин истәр јазы-лы, истәрсә шифаһи нитг инкишафында бөјүк әһәмијјәти вар-дыр. Системли шәкилдә апарылан иш нәтичәсиндә шакирд-ләр сөзләрин чохмә'налылығы илә, мөчазларла, синоним, омо-ним вә антонимләрлә таныш олур, өз нитгләриндә онлардан дүзкүн истифадә етмәји өјрәнирләр. Габагчыл мүәллимләр лексик мәшғәләләрин ашагыдакы нөвләриндән истифадә едир-ләр. Мәсәлән:

1. Лүғәт китабларындан истифадә јолу илә сөзүн мә'на-сыны өјрәтмәк. 2. Синоним, омоним вә антоним сөзләрә мү-вафиг јени сөзләр тапмаг (дунја-чаһан-каинат; топ (ојун топу)—топ (силаһ мә'насында), јахшы-лис вә с.) 3. Фразео-ложи бирләшмәләрин мә'насыны ачмаг вә ја онлары сино-нимләрлә әвәз етмәк (һалва-һалва демәклә ағыз ширин ол-маз—ишләмәк лазымдыр, бу күнүн ишини сабаһа гојма—һәр иши өз вахтында көрмәк лазымдыр). 4. Сөзә шәкилчи ар-тырмагла мә'нанын дәјишмәсинә аид чалышмалар (евчик-евчијәз, јағлы-јағсыз, јағсызлыг вә с.). 5. Чохмә'налы сөз-ләрин мәтн дахилиндә ишләдилмәси вә бу заман мә'нанын дәгигләшдирилмәси (јерә дүшдү, әлдән дүшдү, баша дүш-дү вә с.). 6. Јени сөз вә терминләрин мә'насыны изаһ етмәк (мәсәлән, «фонетика» терминини баша салмаг үчүн тәрки-биндә «фон» олан телефон, патефон, магнитофон тиңли сөз-ләри дә изаһ етмәк фајдалыдыр).

Лексик мәшғәләләрә хүсуси саат һәср етмәк лазым кәл-мир. Белә чалышмалар мүхтәлиф мөвзулар вә әдәби әсәр-ләрлә әлағәдар апарылмалыдыр. Мәсәлән, V синифдә әср—әсәр-әсир, әбәс-әсәб, һәјәт-һәјәт, мүсаһибә-мүбаһисә, мәс'ул-мәһсул, һәким-һәким, бә'зи—бәзәнмәк кими сөзләри «Фонети-ка» бәһси илә әлағәләндириб өјрәтмәк мүмкүндүр. «Морфо-локија» бәһсини кечәркән көк (сөзүн дәјишмәјән вә әсас мә'-на билдирән һиссәси), көк (көк адам мә'насында), көк (аға-чын көкү мә'насында), көк (битки ады) кими сөзләри бир-бири илә әлағәдар шәкилдә мәнимсәтмәк олар. Шакирдлә-

рин лүгәт еһтијатынын зәкинләшдирилмәси онларын әтраф мүнит һаггындакы тәсәвүрләринин кенишләндирилмәси илә вәһдәт тәшкил едир. Бә'зән шакирд әшја вә ја онун әләмәтләри һаггында јахшы тәсәвүрә малик олур, ләкин лүгәт еһтијатынын јохсүдлуғу үзүндән һәмин әләмәтләри тәсвир етмәкдә хејли чәтинлик чәкир. Мәсәлән, чәһраји, гәһвәји, һарыңчи, јасәмәни, бадымчаны, бәнөвшәји, һави, шабалыды вә башга рәнкләрдә олан әшјалары шакирд бир-бириндән асанлығла сечир, һәмин рәнкләрин адларыны исә билмир. Еләчә дә сары, ачыг сары, түнд сары рәнкдә олан әшјаларын ејни әләмәтә малик олмадығыны дејир, амма рәнкләрин адларыны танымыр. Она көрә дә мүәллим сүрмәји, палыды, абы, гонур, боз, шәффаф, хурмаји, фирузеји, булуду, иннаби, бадамы, миҳәји, дарчыны, гызылы, зоғалы, моруғу, әлван, күрән, гумрал вә с. рәнкдә олан әшјалары шакирдин көзү гаршысында нүмајиш етдирмәли вә һәмин рәнкләрин адларыны онлара мәнимсәтмәлидир.

Бә'зән дә шакирд сөзү өз нитгиндә ишләдир, амма мә'насыны јахшы дәрк етмир. Јухарыдакы гәјда илә бу һөгсаны да арадан галдырмаг лазымдыр.

Мәктәбләримиздә ән кери галан саһә шакирдләрин чүмлә гурмаг вә рабитәли мәтн дүзәлтмәк вәрдишләринин зәиф инкишаф етдирилмәсидир. Она көрә дә биз бу ики мәсәлә үзәриндә кениш дајанмағы лазым билirik.

Нитг инкишафынын мүнүм саһәләриндән бирини грамматик гурулушун мәнимсәдилмәси үзрә апарылан ишләр тәшкил етмәлидир. Грамматика курсунда шакирдләр фонетика, морфолокија, синтаксис, орфографија, еләчә дә дурғу ишарәләри үзрә билик, бачарыг вә вәрдишләр әлдә едирләр. Мүәллим чалышмалыдыр ки, ушаглар өјрәндикләри һәр бир гәјда һаггында мүстәгил мүнәкимә јүрүтсүнләр, фактлары үмумиләшдириб нәтичә чыхарсынлар вә нәзәри мә'луматы практик шәкилдә тәтбиғ етмәји өјрәнсинләр. Бүтүн бунлар исә шакирддән чүмлә гурмағы вә өз фикрини рабитәли шәкилдә изаһ етмәји тәләб едир.

Адәтән, мүәллимләр шакирдләрин чүмлә гурмаг вәрдишләрини аңчаг синтаксиси кечәркән инкишаф етдирилләр. Балбуки «Фонетика» вә «Морфолокија» бәһсләри дә чүмлә гурмаг вәрдишләрини инкишаф етдирмәк үчүн хејли материал верир. Мәсәлән, V синифдә фонетиканы кечәркән шакирдләрә синиф, коридор, зәнк, мүәллим, дәрс, Азәрбајчан, дил, вурмаг кими сөzlәр вермәк вә онлары әлифба сырасы илә

јазмағы тапшырмаг олар. Нәтичәдә шакирдләр һәмин сөzlәри чүмләдә ишләтмәли, чүмләләри бирләшдириб мәтн әмәлә кәтирмәлидирләр. Мәсәлән, «Зәнк вурулду. Шакирдләр синфә долдулар. Азәрбајчан дили мүәллими кәлиб, дәрсә башлады».

Бешинчи синфин грамматика дәрслијиндәки 3 нөмрәли тапшырыгда дејилир: «Сөzlәри учадан охујун, сайтләри вә самитләри кәстәрин. Сонра бу сөzlәри кәстәрилән гәјда илә јазын:

1) гуш адлары; 2) битки адлары; 3) һејван адлары, 4) кејим адлары.

Чәкмә, көјәрчин, инәк, кәләм, түлкү, көјнәк, сәрчә, турп, соған, чаггал, хоруз, папаг».

Товуз рајонундакы Алакол кәнд орта мәктәбинин мүәллими Ф. Мәммәдова шакирдләрин чүмлә гурмаг вә рабитәли мәтн дүзәлтмәк вәрдишләрини инкишаф етдирмәк мәғсәди илә тапшырығы ушаглара белә ишләтди:

1. Гуш адлары: көјәрчин, сәрчә, хоруз.

2. Битки адлары: кәләм, турп, соған.

3. Һејван адлары: инәк, түлкү, чаггал.

4. Кејим адлары: чәкмә, көјнәк, папаг.

Мүәллим — Инди бә'зиләриниз гуш, бә'зиләриниз битки, бә'зиләриниз һејван, бә'зиләриниз исә кејим адларына аид сөzlәри чүмлә дахилиндә ишләдин, сонра һәмин чүмләләри бирләшдириб кичик мәтнләр дүзәлдин.

Шакирд Н. — Бизим бир инәјимиз вар. Анам онун адыны «Марал» гојуб. «Марал» күндә 8 литр сүд верир. Онун бир баласыны кечән ил колхоза вермишик. Сағычылар ондан күндә 10 литр сүд сағырлар.

Шакирд Х. — Бир дәфә јолдашларымла мәктәбдән кедирдим. Јолда гаршымыздан бир сәрчә учду, ләкин чох уча билмәјиб јерә дүшдү. Ону тутдуг. Бәдәни јараланмышды. Јолдашларым деди ки, сәрчәни гызыл гуш јаралајыбдыр. Гушу евә апардым. Јарасы сағаландан сонра бурахдым, учуб кетди.

Беләликлә, шакирдләр һәм тапшырығын тәләбини јеринә јетирир, һәм дә чүмлә вә мәтн дүзәлтмәк вәрдишләринә јијәләнирләр. Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә бир чох сөzlәр вардыр ки, онларын јазылышы һеч бир грамматик вә орфографик гәјдаја табе дејилдир. Она көрә дә шакирдләр һәмин сөzlәрин јазылышыны чәтин мәнимсәјир, сәһвләрә јол верирләр. Бу һөгсаны арадан галдырмағын ән јахшы јолу одур ки, һәмин сөzlәр чалышма мәтнләринә дахил едилсин

вә тез-тез тәкрат етдириләрәк мөһкәмләндирилсин. Радио, пионер, даирә, аквариум, шүар, саат, мааш, шаир, шүа, мүаличә, суал, фаиз, сәадәт, диаметр, театр кими гоша саитли сөзләрин дәрсликдә верилмәси дә (сәһ. 10) мәһз бу мәгсәд үчүндүр. Бу вә буна бәнзәр сөзләрин јазылышыны мөһкәм мәнимсәтмәк үчүн онлардан чүмләләр, чүмләләрден исә кичик мәтнләр дүзәлтдирмәк лазымдыр. Чәбрајыл рајонундакы гәсәбә орта мәктәбинин мүәллими Г. Бајрамовун иш тәчрүбәси бунун хејирли бир үсүл олдуғуну сүбүт едир. Онун дәрс дедији V синиф шакирдләринин дүзәлтдикләри мәтнләрә аид ики нүмунә верәк:

«Мәним атам саатсаздыр. Онун бир шаир досту вар. Бир күн шаир бизә гонаг кәлмишдир. Шаир әми атама деди:

— Сәнин бу аквариумдакы балыгларын мәним чох хошума кәлир. Көрүрсәнми, күнәшин шүалары онлары нечә парылдадыр.

Мән шаир әмијә суал вердим: — Әми, сизин дә балыгыныз вар? О: «Хејир, Фаиг јохдур» — дејә чаваб верди.

«Дүнән директор бизи һәким мүәјинәсиндән кечмәјә көндәрди. Һәким Сәидәјә деди: — Гызым, сән мүаличә үчүн хәстәханаја кетмәлисән.

— Һәким, сәһәр кедим?

— Хејр, гызым, елә бу саат евә кет вә анан сәни мүаличә үчүн хәстәханаја апарсын.

Сәидә инди хәстәханададыр. Биз дәрсдән сонра онун јанына кедәчәјик».

V синифдә гејри-мүәјјәнлик билдирән тәсирлик һал илә адлыг һалда ишләдилән сөзләрин фәргини изаһ етмәк үчүн онлары һөкмән чүмлә дахилиндә ишләтмәк лазымдыр.

«Дүнән мағазадан китаб алдым», «Китаб мәним чох хошума кәлир», «Дүнән мағазадан бу китабы алдым», «Бу китаб мәним чох хошума кәлир».

Көрүндүјү кими, тәсирлик вә адлыг һалда ишләдилән «китаб» сөзүнү анчаг чүмлә дахилиндә даһа дәгиг баша салмаг олур.

VI синифдә јерлик һал шәкилчиләри илә да, дә баглајычыларынын вә мүвафиг әдатларын фәргини изаһ едәркән шакирд онлары мүтләг чүмлә дахилиндә ишләтмәлидир:

1. Китабда мараглы шәкил вар.

2. Китабда да мараглы шәкил вар.

3. Мәндәки һүнәри көрдүн дә!

Икинчи дәрәчәли үзвләри кечәркән сәдә мүхтәсәр чүмләләри кенишләндирмәк үзрә иш апармаг олар:

1. Китаб мараглыдыр. 2. Дүнән алдығым китаб мараглыдыр. 3. Дүнән мағазадан алдығым китаб чох мараглыдыр...

Дүзәлтмә сөзләри кечәркән шакирдләри белә чүмләләр үзәриндә ишләтмәк олар: 1. Дәмирчи дәмир иши илә мәшгул олан адама дејирләр. 2. Чајчы чај һазырлајан, чај пајлајан вә ја чај әкән адама дејирләр вә с. Бу, бир тәрәфдән дүзәлтмә сөзүн мәнасыны шәрһ едир, дикәр тәрәфдән дә шакирдин чүмлә гурмаг вәрдишләрини инкишаф етдирир.

Синтаксис кечилән заман ејни фикри мүхтәлиф чүмләләрлә ифадә етмәк үзрә чалышмалар апармаг олар. Мәсәлән, «Дилин инсанлар арасында үнсијјәт васитәси олдуғу һамыја мәлүмдур», «Һамыја мәлүмдур ки, дил инсанлар арасында үнсијјәт васитәсидир», «Кимә мәлүм дејилдир ки, дил инсанлар арасында үнсијјәт васитәсидир», «Дил инсанлар арасында үнсијјәт васитәсидир вә бу һамыја мәлүмдур» вә с.

Бундан башга, шакирдләрә баглајычы вә ја баглајычы сөзләр вермәк вә онларын әсасында чүмлә дүзәлтмәји тапшырмаг олар. Мәсәлән, нә заман ки—онда; нә гәдәр—о гәдәр; ким ки—о; һара—ора вә с.

Нә заман ки, дәрсә јахшы һазырлашырсан, онда јүксәк гијмәт алмаға наил олурсан. Нә гәдәр демишдинсә, о гәдәр алдым. Ким ки, тез кәлди, јахшы јери о тутду. Һара десән, ора кәләрәм вә с.

Јухарыда ајры-ајры грамматик мөвзуларын тәдриси илә әлагәдар олараг рабитәли нитг үзрә апарылан ишләр һаггында мүәјјән мәлүмат вермишдик. Инди исә програмда нәзәрдә тутулмуш саатларда көрүләрәк ишләр үзәриндә дајанаг.

Мәлүм олдуғу үзрә, јени «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат» програмында «Рабитәли нитгин инкишафы үзрә апарылачаг ишләрә даир тәхмини мөвзулар» адлы хүсуси бир бөлмә верилмишдир. Бу бөлмәдә һәммин сәһә үзрә апарылачаг мүхтәлиф иш нөвләри вә мөвзулара аид нүмунәләр көстәрилмишдир. Орада һәр бир синифдә истифадә едиләрәк иншалар, ифадәләр, әмәли јазы нөвләри әһатә олунмушдур. Һәммин мөвзуларын вә иш нөвләринин сечилмәсиндә тәлимин һәјатла әлагәләндирилмәси вә шакирдләрин мүстәгил ишләринин тәшкили мәсәләси хүсуси олараг нәзәрә алынмышдыр.

Грамматик мөвзуларла әлагәдар апарылан јарадычы јазыларын гаршысында, башлыча олараг, ашағыдакы вәзифәләр дурур:

1. Шакирдләрнин мүүжөн объект үзәриндә мүшәһидә апармаг, фактлары үмумиләшдирерәк нәтичә чыхармаг габили-
жетләрини инкишаф етдирмәк. 2. Бу вә ја дикәр һадисәјә хас олан әсас әләмәтләри икинчи дәрәчәли әләмәтләрдән фәрг-
ләндирмәји бачармаг вәрдишләрини инкишафы. 3. Шакирд-
ләрнин өз көзләри илә көрдүкләри, мүшәһидә апарыб өйрән-
дикләри һадисәләри истәр шифаһи, истәрсә јазылы сурәтдә
дүзкүн, ардычыл, әләгәли шәкилдә ифадә етмәк вәрдишләр-
рини инкишаф етдирмәк. 4. Шакирдләрнин фәаллыг вә мүстәғиллији-
ни инкишаф етдирмәк. 5. Дил дәрсләрини һәјәтлә әләгәлән-
дирмәк. 6. Дил дәрсләри илә әдәбијјат дәрсләри арасындакы
вәһдәти шүүрлу сурәтдә баша салмаг. 7. Грамматика вә үс-
лубијјат үзрә алынмыш мәлуматы әмәли шәкилдә тәтбиғ ет-
мәк вәрдишләрини инкишаф етдирмәк. 8. Шакирдләрни һәјәтә
һазырламаг, оиларда әмәјә мәнәббәт һисси ојатмаг вә с.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, шакирдләрнин мүшәһидә
әсасында инша јазмалары методик әдәбијјатда әввәлләр дә
кәстәрилмишдир. Мәсәлән, проф. А. Абдуллајев һәлә 1956-
чы илдә нәшр етдирдији «Орта мәктәбдә Азәрбајчан дилинин
тәдриси методикасы» адлы әсәриндә јазмышды: «Мүәллим
бурада шакирдләрә белә бир тапшырыг верә биләр: «Јај фәс-
линдә јајлагда етдијиниз мүшәһидәләриниз әсасән инди өзү-
нүз јај сәһәрини тәсвир един, анчаг чалышың ки, А. Сәһәтин
«Јај сәһәри» ше'риндә вердији тәсвирләри ејни илә тәқрар
етмәјәсиниз, јени тәсвирләр дә верәсиниз. Лакин ишә башла-
маздан әввәл, нечә јазачағынызы планлашдырың» (сәһ. 124).
Етираф етмәк лазымдыр, белә фәјдалы мәсләһәтләрә бә'зи
мәктәбләрдә аз риәјәт олунур вә рабитәли нитг инкишафы
үзрә систематик иш апарылмыр. Нәттә бә'зи мүәллимләр ра-
битәли нитг үчүн ајрылмыш саатларда имла јаздырыр, чүм-
лә тәһлил етдирир, бә'зиләри исә һәмин вахтдан әсла исти-
фадә етмирләр.

Грамматик мөвзулар үзрә апарылан јарадычы јазылар
әдәбијјат дәрсләриндә апарылан вә һәмјә јахшы мәлум
олан јазылардан (инша вә ифадәләрдән) фәргләнир. Белә
ки, грамматик инша вә ифадәләрин (бу термин шәрти ола-
раг ишләдирик) әсас мөгсәди нитгин вә тәфәккүрүн инкиша-
фына хидмәт етмәкдән ибарәтдир. Буну ашағыдакы нүмунә
әсасында ајдын шәкилдә баша дүшмәк олар.

Белә фәрз едәк ки, мүәллим «Хитаб» мөвзусу илә әләгә-
дар олараг шәкил үзрә инша јаздырмалыдыр. О, әввәлчә елә
бир шәкил әлдә етмәлидир ки, онун тәсвириндә хитаблардан
кениш сурәтдә истифадә етмәк мүмкүн олсун. Әлбәттә, шәк-

лин идејасы, мөвзуну долғун олмалы, шакирдләрнин тәрбијә-
синә, естетик зөвгүнүн инкишафына мүсбәт тә'сир кәстәрмә-
лидир. Мүәллим шәклин мөвзунуу диггәтлә өйрәнир вә сон-
ра ону синфә кәтирир. Шәклин мөвзунуу, бәдии тәсвирини,
идејасыны ушағларә мәнимсәтмәк үчүн мүсәһибә апарыр.
Бир нечә шакирд шәкил һаггында өйрәндијини шифаһи олараг
данышыр. Мүәллим сәһвләри ашкара чыхарыр вә шакирдләр-
нин фәал иштиракы илә арадан галдырыр. Шәкил мәнимсә-
дилдикдән сонра мүәллим суал-чавабла хитаб һаггындакы
мәлуматы тәқрар етдирир. Хитабларда фәсилә вә интонасија
мәсәләләрини вә дурғу ишарәләринин ишләдилмәси гәјдала-
рыны јенидән јада салыр. О, шакирдләрә тапшырыр ки, һәм-
мин шәкил үзрә инша јазаркән, нитгдә хитаблардан кениш
шәкилдә истифадә етмәлисиниз. Бу мөгсәд үчүн халғ рәсса-
мы Ә. Әзимзадәнин Сабирин «Әкинчи» ше'ринә чәкдији шә-
килдән истифадә етмәк олар. Чүнки шакирдләр V синфдә
«Әкинчи» ше'рини кечдикләриндән, она анд олан шәклин
мөвзунуу тез мәнимсәјирләр. Дикәр тәрәфдән исә бу шәк-
ли тәсвир едәркән нитгдә хитаблары чох ишләтмәк үчүн әм-
мин јараныр. Мәсәлән, шакирд һәлә ше'ри кечәркән адә, а
балам, әкинчи, ахмаг киши кими хитабларла практик шәкил-
дә таныш олмушдур. Шәкил үзрә иш апараркән һәммин хитаб-
лардан әләбә, јохсул адам, әкинчи баба, јарамаз киши, а чал
саггал кими мурәккәб хитаблардан да истифадә едилир.

Беләликлә, шакирд хитаб һаггындакы мәлуматыны ке-
нишләндирир, ону әмәли сурәтдә нитгиндә ишләдир. Бу ша-
кирдин хитабын дилдәки ролуну баша дүшмәсинә, ондан јер-
ли-јериндә истифадә етмәсинә көмәк едир.

Көрүндүјү кими, шәкил үзрә апарылан бу грамматик
инша әдәби иншадан хејли фәргләнир. Бурада әсас мөгсәд
кечилән грамматик мөвзунун мөһкәмләндирилмәсиндән вә
нитгә тәтбиғ едилмәсиндән ибарәтдир, шәкил исә васитәдир.
Башга бир мисал. Дејәк ки, мүәллим табели мурәккәб чүмлә-
ләри кечиб гуртармышдыр вә бу һагда шакирдләрнин алдыг-
лары мәлуматы мөһкәмләндирмәк, табели мурәккәб чүмлә-
ләрин дилдәки ролуну баша салмаг, нитгдә онлардан исти-
фадә етмәк вәрдишләри ашыламаг мөгсәди илә инша апар-
малыдыр. Буна наил олмаг үчүн о (мүәллим), әввәлчә тар-
кибиндә чохлу табели мурәккәб чүмләләр олан бир бәдии
мәтн әлдә етмәли вә һәммин мәтн синфә кәтирерәк арамла
јүксәклән охумалыдыр. Шакирдләр орада олан табели мур-
рәккәб чүмләләри сечмәли, онларын бүтүн мүсусијјәтләрини
(баш чүмләни, будаг чүмләни, будаг чүмләләрин нөвләрини,
бағлајычы вә ја бағлајычы сөзләри, дурғу ишарәләрини вә

с.) изаһ етмәлидирләр. Гаршыја чәтинлик чыхарса, мұәллим өзү ишә гарышмалы вә мәсәләни ајдынлашдырмалыдыр. Шакирдләр евдә өзләри табели мүрәккәб чүмләләрә аид мисаллар үзәриндә ишләјәрәк, һәмни иши давам етдирмәлидирләр. Нәвбәти Азәрбајжан дили дәрсиндә мұәллим онлара сәрбәст мөвзу верир. Мәсәлән, һәр бириниз «Мән јајда колхозчулара нечә көмәк едирәм?» мөвзусунда ишә јадын вә чалышын ки, мүмкүн олан јердә анчаг табели мүрәккәб чүмләләр ишләдәсиниз. Нүмунә үчүн Товуз рајонундаки Дүзгырахлы кәнд орта мәктәбинин мұәллими С. Исмајылованын һәмни мөвзуда апардығы ишәлардан биринә нәзәр салаг:

«Мән ишләмәји чох севирәм. Она көрә дә, һәр күн дәрәдән сонра евдә аиләмизә көмәк едирәм. Елә ки, дәрсләр гуртарды, јај тәтилине чыхдыг, көнүллү сурәтдә колхозда ишләмәјә кедирәм. Мә'лумдур ки, биз Ленин комсомолунун үзвүјүк. (О адам ки, әмәк чәкмәдән јашамаг итәјир, ондан комсомолчу олмас). Ленин демилдир ки, ишләмәјән дишләмәз.

Мән бу јај тәтилиндә ән азы јүз әмәк күнү гағаначағам. Әмин ола биләрсиниз ки, вәдим инамусла јеринә јетирәчәјәм.

Һазырда барама гурдуна бахырам. Вахтымы елә бөлмүшәм ки, һәм дәрсими өјрәнирәм, һәм дә гурда јајда һазырлајырам. Јајда исә памбыг иши илә мәнгул олачағам».

Бу ишәда бә'зи нөгсанлар олса да, шакирд табели мүрәккәб чүмләләрән дүзкүн истифадә етмишдир.

Грамматик мөвзулар үзрә апарылан ишәларын һәчми бөјүк олмамалыдыр (0,5—1,5 дәфтәр сәһифәси һәчминдә олса ки фәјәтдир). Белә јазылара 2—3 саат вахт сәрф олунур. Биринчи саат һазырлыға, икинчи јазыја, үчүнчү исә сәһвләрин тәһһинә сәрф едилмәлидир. Әкәр шакирдләр мұәјјән вәрдишләр әлдә етмишләрсә, һазырлыг үчүн хусуси саат ајырмамаг олар.

Ишанын даһа кејфијәтли олмасы үчүн мұәллим шакирдләрә план вермәлидир. Онлар һәмни план үзрә мұәјјән объект үзәриндә мұшаһидә апармалы, фәкт топламалыдыр. Һазырлыг саатында мұәллим онларын шифаһи ишәларын динләмәли, чәтин сөз вә ифадәләри изаһ етмәли, сәһвләрини дүзәлтмәлидир. Бүтүн бунлар көстәрир ки, белә јазылар өјрәдичи характер дашыјыр. Она көрә дә синиф јохлама дәфтәриндә дејил, чалышмалар үчүн ајрылмыш дәфтәрләрдә апарылмалыдыр. Јакин мұәллим јазылары јохламалы вә гијмәтләндирмәлидир.

Ифадә јазылар да һөкмән грамматик мөвзуларла әләгәләндирилмәлидир. Мәсәлән, васитәсиз нитгин васитәлијә,

диалогун нәсрә чеврилмәсинә аид јаздырылачаг ифадәни белә апармаг олар: мұәллим шакирдләрә таныш олан бир мәтн үзрә иш апарыр. Шакирдләр орадаки васитәсиз нитги васитәлијә, диалогун нәсрә чевирмәјә аид чалышмалар үзәриндә ишләдилірләр. Белә ки, бир абзасда верилмиш диалогун мәзмунуну 1—2 чүмлә илә ифадә едир, васитәсиз нитги васитәлијә чевирирләр. Бу заман шакирдләрин диггәтини белә бир мәсәләјә чәлб етмәк лазымдыр ки, васитәсиз нитги васитәлијә чевирмәк үчүн әсас шәрт «ки» бағлајычысынын артырылмасы вә дырнагларын атылмасы дејил, васитәсиз нитгин формасынын дәјишдирилмәсидир. Мәсәлән, Әли деди: «Мүәллим, мән өз дәрсими јахшы билирәм», «Әли деди ки, о өз дәрсини јахшы билир». Көрүндүјү кими, икинчи чүмләдә форма тамамилә дәјишдирилмишдир.

Бу чүр чалышмалардан сонра шакирд мәтнин мәзмунуну өз сөзләри илә ифадә едир вә һәмни нитгиндә диалоглары нәсрә, васитәсиз нитги васитәли нитгә чевирир.

Әмәли јазылара кәлинчә демәлијик ки, онларын бир чохуна хусуси вахт ајырмаг лазым дејилдир. Бу јазылардан мұәјјән чалышма мәтни кими истифадә етмәк олар. Мәсәлән, сај бәһсини кечәркән шакирдләри белә бир мәтн үзәриндә ишләтмәк олар:

Е' Л А Н

Октябрын 18-дә, күндүз саат 12-дә 4 нөмрәли отагда үмуми комсомол ичласы олачагдыр.

ИЧЛАСЫН КҮНДӘЛИЈИ:

1. Илк комсомол тәшкилаты бүросунун иллик һесабаты.
2. Бүронун јени тәркибинин сечилмәси.
3. Рајон комсомол конфрансына нумәјәндәләр сечилмәси.

Комсомол тәшкилаты.

Бу, һәм сај һаггындаки мә'луматын мөһкәмләндирилмәсинә көмәк едир, һәм дә шакирдләр е'лан јазмағы өјрәнирләр. Башга мұвафиг јазылар да бу гајда илә өјрәдилмәлидир.

Бә'зи әмәли јазыларын апарылмасына исә (мәсәлән, мәгалә, әризе, протокол, хасијәтнамә вә с.) хусуси саат ајырмаг лазымдыр.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, сәккизиллик мәктәбдә шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк мүмкүн вә зәруридир.

Насән МЕҠДИЈЕВ,
Нахчыван районундакы Непрәм кәнд
онбирлилик мәктәбин мүәллим.

МҮБТӘДАНЫН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Мә'лумдур ки, һәр һансы бир дили камил билмәк үчүн о дилин гәјдаларындан бәһс едән грамматиканы мүкәммәл өјрәнмәјин мүһүм ролу вардыр.

Буна көрә дә грамматик гәјдалары шакирдләрә садәчә әзбәрләтмәк кифәјәт дејилдир. Онлар Азәрбајчан дили дәрсләриндә өјрәндији грамматик гәјдалары өз данышыг вә јазыларына тәтбиг етмәји дә бачармалыдырлар. Әкәр шакирдләрин өјрәндији грамматик гәјдалар онларын јазылы вә шифаһи нитгиндә өз ифадәсини тапмырса, буну мәгсәдә наил олмаг һесаб етмәк олмаз. Шакирдләр бә'зән тә'риф вә гәјдалары әзбәрләдикләри һалда, буну изаһ етмәклә чәтинлик чәкирләр. Белә һаллар өзүнү чүмлә үзвләринин тәдрисиндә дә көстәрир. Мән бу чүр гуру әзбәрчилијә јол вермәмәк үчүн, чүмлә үзвләринин тәдриси заманы ашагыдакы үсуллардан истифадә едирәм.

Мән чүмлә үзвләрини нитг һиссәләри илә әлагәдар шәкилдә тәдрис едирәм. Чүнки морфолокија вә синтаксисин әлагәли тәдриси һәм кечмиш дәрсләри шакирдләрин һафизәсиндә чанландырыр, һәм дә јени дәрсин јахшы мәнимсәнилмәсинә көмәк едир.

Тәкчә мүбтәданын тә'рифини сөјләмәк вә буна анд бир нечә мисал көстөрмәклә иши битмиш һесаб етмәк олмаз. Бунун үчүн мән әввәлчә мүбтәдә мәфһуму һаггында шакирдләрә мә'лумат верирәм. Вердијим јени изаһы шакирдләрин ибтидан мәктәбдә бу барәдә алдыгы мә'луматла әлагәләндирирәм. Бу илк изаһдан сонра ашагыдакы чүмләләри јазы тахтасында јаздыраам.

- 1) Гатар сүр'әтлә кедирди.
- 2) О, јатырды.
- 3) Таһир Чәмиллә бәрабәр Бакыја јола дүшдү. (Н. Мехди).
- 4) Теһран габарыг бир тәзәд ичәрисиндә јашајырды.
(М. Ибраһимов).

5) Хәстә бу күн чох јахшыдыр.

Бу чүмләләрдәки мүбтәдалары шакирдләрә тапдырыр, сонра исә мүбтәданын һансы суала чаваб олдуғуну ајдынлашдырырам. Шакирдләрлә бирликдә ашагыдакы нәтичәјә кәлирәм:

Кимин вә нәјин һаггында данышылдығыны билдирән чүмлә үзвүнә мүбтәдә дејилир.

Јухарыдакы чүмләләрдә гатар, о, Таһир, Теһран, хәстә сөзләри мүбтәдә олуб, ким? нә? суалларына чаваб верир. Белә тәһлил апарманын бир әһәмијјәти дә одур ки, шакирдләрин ибтидан мәктәбдә чүмлә үзвләринә даир алдыглары мә'луматы бир даһа јада салыр. Верилән мә'луматы даһа да мөһкәмләндирмәк үчүн бир нечә чүмләни дә шакирдләрә јаздырыб тәһлил етдирирәм.

Мүбтәданын ифадә вәситәләрини изаһ едәркән, шакирдләрә чүмләләрлә баша салырам ки, мүбтәдә тәкчә әшјанын адыны билдирән исимләрлә јох, башга нитг һиссәләри илә дә (сифәт, сај, әвәзлик, мәстәр, зәрф, нида вә с.) ифадә олунур. Һәмчинин шакирдләрә анладырам ки, башга нитг һиссәләри әшја мәзмуну алдыгда, мүбтәдә ола билир:

1) Јазыг кечиб бунун әлине дүзәлдә дә билмир.

(М. Ибраһимов).

2) Биз һәзин бир баһар ахшамы ајылдыг. (М. Сүләјманов).

3) Он јуварлаг рәгәмдир.

4) Бејүк бир не'мәтдир мәнчә јашамаг. (С. Вургун).

Мүбтәданын биринчи чүмләдә сифәтлә (јазыг), икинчи чүмләдә әвәзликлә (биз), үчүнчү чүмләдә сајла (он), дөрдүнчү чүмләдә мәсдәрлә (јашамаг) ифадә олундуғуну шакирдләрә изаһ едирәм.

Мән шакирдләрә чүмләдә мүбтәданын јери барәдә мә'лумат вермәји дә унутмурам. Онлары баша салырам ки, мүбтәдә һәмишә чүмләнин әввалиндә дејил, ортасында вә ахырында да ишләнә билир. Бу чүр сыраланмаја эн чох бәдии әсәрләрдәки диалогларда, чанлы данышыг дилиндә, шүарларда вә ше'рдә раст кәлмәк олур.

Бундан башга чүмләдә нә? суалына чаваб олан мүбтәдә илә тамамлығын фәргини, бунлары бир-бириндән ајырмаг јолларыны да чүмләләрлә шакирдләрә изаһ едирәм.

Һәмчинин чүмлә үзвләри илә нитг һиссәләринин фәргләндирилмәси үзәриндә мүнтәзәм иш апарырам. Мәктәбимизин бүтүн синифләриндә нитг һиссәләри илә чүмлә үзвләрини гарышдыран шакирдләрә раст кәлмәк олур. Мән бунлары фәргләндирирәм үчүн мүхтәлиф үсуллардан истифадә едирәм. Ша-

кирдлэрэ баша салырам ки, һәр һансы сөз чүмлэдәки јериндән, јанашдыгы сөздән асылы олараг мүхтәлиф чүмлә үзвү ола билир. Мәсәлән, Таһир комсомолчудур. Комсомол доғручу олмалыдыр. Биз комсомола кечдик. Көрдүјүмүз кими комсомол сөзү јериндән вә јанашдыгы сөздән асылы олараг I чүмләдә хәбәр, II чүмләдә мүбтәдә, III чүмләдә исә тамамлыг јериндә ишләнмишдир. Шакирдләрн евдә вә синифдә бу чүр чүмлөләр үзәриндә ишләдирәм. Бу мәгсәдлә мүхтәлиф әјани вәситәләрдән дә истифадә едирәм.

Тәчрүбә көстәрир ки, чүмлә тәһлили заманы шакирдләр үчүн чәтинлик доғуран бә’зи үмуми сәбәбләр вәрдыр. Белә сәбәбләрдән бири, мүхтәлиф чүмлә үзләринин ејни суала чаваб вермәси һалларыдыр. Мәсәлән, шакирдләр мүбтәданы өјрәнәркән бунун нә? суалына, тә’јинин исә нечә? суалына чаваб вердијини мәннимсәмишләр. Онлар тамамыгы кечәркән јенә нә? суалына, зәрфлијин тәдрисиндә исә нечә? суалына раст кәлирләр. Бу чүр һал шакирдләрдә долашыгыг әмәлә кәтирир. Мән характерик һисаллар үзәриндә шакирдләрн ишләтмәклә, бу долашыгыгы арадан галдырырам. Бу мәгсәдлә — јахшы шакирд јахшы охујар — чүмләсини јазы тахтасына јазыб тәһлил едирәм. Шакирдләрн баша салырам ки, сөзүн һансы чүмлә үзвү олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк үчүн, онун һансы суала чаваб вермәсини билмәк кифәјәт дејилдир. Бу чүмләдә нечә? суалына чаваб верән I јахшы сөзү әшјанын кәјфијјәтини билдирдији үчүн тә’јин, II јахшы сөзү исә ишин кәјфијјәтини билдирдији үчүн зәрфликдир.

Чүмлә үзвүнү мүәјјәнләшдирмәк үчүн формал әләмәт олан суалла кифәјәтләнмәк дүзкүн дејилдир. Чүмләннн мүбтәдасыны тапмаг үчүн әввәлчә хәбәрн мүәјјәнләшдирмәк ләзымдыр. Бундан сонра хәбәрн истнад етдији мүбтәданы тапмаг иши шакирд үчүн асанлашыр. Бәди әсәрләрдән чүмлөләр сечиб бу гәјдала тәһлил етмәји шакирдләрә тапшырырам.

Мән чүмлә үзләрини бу чүр тәдрис етмәклә грамматик гәјдалары шакирдләрнн шүүрлу мәннимсәмәләринә һанл олурәм.

‘ӘДӘБИЈАТ ДӘРСЛИҚЛӘРИНИН КЕЈФИЈЈӘТИНИ ЈАХШЫЛАШДЫРАГ

Мүтәрәгги бәшәријјәтин тарихиндә елә бир көркәмли сима тапмаг олмаз ки, о, бәди әдәбијјат һаггында, сөз сәнәтинн гүдрәт вә көзәллији һаггында мүәјјән мүлаһизә јүрүдүб, һејранлыг һисси илә данышмасын. Мүдриг Аристотелдән тутмуш дөврүмүзүн дүнја шөһрәти газанмыш ән бөјүк сәнәткарларына гәүшәр һәр кәс сөз сәнәтинн бир сиррини ачмаға, јени бир мәзијјәтини кәшф етмәјә чәһд етмишдир. Бу мәзијјәтләрн чохлағу әлмәз Белинскијә мөһкәм бир әсас вердијиндән, о, бәди әдәбијјаты «инчәсәнәтин али нөвү» адландырмышдыр. Чернышевски исә она «һәјат дәрслији» ады вермишдир. Инсанлары бөјүк идеаллар, саф һиссләр, али мәгсәдләр, аһәңдарлыг әләми һаминә зүлм вә зоракылыг дүнјасына гаршы гәүшәр, вурӯша, мүбаризәјә чағыран һәјат дәрслији... Даһи Горки бәди кәламын маһијјәтини, инсанын һәјаты, тәлеји, тәфәккүрү, дүшүнчәси, руһи вәзијјәти, естетик зөвгү, әмәк фәалијјәти илә мөһкәм бағлылығыны бирчә сөзлә—«инсаншүнаслыг» сөзү илә ифадә етмишдир. Мүәсир совет әдәбијјатынын габагчыл нүмајәндәләриндән Л. Соболев бу үзви бағлылығын бир чәһәтини шәрһ едәрәк демишдир: «Әдәбијјат... инсанларын тәләбкар мүәллимидир». Мәһз буна көрә дә халгымыз вә партијамыз инчәсәнәтин бу «али нөвү»нүн, «һәјат дәрслији» вә «тәләбкар мүәллим»ин нүфуз даирәсини кәнишләндирмәјә, онун тәрбијәви тә’сирини ә’зәми дәрәчәдә күчләндирмәјә һәмишә хүсуси диггәт вермиш, гәјғәкешлик көстәрмишдир. Мәһз бу гәјғә нәтичәсиндә «һәјат дәрслији» өз арам-арам ачылан сәһифәләриндә кәнчлијә инсанын кечмиш фәһиәсиндән, изтирабларла долу һәјат јолундан сөһбәт ачмыш, бу кәнчлијин мәнәви-руһи әләмини нәчиб бәшәри кәјфијјәтләрлә зәңкинләшдирмиш, ганадландырыб, кәләчәјин үфүгләринә доғру јүксәлтмишдир. Бу нәчиб ишдә мүәллимлә јанашы, онунла ајрылмаз бир вәһдәтдә әдәбијјат дәрслијиннн нә гәдәр чидди вә шәрәфли рол ојнадығыны һәр кәс билир. Ахы, биз Низами поезијасынын тәрәвәтинн, Фүзули лирикасынын мәнәнасыны, Вагиф гошмаларынын һүснүнү, М. Ф. Ахундовун сөзүндәки гүдрәти, Сабирини ше’риндәки кәсәри бу дәрслијин вәрәгләриндән дүјмуш, өјрәнмиш, дәрк етмишик.

Горки эмәјин ше'ријјәти, Мајаковски јени дунјанын эзәмәти, С. Вурғун Вәтәнимизин фүсункар көзәликләри һаггында бу вәрәгләрән бизә сөһбәт ачмыш, гәлбимизи гүрүр һисси илә һәјәчанландырыб дөјүндүрмүшдүр. Бәли, биз бу вәрәгләрән сөзүн инчәлијини думағы, сәнәт лөвһәләриндән вәчдә кәлмәји, јахшыны јамандан, дүзү әјридән сечмәји, әталәтә нифрәт едиб, јарадычылыг, гуручулуг мејданында эмәк рәшадәти көстәрмәји өјрәнмишик. Бүтүн буилар үчүн дәрслик мүүәлифләринә дәрин миннәтдарлыг һисси ифадә етмәмәк олармы?! Онлар буна лајигдирләр. Лакин белә бир һиссин ифадәси илә дөврүн бир һәгигәти гәтијјән зиддијәт тәшкил етмир. Бу һәгигәтин мәзмуну нәдән ибарәтдир? Биринчи — шәхсијјәтә пәрәстишин әдәби инкишафымыза үмүмән вурдуғу зәрәр дәрсликләрин тәртибиндә дә бу вә ја дикәр шәкилдә өз мәнфи тә'сирини көстәрмишидир.

Икинчи — мәктәбин һәјәтлә әләгәсини мөһкәмләтмәк һаггындакы ганундан сонра маариф системимиздә, кәнчлијимизин тә'лим-тәрбијәсиндә бөјүк дәјишикликләр јаранмышдыр. Инди «тә'лимин эмәклә, коммунизм гурмаг тәрүбәси илә мөһкәм әләгәндирилмәси орта мәктәбдә тә'лим вә тәрбијәнин әсас принципи» (мәктәб һаггындакы ганундан) олмушдур. Инди «мәктәб шакирдләрә коллектив сурәтдә ишләмәк бачарығы, јә'ни нәтичә е'тибары илә коммунист кими јашамаг вә ишләмәк бачарығы» (Н. С. Хрушшов) ашылајыр; инди орта мәктәб мәзунларындан хам торпагларын интәһасыз дүзәнликләриндә, өлкәмизин шәргиндә апарылан нәһәнк тикинтиләрдә, колхоз вә совхозларда, фабрик вә заводларда өз эмәји илә шөһрәтләнән кәнчләр јүзләрлә, минләрләдир. Бах, мөвчуд әдәбијјәт дәрсликләри өз мәзмуну, мүндрәчәси, методик сәчијјә дашыјан һиссәләри, ифадә тәрзи, үслубу, үмүми композисијјасы е'тибары илә бу күнкү дөврүн тәләбләринә чаваб верә билмир. Кәнчлијин тә'лим-тәрбијәсинә һәјәтын нәфәси, эмәјин ше'ријјәти, јарадычылыг ешиг, ахтарыш, тәдгигат һәвәси нүфуз етдији һалда, дәрсликләр әсасән көһнә шәкилдә галмышдыр. Һәјәт кәнчликдән—коммунизмдә јашајачаг нәсилдән мүнәкимә јүрүтмәји, һадисәләр чәрәјанындан баш чыхармағы тәләб едир. Мөвчуд дәрсликләр исә әсас е'тибары илә һафизәјә гита верир. Бу чәһәтдән V—VII синифләрдә биографик мә'луматлардан вә әдәби-бәдии мәтиләрдән сонра верилән суал вә тапшырыглар сәчијјәвидир. Бу суал вә тапшырыглар шакирдин бејинини ишләмәјә, арамаға, ахтармаға, дүшүнүб данышмаға, факт вә дәлилләри гаршылашдырыб нәтичә чыхармаға истигамәтләндирмир. Бунлар мәтнин емо-

сионал тә'сир гүввәтини азалдыр, шакирдин бәдии кәлама һәвәс вә марағыны зәифләдир, бәдии зөвгүнү инкишафдан сахлајыр. Елә јазычы Мир Чәлалын «Бир кәнчин манифести» романындан V синфин мүнтәхәбатына салынмыш «Баһар» парнасы илә әләгәдар верилмиш суал вә тапшырыглары көтүрәк:

1. Баһар ким иди?
2. О нә мәгсәдлә Мәшәди Аббасын јанында ишләмәјә разы олду?
3. Гојнунда көздирдији мәктуб кимә јазылмышды?
4. Мәшәди Аббас нечә адамдыр?
5. О, Баһары дукандан нә үчүн говду?

Һәрәсинин чавабы бир-ики бәсит кәлмәдән ибарәт олан бу суалларда шакирдин нә тәфәккүрү, нә дә гәлбини тәрпәдәчәк бир шеј јохдур. Бунлар шакирдләрин руһи аләминдә бәд-бәхт Баһарын фачиәсиндән доған кәдәр, мәшәди аббаслар сәлтәнәтинә гаршы гајнајан кин, гәзәб; бу күн милјонларла баһарлары хошбәхт едән бир дунјанын јаратдығы фәрәһ, ифтихар, гүрүр һиссини чошдурмајачаг, тәләтүмә кәтирмәјәчәкдир. Әксинә, бу суалларын јекнәсәглији, еһтирассыз, сојуг тоһу һиссәләри дә сојудачаг, көзәл бир әсәрин емоционал тә'сирини һечә чыхарачагдыр.

Бу суаллардан сонра верилән: «Әсәрдә тәбиәт тәсвирләрини көстәрин» тапшырығы да мүчәррәд характер дашыјыр. Тутаг ки, шакирд тәбиәт тәсвирләрини мәтндән ајырыб көстәрди. Бу тәсвирләр дә онун зәһниндә һәкк олунуб галды. Мәсәлә бунунла да битди. Белә бир һал зијандан башга һеч бир шеј верә билмәз. Ахы, јазычынын мәгсәди тәбиәтин бир лөвһәсини рәсм етмәк дејилдир. О, бу лөвһәнин, илијә ишләјән бу сојугун, шахтанын дәһшәти илә ијрәнч бир ичтимаи гурулушун гејри-инсани маһијјәтини, төрәтдији фачиәни даһа габарыг бир әјанилик вә емоционаллыгга чанландырыр. Демәли, тәсвир тәсвир хатиринә верилмир, башга бәдии үнсүрләрлә вәһдәтдә әдәби мәтнин мәфкүрә мәзмунуну, мә'насыны ачмаға хидмәт едир. Тапшырыг да V синиф шакирдләринин сәвијјәсинә мувафиг олараг бу истигамәтдә гојулмалы иди. Тапшырыг шакирдин өз дүшүнчә вә дүјгулары илә конкрет бәдии мәтнин мәгзинә нүфуз етмәсинә, бу мәтндә чәрәјән едән бәдии һадисәләри чаһы һәјәт һадисәләри илә бағлылыгга, мугајисәдә көтүрмәсинә көмәк етмәлидир. Истәнилән бәдии парчанын алтында јазылмагга мәзмунуна хәләл кәлмәјән гејри-мүәјјән, гејри-конкрет, мүчәррәд тапшырыглардан имтина етмәк ләзымдыр. Белә тапшырыглар исә V—VII синифләрин дәрсликләриндә чохдур:

V—VII синифләрин дәрсликләриндә бә'зи, јухары синифләрә аид дәрсликләрдә исә програма дахил олан бүтүн јазычыларың тәрчүмеји-һалына мүәјјән шәкилдә јер верилмишдир. Бу белә дә олмалыдыр. Чүнки јазычының бу вә ја дикәр әсеринин вә ја үмуми јарадычылыг јолунун өјрәнилмәсинә онун тәрчүмеји-һалындан башланылыр. Бу тәрбијәви вә идираки әһәмијјәтә маликдир. Јазычының тәрчүмеји-һалыны өјрәнмәклә, шакирдләр онун һәјатла әлагәсини, ичтимаи идеал уғрунда апарылан мүбаризәдә дүзкүн вә ја јанлыш мөвгә тутдугуну мүәјјән едир, әдәбијјатың инкишаф просеси һагғында мүвафиг тәсәввүрә малик олурлар. Ахы, дәрслијә салынан јазычылар јорулмаз, фәдакар бир зәһмәткеш олмагла, әмәји вә әмәкчи инсаны гызғың бир мәнәббәтлә севмиш вә севмәкдәдирләр. Бу јазычылар милли мәндудијјәтә гаршы мүбаризә апармыш, башга халларың, милләт вә миллијјәтләрин габагчыл нүмајәндәләри илә гаршылыгылы мүнәсибәт шәраитиндә јазыб јаратмышлар. Бүтүн бунлар кәнчлијимизин тәрбијәси үчүн зәнкин бир нүмунәдир. Елә мәнз бу һал — бу вә ја дикәр јазычының тәрчүмеји-һалыны анчаг педагожи сүзкәчдән кечирдикдән сонра тәрбијәви-идраки чәһәтләри илә дәрслијә салмагы тәләб едир. Бу чидди тәләб уңудулдугундан VII синифин дәрслијиндә Молла Пәнаһ Вагиф, Чәлил Мәммәдгулузадә, Чәфәр Чаббарлы вә Сәмәд Вурғун кими сәнәткарларың һәјатларында баш верән бүтүн һадисәләр учдантуға садаланмышдыр. Бу, тәрчүмеји-һал дејил, фактлар сијаһысыдыр. Бу сәһифәләрдән Вәтән ешги илә јанан Чәфәрин үрәјинин һәрарәти дујулмур, онун мәнәли кезү, тәбәссүмлә ојнајан додаглары, вүгары, әзәмәти көрүнмүр. Бу сәһифәләрдән Лондонда лордлары лаға, мәсхәрәјә гојан, совет баһадырларының шәһинә, шәһрәтинә лирик нәғмәләр гошан аловлу сүлһпәрвәрин, зарафатчыл, сәмими Сәмәдин илһамландырычы кур сәси ешидилмир.

VIII вә IX синифләрин дәрсликләриндә бә'зән марагылы тәрчүмеји-һал епизодлары верилмишдирсә дә, бурада да ардычылыгы көзләнилмәмиш, һәр шејдән бир аз мә'лумат вермәк мејли галиб кәлмишдир. X синифин дәрслијиндә исә башга чүр ифрата варылдығындан, Мүшфиг кими исте'дадли бир шаирин һәјатындан кәтирилән бир-ики чүмлә илә кифајәтләнилмишдир. Мүшфигин өмүр китабы әдаләтсиз бир һөкмлә тез бағланмыш олса да, онун сәһифәләриндә кәнчлијимизә аид чох шејләр вардыр. Дәрслик бу сәһифәләри ачмалы иди. Јазычыларың һәјатында илк нәзәрлә мәнәсыз көрүнән, әслиндә

онларың шәхсијјәтинин мүһүм бир чәһәтини ајдынлашдыран епизодлар вардыр. Бу епизодлардан бири Сабирин һәјаты илә әлагәдардыр. IX синифин дәрслијиндә шаирин 1911-чи илиң ијун ајында Тбилисидән Шамаһыја гајытдыгы вә ијулун 12-дә вәфат етдији гејд едилир. Мәсәлә бу шәкилдә дејилдир. «Кәлнийјәт» журналының Сабирлә шәхсән көрүшмүш редактору Гасымовун бир мәгаләсиндән бәлли олур ки, шаир Шамаһыја дөндүкдән сонра вәзијјәти ағырлашдыгы үчүн ијунун сонларында операсија етдирмәк мөгсәди илә Бақыја кәлмиш, бир мүддәт «Исламијјә» мейманханасында јашамышдыр. Лакин операсија баш тутмамыш, Сабир тәзәдән Шамаһыја гајытмалы олмушду.

Бу епизод јаратмағ, мүбаризә апармағ ешги илә өлүмә гаршы мүбаризә апаран никбин бир сәнәткарың сурәтини чанландырыр.

Бу сәһв, дәрслијин кәләчәк нәшриндә ислаһ едилмәлидир. V—VI синифләрин дәрсликләриндә әдәбијјат нәзәријјәсиндән мүвафиг үнсүрләрин, бир гәдәр чәтин шәкилдә олса да, мәтнләрлә әлагәдар верилмәси мүсбәт бир һалдыр. VII синифин дәрслијиндә исә 24 сәһифәлик хүсуси бир бөлмәдә кичик бир кәсирлә әдәбијјат нәзәријјәсинин башланғыч курсу бүтүнлүклә әһагә едилмишдыр. Бурада инчәсәнәтин башга нөвләри арасында бәдии әдәбијјатың тутдуғу јердән, онун ичтимаисијјәси маһијјәтиндән, синфилији вә партијалылыгындан тутмуш сатира вә јумора гәдәр һәр шејдән кифајәт гәдәр мә'лумат верилмишдир. Китабың габығыны кәстәрмәдән десәниз ки, бу бәһс университетин филолоји факултәси үчүн јазылмышдыр, — сизә е'тираз етмәзләр.

Ахы, әдәбијјат нәзәријјәси курсу анчаг бүтөв бир әдәбијјат курсу илә бағлылыгыда, сых әлагәдә кечилә биләр. VII синиф шакирдләри белә бир бүтөв әдәбијјат курсу кечмирләр. Јаш хүсусијјәти вә билик сәвијјәләринә көрә кечә дә билмәзләр. Бәс, мәсәлә белә исә бу нәзәријјә бәһси мүнғәхәбата нә мүнәсибәтлә белә јамағ едилмишдир?! Бу мүчәррәдлик шакирдләрин бәдии зөвгүнә, естетик инкишафына, үмумијјәтлә онларың бәдии әдәбијјата мүнәсибәтинә јалһыз мәнфи тә'сир кәстәрә биләр. Бу сөзләр бир гәдәр јумшағ шәкилдә VIII синифин дәрслијинин киришинә дә шамил едилә биләр. Бу киришдә әдәбијјатың — бәдии сөз сәнәтинин спесифик хүсусијјәтләри ајдынлашдырылмалы, изаһ едилмәлидир. Буну етмәк көркәмли алим вә мүүллифләримиздән олан Н. Араслы јолдаш үчүн чох асан бир мәсәләдир, лакин о нәдәнсә бу мәсәләјә фикир вермир, нәтичәдә гүсүр вә нөгсанлар илдәнилә тәкрар едилир. Мәс.: бу киришин абзасларындан биринин

илк чүмлэси беләдир: «Әдәбијјат һәјаты бәдни сурәтләрлә әкс етдиран сөз сәнәтидир». Һәмнин абзасын сон чүмлэси исә беләдир: «О, һәјаты бәдни лөвһәләрлә синфи нөгтеји-нәзәрден әкс етдирир». Ејни ифадәләрин белә тәкрары илә бәдни әдәбијјатын спесифик хүсусијјәти шәрһ едилмир. Мисал кәтирилән абзасын јанындакы абзасда охујуруг: «Бәдни әдәбијјат, ејни заманда, инсанын бәдни зөвгүнү тәрбијә едир, һәјат көзәлликләрини дәрк етмәкдә, һәјат һаггындакы тәсәввүрләринин тәрбијәсиндә мүнүм рол ојнајыр». «...тәсәввүрләрин тәрбијәси...» нә дәмәкдир? «Бәдни әдәбијјат... инсанын, һәјат көзәлликләрини дәрк етмәкдә... мүнүм рол ојнајыр». Ајдын дејилдир. Киришдә јазылмышдыр: «Әдәбијјат инсан шүүрунун мәнсулудур» Бу тәкчә әдәбијјата хас олан хүсусијјәт дејилдир. Инсан шүүрунун мәнсулу һәдсиз-һесабыздыр. Бәдни әдәбијјатын хүсусијјәти башга бир изаһат тәләб едир.

Мүнтәхәбатын тәртибиндә тәрбијәви-идраки мөгсәдлә бу вә ја дикәр бәдни мәтни мувафиг шәкилдә ихтисар етмәк, үмумијјәтлә, дәјиширмәк олар. Лакин бу дәјишиклик мәтнин маһијјәти, мәфкурә мәзмуну, бәдни дәјеринә хәләл кәтирмәмәли, онун тәбиәтнә зидд сүн'и бир «јахшылашдырмаја» јол вермәмәлидир. Бу чәһәтдән халг бәдни тәфәккүрүнүн мәнсулу нағыллара даһа еһтијатла јанашмаг лазымдыр. V синиф дәрслијиндә исә «Дәрзи шакирди Әһмәд» нағылынын мүнүм бир «гүсуру», «ислаһ едилмишдир». Нағылда өз ағлы, дәрракәси илә падшаһа үстүн кәлән садәчә дәрзи шакирди Әһмәд өз арзусуна чатдыгдан сонра вахты илә көрдүјү јухуну ачыб дејир: «...јухуда көрдүм ки, бир ај мәним башымын үстүндә доғду, бирдән бир гара булуд кәлиб ону алды. Инди һәмнин јуху заһир олду. Пәри ханым ај, сән дә булудсан...». (Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, 1961, сәһ. 226). Халгын бәдни тәфәккүрү схемаја, шаблона, мүчәррәдлијә јад олдугундан, о, һејир вә шәр, әдаләт вә зоракылыг һаггындакы тәсәввүр вә гәнаәтини дә әтә-гана кејиндирмиш, образлар -- рәмзләрлә ифадә етмишдир. Бизим нағылларда падшаһлар һәмишә һагсызлыг, зоракылыг, хәбислик сурәти -- рәмзи олмуш, онларын Нушапәри, Пәри Солтан кими гызлары исә халгын ичиндән чыхан икид, гочаг адамларла бирликдә һаггы, әдаләтә дүзлүјү, ағыл вә камалы тәһәссүм етдиришләр. Буна көрә дә нағылын әсас бир лөвһәсини ашағыдакы шәкилдә шаблонлашдырмаға мүәллифин сәләһијјәти јохдур: «Әһмәд деди: шаһ, онда мән јухуда көрдүм ки, мәним башымын үстүндә бир ај доғду, бирдән бир гара булуд кәлиб онун

үстүнү алды. Инди һәмнин јуху заһир олду. Ај сәнин вә'д етдијин әдаләтдир, булуд да сәнин өзүн. Бундан сонра көрәк булуд әдаләтин үстүнү алмасын» (V синфин мүнтәхәбаты, 1961, сәһ. 18).

Дәрсликдә бу сәпкидә вә ја башга шәкилдә бураһылан һәр һансы бир гүсур, сәһв вә ја гејри-дәгиглик мүәллимин дә, тәләбәни дә әдәбијјатымызын инкишаф тарихи һаггында сәһв мүләһизәләрә кәтириб чыхара биләр. Мәс., VIII синфин 141-чи сәһифәсиндә белә бир фикир јүрүдүлүр: «...Фүзулинин јарадычылыгында реализм вә романтика үзви сурәтдә бир-ләшир».

Бу мә'лум һәгигәтдир ки, үмумдүнја әдәбијјатынын инкишафында XIX әсрә гәдәр реализм бу вә ја дикәр сәнәткарларын јарадычылыгында бир үнсүр һалында олмушдур. Јалныз бу әсрдә таммәналы әдәби бир метод -- чәрәјан кими тәшәккүл етмишдир. Азәрбајчан әдәбијјатында да реализмин јалныз М. Ф. Ахундовун дүһасы илә бұллурашдығы ајдындыр. Бу сәбәбдән дә Фүзулинин поетик ирси һаггында белә бир һөкм нә онун јарадычылыгынын, нә дә әдәби инкишафымызын мәзмунуна ујғун кәлмир. Бурада сөһбәт олса-олса реализмин үнсүрләриндән, реалистик тәсвирләрдән кедә биләр.

Дәрсликләрин мәзмунунда олдугу кими, композијјасында да һәјатла, шакирди бөјүдән, инкишаф етдиран, мәтинләшдирән чанлы мүнитлә бағлылыг өз әксини тапмалыдыр. V, VI, VIII синифләрин дәрсликләри исә шифаһи әдәбијјатдан мәзмунча, бә'зи һалларда ифадә формасы илә дә бир-бирини тәкрар едән мә'луматларла башлајыр. Бу јекнәсәглик вә гејри-мәнтиклик мәктәбин һәјатла јаранмыш сых әлагәсини әкс етдирир.

Шакирдләр јада колхозда, совхозда, мүхтәлиф әмәк сәһәләриндә ишләјир, әмәк адамлары илә сых мүнәсибәтдә олур, бөјүјүр, ачылышыр, зәнкин тәсәввүр вә тәәсүратла мәктәбә гајыдырлар. Дәрслик исә бүтүн буилары унудуб кәнара атмағы, кечмиш әсрләрә кедәрәк Қороғлудан, Ашыг Әләскәрдән башламағы тәләб едир.

Јухары синифләрин дәрсликләриндә сосиолокијанын чохлауғундан, бәдни тәһлилин азылыг, өтәркилик вә сәтһилијиндән шикајәт едирләр.

Тәһлилдәки бу гүсур нәдән ирәли кәлир? Белинскинин мүләһизәсинә көрә сәнәткар «көстәрир», алим исә «исбат едир». Дәрсликләрдә чох заман јазычынын көстәрдијинин јанындан кечилир, онун сүбут етдији шеји ајдынлашдырмаға

сә'ј көстәрилик. Бурада да бәди сурәтләрин гаршылыгылы мүнасибәти, характерләрин мәнтиги инкишафы дежил, јазычынын ајры-ајры мүлаһизәләри әсас көтүрүлүр. Беләликлә дә, бәди тәһлилә сәсиоложи тәһлил үстүн кәлир.

Һәр бир бәди әсәрдә јарандығы дөврлә әлагәдар олан вә һәмин дөврлә дә галан чәһәтләр олдуғу кими, өлмәјән, кәләчәк әсрләрә аид олан үмумбәшәри чәһәтләр дә вардыр. Бизи зәнкин классик ирсимизлә бағлајан бу сонунчу чәһәтләрдир. Бунлар исә әдәбијат дәрсликләриндә өз ајдын, габарыг ифадәсини тапмыр, нәтичәдә әдәбијат тарихинин тарих хатиринә кечилмәси тәсәввүрү ојаныр.

Әдәбијат дәрсликләринин үслубунда, ифадә тәрзиндә, бәди тәртибиндә, полиграфик ичрасында гүсурлар чохдур.

Дәрсликләр дөврүмүзүн тәләбләрини әкс етдирмир. Мәһз буна көрә дә онларын јенидән тәртиби вә јазылмасы тә'хирәсалынмаз чидди бир мәсәләдир.

Јәһја ГАРБАҒЛЫ,
Азәрбајчан Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институту дил вә әдәбијат кабинетинин мүдири.

ЈЕНИ КИТАБЛАР

«БӨЈҮК ШАИРИМИЗ САБИР»

Азәрбајчан әдәбијатында ән гүдрәтли сәнәткарларымыздан бири М. Ә. Сабирин јубилеји илә әлагәдар нәшр олуан әсәрләрдән бири дә Мирзә Ибраһимовун «Бөјүк шаиримиз Сабир» адлы китабчасыдыр. Бу китабчаны Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы нәшр етмишдир.

М. Ибраһимов бөјүк халг шаири һаггындакы сөһбәтини белә башлајыр:

«Мирзә Әләкбәр Сабир Азәрбајчан әдәбијаты тарихинә һәгиги халг шаири кими дахил олмуш вә онун инкишафында, реализмин, демократик идејаларын гәләбә чалмасында бөјүк рол ојнамышдыр. Сабирин јашадығы дөвр (1862—1911) Азәрбајчанда гызғын синфи мүбаризә дөврү иди. Бу дөврүн ахырларында биринчи рус ингилабы (1905) бүтүн дүнјаја сәс салды, зәһмәткешләри зүлмә, сојгунчулуға, орта әср һәјат тәрзинә, истибдада, капитализмин әсарәтинә гаршы гызғын чарпышмалара руһландырды... О дөврлә Азәрбајчан әдәбијаты вә сәнәтиндәки гүдрәтли мүтәрәгги реалист чәрәјән биринчи рус ингилабындан, Бақы пролетариатынын ингилаби мүбаризәсиндән илһам алмышды. Сабир исә бу чәрәјанын ән бөјүк, ән көркәмли шаири иди».

Белә бир киришдән сонра мүәллиф 1906-чы илдән сонра «Молла Нәсрәддин» сатирик журналынын Сабирин бөјүк бир шаир кими јүксәлмәсиндә мүстәсна вә һәлледици рол ојнадығындан бәһс едәрәк көстәрир ки, журналын редактору Чәлил Мәммәдгулузадә вә шаир Мирзә Әләкбәр Сабир јени демократик әдәбијатын вә ингилаби сатиранын башчысы вә классик јарадычысы олмушлар.

Бу дөврлә Сабир јазырды:

«Сүбһ тездән дур ајаға, шамәдәк чәк зәһмәти,

Күчлүләрдән дә ешит һәр нәв фәһшү төһмәти,

Сән зәлил ол, ејби јох, гој күчлү чәксин ләззәти,

Гој сәни хар ејләсинләр хану ә'јән, гәм јемә.

Сонра мүәллиф нағыл едир ки, Иран вә Түркијәдә азадлыг һәрәкәты, шаһ вә солтан зүлмүнә гаршы мүбаризә зәһмәткеш халгын ағыр јашајышы, империализмин ганлы вә ријакар сijasәти Сабирин бир чох әсәрләринин мөвзусуна чеврилир.

Мүәллиф гејд едир ки, классик Азәрбајчан әдәбијатында Мирзә Әләкбәр Сабирин хүсуси јери вардыр. Чүнки о, јарадычылығынын парлаг хүсусијјәтләри илә, һеч кәсә охшамајан, һеч кәси хатырлатмајан тамамилә новатор кејфијјәтләри илә башгаларындан сечилир. Бу орижиналлыг, бу новаторлуғ шаирин әсәрләринин һәм мүндәрәчәсинә, һәм әкс етдирдији бәди бојаларына аиддир.

«Бөјүк шаиримиз Сабир» китабчасынын мүәллифи һаглы олараг белә бир нәтичәјә кәлир ки, Сабир елә әзәмәтли, бөјүк, өлмәз сәнәткарлардан-

дыр ки, хаггында нэ гэдэр одлу, мэ'налы, долгун сөвлэр десэн, јенэ дэ аздыр.

Бөјүк сәнэтин хусусијјэти дэ ондадыр ки, о һәмшиһ көзэллик вэ һикмэт китабы олараг галыр. Сабир дэ Низами, Нәсими, Фүзули кими бу чүр сәнэтин, бөјүк үмүмләшдирмэ гүввәсинэ вэ фәлсәфи дәрһиллјә малик олан сәнэтин нүмајәндәсидир. Сабир өзүндән эввәлки классикләрдән ајыран башга хусусијјәтләр дэ вардыр. Белә ки, о, өз заманәсини әкс етдирмишидир, һәм дэ мүбариз, дөјүшкән бир шаир кими әкс етдирмишидир. О, көһнө чөмијјәти үчүрән, көһнәликләри рәдд едән бир шаирдир. Сабир зәһмәткешләрин, фәһлеләрин, јохсул кәндлиләрин вэ мүтәрәғги әмәкчи зијалыларын һајат ешгини, коләчәјә инамыны, јаратмаг сабиллјјәтини, хошбәхтлик идеалларыны да әкс етдирмишидир. Сабирин бөјүклүјүндән дөнә-дөнә бәһс едән М. Ибраһимов јазыр ки, онун бөјүклүјү чох аз бир вахтда, чәми 5 илин (1906—1911-чи илләр) әрзиндә јаздығы ше'рләрдә өзүнү көстәрмишидир.

Сабир јарадычылығы о гэдәр там, о гэдәр бүтөв бир јарадычылыгдыр ки, онун мејдана чыхмасында үч бөјүк нәггашын үчү дэ, јә'ни шәхси исте'дәд, заманә вэ ичтимаи-әдәби тәрбијә әлбир ишләмишидир. Онун әсәрләриндә мө'налы, кәскин күлүш, һајата, һадисәләрә сатирик мүнәсибәт тәшкил едирди.

Сабир классик әдәбијјатымызда өзүнә гэдәр олан сатирик үнсүрләр, ичтимаи сатиранын нүмунәләринә инкишаф верәрәк ону там бир сатира мөктәбинә чевирди. Лакин мүүллиф ону да гејд едир ки, Молла Нәсрәддин мөктәби олмасадју, Сабир сатирасы бу вүс'әтлә вэ бу гэдәр камил шәкилдә јарана билмәзди. Бу сатира исә ачы истәһзаларда, лирик рич'әтләрдә долудур. Бурада нифрәт вэ мәнәббәт, күлүш вэ көз јашы бир-биринә гарышмышыдыр. «О һәм никар, һәм дэ тәсдиг едир. Инкар етдији, вуруб үчүрдүгү көһнә, әдаләтсиз, зүлмкар ичтимаи гүрүлушдур, иртинчанын сијаси, дини, фәлсәфи, әхлаги формаларыдыр. Тәсдиг етдији, азадлыг, әдаләт вэ бәрабәрликдир, тәрәғги вэ сәадәтдир».

Бөјүк халг шаиринин сатирасы јүксәк бәдин формаја вэ дәрин фәлсәфи мәзмуна маликдир. Сабир јарадычылығынын бир гиймәтли чәһәти дэ ондадыр ки, шаир көрдүкләрини јазыр, күндәлик һајатын ади һадисәләрини вэ адамларыны гәләмә алырды. Онун ше'рләри адамларын көзүнү ачырды, һајаты дәриндән өјрәтмәк, заманәни дәриндән анламаға көмәк едирди. Шаирин бөјүк һуманизми, гызғын тәрәғги арзулары ону чәсарәтлә һәрәкәт етмәгә, гәһрәманлыға сөвг едирди.

Бу һуманизм исә үмүмхалг тәрәғгиснэ вэ азадлыгы онун мүндәрәчасини тәшкил едир. Мүүллиф Сабирин ше'рә, сәнәтә сон дәрәчә томиз вэ јүксәк мүнәсибәт бәсләдијини шәрһ едәрәк јазыр ки, Сабирә көрә шаирлик сәнәти өз-өзлүјүндә мүгәддәс бир сәнәтдир, һәм дэ сәадәт вэ хошбәхтликдир.

Бөјүк халг шаиринә көрә шаир вәтәнин сәадәти вэ јүксәлмәси идеалы илә јашамалы, сәадәт вэ үрәклә халга хидмәт етмәлидир. Сабир өз дөврүндә ше'ри алчалдан, ону еһтикар вәситәсинә чевирән јаланчы шаирләр дэ олдуғуну көстәдирди. Бөјүк сатирик исә белә шаирләрин һәрәкәтинин чиркин бир һәрәкәт сајырды. Чүнки Сабирә көрә јалтаглыг илә шаир тәбиәти бир јерә сыға билмәзди. Сабирә көрә сәнәт һајаты дүзкүн көстөрмәли, о варлығын күзкүсү олмалыдыр.

Китабада мүүллиф ону да гејд етмәји лазым билмишидир ки, Сабир јарадычылығы габагчыл рус әдәбијјаты вэ бәшәр мәдәнијјәти илә чаныла алағадә инкишаф етмишидир. Бу алағә дөвр вәситәсилә шаирин јашады-

ғы мүнит вәситәсилә вә һәм дэ А. Сәһһәт кими ариф адамларла үнсијјәт нәтичәсиндә јаранмышыдыр.

«Бөјүк шаиримиз Сабир» китабчасынын мүүллифи Сабир хаггында олан сәһбәтини ашағыдакы сөвләрлә јекунлашдырыр:

Догрудан да Сабир әдәбијјатымызда ингилаб јаратды. М. Ф. Ахундовун XIX әсрин орталарында сәлдији тохумлар әлли ил сонра, јә'ни XX әсрин эввәлләриндә Азәрбајҗан әдәбијјаты күлүстанында јардахланыб ачылды, сон дәрәчә әтирли вэ рәнкәрәнк күлләр битирди... Сабир өлмәз сәнәткардыр. Јүз илләр кечәс дэ о, Азәрбајҗанын јени нәсилләри онун бөјүклүјү, јарадычылыг чәсарәти хаггында дүшүнәркән ифтихарла бу сөвләрини хатырлаја чаглар:

Бәнзәрәм бир гочаман даға ки, дәрјада дурар!

«ШАИР-ВӘТӘНДАШ»

Азәрбајҗан ССР Сијаси вә елми биликләри јәјән чөмијјәт, чөмијјәтин үзвү, филологи елмләр намизәди М. Мәммәдовун «Шаир-вәтәндаш» адлы китабчасыны нәшр етмишидир.

«Шаир-вәтәндаш» китабчасы да халгмызын фәхри, ингилаби сатиранын мисилсиз устасы олан Сабирә һәср едилмишидир.

Китабчанын мүүллифи М. Мәммәдов јолдаш Сабирин бүтүн публисист мөгаләләрини топламыш вэ өзүнүн «Шаир-вәтәндаш» китабчасында шаири бир шәхсијјәт вэ вәтәндаш кими хаарактеризә етмәјә чалышмышыдыр.

Мүүллиф көстәрир ки, шаирин истәр ше'р јарадычылығы, истәрсә дэ публисист фәалијјәти 1905-чи илдән сонра көрүнмәмиш сүр'әлә кеншләнди, зәнкин тематика, мүтәрәғги мәзмун вә идеја истигамәти, ингилаби пафос кәсб етди. Бу вахтдан о, бир тәрәфдән «Молла Нәсрәддин», «Бәһлул», «Зәнбур» журналларында өзүнүн классик сатираларыны, «Һәғигәт», «Күнәш», «Јени һәғигәт» гәзетләриндә кәскин тәзијанәләрини чап етдирир, дикар тәрәфдән дэ «Һәјат», «Иршад», «Тәзә һәјат» гәзетләри сәһифәләриндә әдәби-тәғиди вэ публисист әсәрләри, ичтимаи-сијаси мәзмунлу ше'рләри илә мүнтәзәм олараг чыхыш етмәјә башлајырды.

Халгын мадди еһтијачларыны әкс етдирән мөгаләләрдә шаир Шамахи шәһәринин үмүми итисади вәзијјәтиндән, тичарәт ишләриндән бәһс едир, тәбиин фәлакәт, мәһсул гытлығы, тахылын гиймәтинин баһаланмасындан, эһалинин бир парча чәрәјә мөһтәч галмасындан данышыр. Ејни заманда о, бу мөгаләләриндә Шамахија дөмир јолу вә су көмәри чәкмәк, сағлам, мөдәни-мәшәт үчүн шәһәрин тәмизлијини көзләмәк, хәстәхана ачмаг, чајлар үзәриндә көрпү салмаг, дағылмыш көрпүләри тәмир етмәк кими мәсәләләри ирәли сүрүрдү. Бундан башга шаир һәмин мөгаләләриндә јохсулларын һәјат вә јашаышыны јахшылашдырмаг үчүн едилән јәр бир кичичик тәшәббүсү белә алгышлајыр, бүтүн һәмвәтәнләрини дэ белә хејр-хәһ ишләр көрмәјә чағырды.

Бундан башга доғма халгыннын мадди вәзијјәти кими, мө'нәви еһтијачлары да Сабир чох дүшүндүрүрдү. Мәһз буна көрәдир ки, халгын мө'нәви еһтијач вә тәләбләрини көстөрмәк Сабир публисистикасында ән чох ишләнән мөвзулардан бири олмушдур. Шаир халгын мө'нәви еһтијачларыны һеч вахт онун мадди тәләбатындан ајрылыгдә, тәчрид олунмуш шәкилдә тәсвир етмәчди. Бунлар Сабирин мөктәб, маариф, елм, мәтбуат, театр мөвзусунда вэ башга мөвзуларда јаздығы мөгаләләрдә дэ кенш шәкилдә әкс олунмушдур. Онун бу мөгаләләриндә дэ бөјүк бир гајгыкешлик, вәтәнә вә халга дәрин мәнәббәт һисси вардыр.

Вәтәнпәрвәр шаир Азербайжан кәңчләринин ана дилиндә тәһсил ала билмәсәсинин сәбәбләри үзәриндә дә әтрафлы дајаныр, «милләтдән, миллијәтдән бихәбәр олан» зијалылары кәскин тәңгид атәшинә тутурду.

Китабчанын мүәллифи јухарыда дејиләнләрдән үмуми нәтичә чыхарараг јазыр ки, маариф, мәктәб, кәңч нәслин тәлим вә тәрбијәси Сабирин ән чох мәшғул едән мәсәләләрдән бири олмушдур. Бундан башга шаирин педагожи фәалијјәти онун әдәби-бәдди јарадычылығы үчүн зәнкин материал вермишдир. Мүәллимлик фәалијјәтиндә гаршылашдыгы маннә вә чәтиликләр Сабирин һәм ше'рләриндә, һәм дә публицист әсәрләриндә парлаг бојаларла әкс олунмушдур.

Сабир бүтүн әсәрләриндә халгын гүввәсинә инамыны һеч вахт итирмирди, кәләчәјә никбин нәзәрлә бахырды.

Сабир халгын мүтәрәгги вә милли шүүрунун инкишафында мәтбуатын да ролуна јүксәк гижмәт вермишдир. Ше'рләриндә олдуғу кими, мәктуб вә мәғаләләриндә гәзетләрин нәшрини алгышламыш, милли мәтбуат органларынын бағланмасы гаршысыны алмаг үчүн шәхсән өзү абунәчиләр топламаг иши илә мәшғул олмушдур. Сабир театрын тәрбијәви ролуна да бөјүк гижмәт вермиш, онун инсанларын көзүнүн ачылмасында, өз дост вә дүшмәнләрини танымасында, пис ишләрдән узаглашыб, јүксәк әмәлләр ардынча кетмәсиндә чидди рол ојнадығыны кәстәрмишдир. Сабирин публицистикасы да ичтиман-сијәси идејаларла зәнкиндир. Әдәбијјат тарихиндә һағлы олараг бөјүк халг шаири, ингилабчы сатирик кими танынан, ше'рләри дилләр әзбәри олан Сабир, ејни заманда, дөврүнүн көркәмли публицисти иди. Мүәллиф, Сабирин публицист фәалијјәтинин кениш тәдгиг вә тәһлилә лајиг олдуғуну да гејд етмәји лазым билир. О, јазыр:

Илләр, гәринәләр, әсрләр бир-бирини әвәз едәчәк, Сабир ше'ри исә өз тәрәвәтини, өз көзәллијини һәмишә сахлајачагдыр.

Редаксия һеј'әти: А. Абдуллајев (редактор), Ә. Рәчәбов (редактор мұавини), М. А. Асланов, А. Ахундов, Ә. Гарабағлы, Ә. Әфәндизадә вә З. Сәмәдов.

Чапа имзаланмышдыр 19/V-1962-чи ил.

Кағыз форматы $60 \times 92 \frac{1}{16}$ = 3,75 кағыз вәрәги, 7,50 чап вәрәги.
ФГ 05374. Сифариш № 1361. Тираж 5.050.

Бирләшмиш нәшријјат мәтбәәси, Бақы, Нефтчиләр проспекти, 137.
Редаксиянын үнваны: Бақы, Нефтчиләр проспекти, Һөкүмәт сәи,
X мәртәбә, отаг № 1007 вә 1008, телефон 3-13-45.

25 гəп.

248

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 2

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ“

Баку — 1982